

શ્રી જૈન દર્શન મીમાંસા
અને
અન્ય લેખો

લેખક :

શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ

પ્રકાશક :

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા
ખારગેટ, ભાવનગર

કિંમત : રૂ. ૧૦૦

श्री जैन दर्शन भीमांसा

अने

अन्य लेखो

लेखक :

श्री इतेण्डयं उवेरलाठ

卐

आशीर्वचन :

पू. प्रणर तत्त्वविवेक आ० भ० श्री विजयधर्मसूरिण

तथा

आ० भ० श्री विजयप्रेमसूरीधरण

卐

प्रवेशिका :

न्यायमूर्ति श्री प्रसन्नमुष् सुरयंढलाठ षट्ठमी

(स्मेल डेअ डेअ-थीइ नन्न-मुंणठ)

卐

प्रकाशक :

श्री जैन आत्मानंढ सभा

लावनगर

ई. स. १९६२]

वीर. सं. २४८८

[वि. सं. २०१८

अयमात्मैवसंसारः कषायेन्द्रियनिर्जितः ।

तमेव तद्धिजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

“ कषायो अने छन्द्रीयोथी जतायसो आत्मा जे ज संसार छे, अते कषाय अने छन्द्रीयोते जतनार आत्मा ते ज मोक्ष छे—जेम पंडित पुरषो कहे छे.”

—योगशास्त्र

मैत्री लावनुं पवित्र करणुं, मुज हैयामां वल्ला करे,
शुल थाओ आ सकल विश्वनुं, जेवी भावना नित्य रहे.
गुणुथी भरेला गुणुज्जन हेपी, हैयुं मारुं नृत्य करे,
जे संतोना अरणु कमलमां, मुज जवननुं अर्ध रहै.
दीन कूर ते धर्म विहोणुा, हेपी दिलमां हर्द रहै,
करुणुा भीनी आंजो मांथी, अश्रुनो शुभ स्रोत वहे.
मार्ग बुझेला जवन पथिकने, मार्ग योधवा जेभो रहुं,
करे उपेक्षा जे भारगनी, तो जे समता यित धरुं.
चन्द्रप्रलानी धर्म लावना, हैये सौ मानव लावे,
वेर-जेरना पाप तजने, मंगण गीतो जे गावे.

—श्री चन्द्रप्रलसागरज

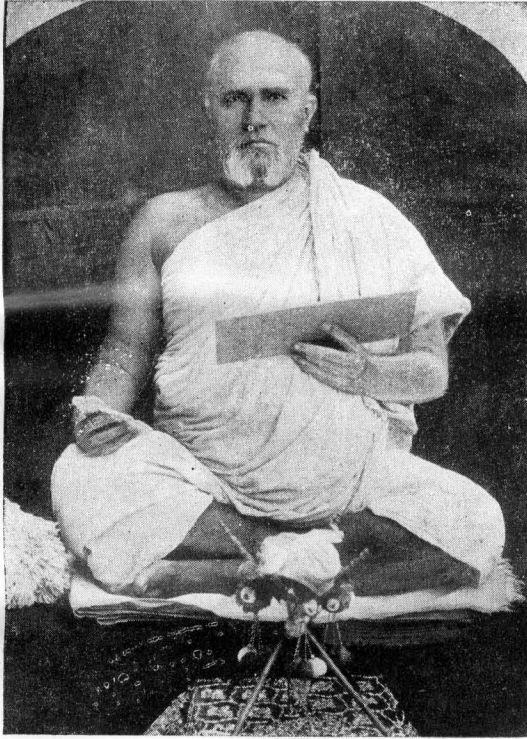
प्रथमावृत्ति : १५००

प्रकाशक :

श्री जैन आत्मानंद सला
लावनगर

मुद्रक :

श्री साधना मुद्रणालय
दाण्डीपीठ : लावनगर

उपाध्यायजी श्रीमद् वीरविजयजी

जन्म :	दीक्षा :	उ. पद :	स्वर्गवास :
सं. १९०८	सं. १९३५	सं. १९५७	सं. १९७५
भावनगर	अंजाला (पंजाब)	पाटलु	अंजाल

स म र्प णु

स्व. प. पू. उ. श्री वीरविजयलता अमर आत्मा प्रति-

आपत्री लावनगरमां सं. १९७० मां पू. पं. श्री
दानविजयल, पू. सु. श्री प्रेमविजयल तथा पू. सु. श्री
रामविजयल विगेरे मुनिराजे साथे आतुर्मास होता. ते
प्रसंगे अमारा स्व. पू. पिताश्रीना संकल्पानुसार आपश्रीने
अमारा तरङ्गी सं. १९७१ मां लावनगरथी श्री सिद्धगिरिल
तरङ्गी पाणता संघमां पधारवा श्री संघ समक्ष विनंति
करवामां आनी. आपश्रीजे ते मान्य करी अमारा उपर
आध्यात्मिक उपकार कर्येो हतो; पौष शुक्ल ऐकादशी ज्येष्ठम
तीर्थंकर सिद्धगिरि-तीर्थाधिराज श्री आदिनाथ प्रभुनी
समक्ष अंभोने सहकुटुंब तीर्थभाला परिधान कराव्युं हतुं.
ते यतुर्विध संघसेवना भंजलमय प्रसंगेने स्मृतिमां लावी आपना
अमर आत्मा प्रति अत्यंत आभारना निदर्शनपूर्वक प्रस्तुत
लाव-वंदनांजलि समर्पणेने यत्किंचित् कृतार्थता अनुभवुं छुं.

मुंभुं, सं. २०१७
आश्विन शुक्ल दशमी
(चिक्यादशमी)

दि. सेवक,
इतेह्यं अवेरलाडनी
आत्मवंदना.

स्व. पू. उ. श्री वीरविजयलता
स्वर्गवास प्रसंगेन

स्तुति श्लोक

ॐ

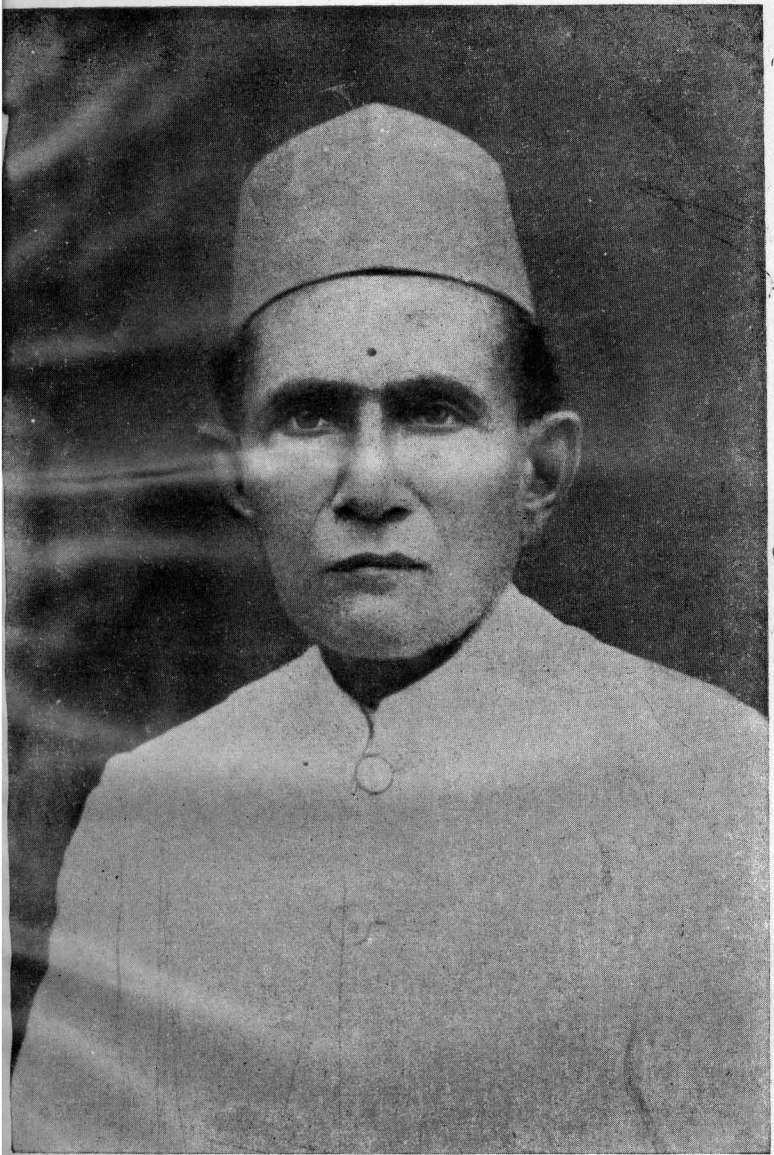
सञ्चारित्र ममाचराति चतुरान् संवेग संशोभितान्,
हृत्संगीतसुगीत तीर्थकर सद्भक्तीन् सुसत्त्वान्विताम् ।
कष्टाचीर्णं विहार भारतजनोद्धारप्रवृत्तान् सदा,
जातं निःशरणं सुवीरविजयोपाध्यायान् विनाभारतम् ॥

“ उत्तम प्रकारनुं चारित्र पाणवामां चतुर, संवेगधी
सुशोभित, हृदयना भाव लरेला संगीतवडे भगवान्
श्री तीर्थकरानी भक्तिने आलाप करनारा, मडा-
सत्त्ववाणा, अने परिसडोने सडन करी विहार करीने
भव्यात्माओने उद्धार करवामां सदा तत्पर मडात्मा
श्री वीरविजयलता उपाध्यायलता विना आ लशतक्षेत्र
शरणुरडित थड गथुं छे. ”

लावनगर

आ. प्र. वि. सं. १९७५

शास्त्री नर्मदाशंकर दामोदर

પ્રસ્તુત ગ્રંથના લેખક
શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ

શુભ મનોભાવના

(આશીર્વચન)

અવિચ્છિન્ન પ્રભાવશાલી ત્રિકાલાખાધિત સર્વનયપરિપૂર્ણ જેતું તત્ત્વજ્ઞાન છે એવા શ્રી શાસનસેવાના અનેક યોગો પૈકી અન્યોપકારાર્થે પોતપોતાના ક્ષયોપશમાનુસાર ત્રિકાલાખાધિત શ્રી જૈનદર્શન પ્રત્યે ખીજ્જાને વિશેષ રુચિ થાય તથા તેના તત્ત્વો-રહસ્યો સમગ્નય, એવી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિ એ પણ એક શાસનસેવાનું અંગ છે. જે કે આ પુસ્તક અમારી આંખોની તકલીફના કારણે વાંચી શકાય તેમ છે નહિ, તેમ ખીજ પાસેથી સાંભળી શકાય એવી અનુકૂળતાવાળો અવકાશ ન હોવાથી તે સંબંધી લખવું બની શકે નહિ; પણ ઉપર ઉપરથી સાંભળતાં, આમાં દ્રવ્યાનુયોગ આદિનો વિષય અંશે અંશે સેવામાં આવ્યો છે તેથી કૃતેહચંદ્રભાષ્યે શાસનની સેવા બજાવી છે. અને શાસનસેવા દરેક લવ્ય જીવનું કર્તવ્ય છે. ભવાંતરમાં પણ આવી શાસનસેવા મળે એમ ઉત્તમ પુરુષોએ માગણી કરી છે.

વસ્તુપાલ મંત્રીશ્વરે—

યદર્જિતં મયા પુણ્યં, જિનશાસનસેવયા ।

જિનશાસનસેવૈવ, તેન મેઽસ્તુ ભવે ભવે ॥

આ જાતની માગણી કરી છે. આ જ પુસ્તકમાં કૃતેહચંદ્ર-ભાષ્યની પ્રવૃત્તિઓ અંગે લખવામાં આવ્યું છે. તેમને શાસન-સેવાની ભાવના મોક્ષપદ પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી લવે લવ મળે એ જ અમારી શુભ મનોભાવના—

—આચાર્ય શ્રી વિજયોદયસૂરીશ્વરજી

જિન પ્રવચનની કુશળ કામના

મહં મિચ્છાદંસણસમૂહમહયસ્સ અમયસારસ્સ ।
જિણવચણસ્સ મગ્ગઓ સંવિગ્ગસુહાહિગમ્મસ્સ ॥

“ મિથ્યાદર્શનોની અનેક વિચારસરણિઓને સ્વાહવાદરૂપે યોગ્ય રીતે ગોઠવનાર અને ઉપયોગિતા સાધનાર-મિથ્યાદર્શનોના સમૂહ રૂપ, અમરત્વને આપનાર, અને મુમુક્ષુઓ વડે અનાયાસથી સમજી શકાય-એવા પૂજ્ય જિનવચનનું લક્ષ હો.”

પૂ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરજી

સન્મતિપ્રકરણ

* * *

શું આવું કોઈ આધ્યાત્મિક યંત્ર છે (Spiritual machinery) કે જે સમગ્ર પાપના સર્વથા ચૂરેચૂરા કરી દે અને પુણ્યનો વિરાટ ઘોઘ અખંડપણે વહેવડાવે? સર્વ તીર્થંકર દેવોએ, સર્વ દેવલી ભગવંતોએ, સર્વ ચૌદ પૂર્વધરોએ અને સર્વ શ્વેતધર સાધુસંતોએ એકમતે એક અવાજથી કહ્યું છે કે “હા એવું આધ્યાત્મિક યંત્ર છે જે માત્ર તમારા જ સંઘળા પાપોનું નહિ પણ ત્રણે કાળના ત્રણે લોકના સર્વ પાપોનું સમૂળ નાશ કરે અને તેઓમાં ઉત્પન્ન થનાર પાપવૃત્તિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે.” આવું આધ્યાત્મિક યંત્ર તે નમસ્કાર મહામંત્ર છે. શ્રી નમસ્કાર મહામંત્રના અડસઠ અક્ષરો જેના મનમાં જાડો અને પ્રમાણિક આદર પામ્યા છે તે સાધકના મનની અભ્યંતર રચનામાં એક એવી ક્રિયા શરૂ થાય છે જે પાપનું સંપૂર્ણ વિસર્જન અને પુણ્યનું સર્વોત્તમ સર્જન કરે છે.

શ્રી મંત્રાધિરાજ

શ્રી વસંતલાલ કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ

॥ श्री गोडीपार्श्वनाथाय नमोनमः ॥

अनन्तलब्धिनिधानाय श्रीगौतमगणधराय नमः ॥

आ....शी....र्व....च....न

००००००००००००

आत्मा अनादि છે, આત્માનેા સંસાર પણ અનાદિ છે અને સંસારના કારણમૂત કર્મનેા આત્માની સાથે પ્રવાહ સંબંધ પણ અનાદિ છે. અવ્યવહારમાંથી વ્યવહારમાં જે જીવ આવ્યો અને વ્યવહારમાં આવ્યા બાદ પણ જે આત્માને સંસારના પરિભ્રમણમાં અનંતાનંત કાળ પસાર થયો, એ જીવ માટે સંસારની ચોરાશી લાખ જીવાયોનિ, ચોવીશ હંડક અથવા ચાર ગતિ પૈકી કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી કે જે સ્થાનમાં એ આત્માએ બહુલતાએ અનન્તીવાર જન્મ મરણ ન કર્યો હોય.

જૈન દર્શનની આ માન્યતા પ્રમાણે વ્યવહારરશિપ્રાપ્ત જીવાત્માને એક વાર નહીં પણ અનેકવાર માનવજન્મ આજ સુધીના ભૂતકાળમાં ઉપલબ્ધ થયો છે. આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમકુલ, પંચેન્દ્રિયની પૂર્ણતા, નિરોગી શરીર વગેરે અનુકૂલ સામગ્રી પણ પુન્યોદયે વારંવાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. પણ આહાર-વિષય અને ધનની લોભુપતા વગેરે કારણે માનવ જીવન વગેરે ઉત્તમ અને આત્મકલ્યાણસાધક સામગ્રીનેા જે રીતે જીવનમાં સદુપયોગ થવો જોઈએ તે રીતે પ્રાયઃ સદુપયોગ નથી થયો, બલકે દુરુપયોગ થયો છે. અને વર્તમાનમાં પણ માનવોની મોટી સંખ્યા માનવજીવનના દુરુપયોગના માર્ગે ધસડાઈ રહેલ છે. માનવજીવનનેા સદુપયોગ કરી આત્મમંદિરમાં જ્ઞાનની દિવ્ય જ્યોત પ્રગટ કરનાર તેા કોઈ વિરલ વ્યક્તિઓ જ હોય છે.

માનવજીવન એક એવું જીવન છે કે જે જીવનનેા સદુપયોગ થાય અર્થાત્ જીવનઃજીવતાં આવડે તેા આત્માની સર્વથી ઉંચામાં ઉંચી

ઉત્તરિતી ટે.એ આ જીવનમાંથી જ પહોંચી શકાય છે અને માનવ જીવન મળવા પછી જીવનમાં એક સરળતા અધિકાર હોવાના કારણે જીવન જીવતાં ન આવડે, માનવ છતાં પણ અથવા દાનવ જેવું જીવન જીવાય તે તે આત્મા અધોગતિની છેલ્લી સીમાએ પણ આ માનવજીવનદ્વારા જ પહોંચી જાય છે. આત્માની સર્વોત્કૃષ્ટ ઉત્તરિતના શિખરે પહોંચ્યાકનાર માનવજીવન સિવાય ખીજું કોઈ જીવન નથી અને અધોગતિના સીમાડે લઇ જનાર પણ માનવ જીવન સિવાય ખીજું કોઈ જીવન નથી. અનંત ભવના ફેરા ટાળવા માટે એક માનવજીવન એ જ ઉત્તમ સાધન છે. એ જ પ્રમાણે ભવના અનંત ફેરાની પરંપરાનાં ખીજો પણ આ માનવજીવનમાં વધાય છે. જીવનનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ, જીવનનો પ્રકાશ અને અધિકાર, જીવનવ્યાપી ધર્મ અને અધર્મ એ ઉત્તરિત અને અધોગતિના મુખ્ય સાધનો છે.

માનવજીવનની પૂર્ણ સફળતા મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં છે, અને તેનું અનન્ય સાધન ત્યાગમાર્ગ-સંયમમાર્ગ છે. એ માર્ગ જેટલો ઉત્તમ છે તેટલો જ આકરો છે મોક્ષની અભિલાષા છતાં સર્વ કોઈ માનવો એ સંયમ માર્ગનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી એ મુમુક્ષુ આત્માઓ વર્તમાનમાં સંયમમાર્ગનો સ્વીકાર ભલે ન કરી શકે પણ તે આત્માને ભાવિમાં એ સંયમમાર્ગની શીઘ્ર શક્યતા અને તે માટે પરમાત્મા તીર્થંકર દેવોએ માનવજીવનને સફળ બનાવવા માટે ખીજા નંબરમાં શ્રાવક ધર્મનું સુંદર નિરૂપણ કરેલ છે સમ વ્યસનનો ત્યાગ, માર્ગાનુસારિપણું, દેવ, ગુરુ ધર્મ ઉપર અવિચલ શ્રદ્ધા, શાસ્ત્રાભ્યાસ સમકિત મૂલ યાર વ્રતોનો સ્વીકાર, દાન-શીલ-તપ-ભાવ ઉપરાંત મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ ભાવનાનો જીવનમાં અમલ વગેરે વગેરે-શ્રાવક જીવનના ઉત્તમોત્તમ અંગો ઢિંવા વ્રક્ષણો છે.

જૈન શાસનમાં સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ ચાર વિભાગો છે. અને એ ચારેય વિભાગોમાં સાધુ ભગવંત અર્થાત શ્રમણ સંઘની સદાય પ્રધાનતા રહી છે તેમ જ રહેવાની છે. શાસનને ટકાવનાર

જે કોઈ હોય તો તે શ્રમણુ સંઘ જ છે. એમ છતાં એ પૂજનીય શ્રમણુસંઘને શાસનના સંરક્ષણમાં શ્રાવક-શ્રમણુપાસક સંઘનો ફાળો ઓછો નથી જ્યાં જ્યાં જૈન શાસન છે ત્યાં ત્યાં શાસનના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનના પ્રસંગમાં સેનાપતિ તરીકે શ્રમણુ સંઘના પડખામાં સૈનિક તરીકે શ્રમણુપાસક સંઘ સદાય સાથે રહ્યો છે, રહે છે અને ભાવિમાં રહેવાનો છે.

શ્રમણુસંઘમાં જેમ આજે અનેક શાસનના આરાધક અને સંરક્ષક આચાર્ય ભગવંત આદિ વંદનીય મુનિવરો વિદ્યમાન છે, તે જ પ્રમાણે શ્રમણુપાસક સંઘમાં પણ આજે અનેક શ્રદ્ધાસંપન્ન ઉત્તમ શ્રાવકો વિદ્યમાન છે. અતિશયોક્તિ વિના કહું તો જે મહાતુલાવને ઉદ્દેશીને આ આશીર્વાચન લખાય છે તે આપણા શ્રીયુત્ ફતેહચંદ બવેરભાઈ-એ કોટિના એક શ્રદ્ધાસંપન્ન ઉત્તમ શ્રાવક છે. સાધુ અથવા શ્રાવક કિંવા કોઈ પણ વ્યક્તિ આત્મોત્તતિની ભાવનાવાળો હોવા છતાં જ્યાં સુધી અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક અને તેથી આગળ યાવત્ આરમા ક્ષીણુમોહ ગુણુ-સ્થાનકે ન પહોંચે ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિમાં અપૂર્ણતા હોય છે અને મોહોદયજન્ય પ્રમાદના કારણે કોઈ કોઈ સ્ખલના પણ થાય છે. એમ છતાં ગુણુનુરાગની દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો ભારતના નાના મોટા શહેરોમાં અનેક શ્રદ્ધાસંપન્ન વ્રતધારી પ્રથમ પંકિતના શ્રાવકો છે તેમાં આપણા ફતેહચંદભાઈનું સ્થાન પણ વિશિષ્ટ શ્રાવકોમાં મૂકવામાં આવે તો જરાય અનુચિત નથી.

વિ. સં. ૨૦૦૬ ની સાલમાં મેં મુંબઈ ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રયમાં આતુર્ભાસ કર્યું. ત્યારથી મને ફતેહચંદભાઈનો વધુ પરિચય છે, તેમનું હંમેશા વ્યાખ્યાનમાં આવવું, અપોરે સ્વં બદામી સુરચંદભાઈ સાથે તત્ત્વાર્થ, કર્મપ્રકૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસ માટે નિયમિત પણે હાજરી આપવી, અને તે તે પ્રસંગે અનેક શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો પૂછવા સાથે તેનાં સમ્બોધાન મેળવવા વગેરે પ્રસંગોદ્વારા તેમના શાસ્ત્રીય ઓધ તેમજ શાસ્ત્રાભ્યાસ માટેની ઘણીઘણી અભિલાષા અંગે મારા અંતરમાં તેમના

માટે ઉત્તમ શ્રાવક તરીકે બહુમાનનાં ખીજ શેષાયાં અને પછી તે દિનપ્રતિદિન તેમનો ધર્મ-પરિચય વૃદ્ધિ પામતાં તેમની શાસન ઉપરની અવિચલ શ્રદ્ધા, અભ્યર્થ વગેરે વિરતિધર્મની આરાધનાનો અભેડ પ્રેમ, જીવનમાં બાહ્ય તપ તેમ જ અભ્યંતર તપ માટેનું બહુમાન, નાનામાં નાના સાધુ માટે પણ દિલનો અસાધારણ પૂજ્યભાવ, વિનય, વિવેક, સાદાઈ અને સરલતા વગેરે સહગુણો માટે ગુણાનુરાગમાં ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ થતી ગઈ, તેમની શાસ્ત્રીય પ્રશ્નાવલીથી મારા ક્ષયોપશમમાં પણ ઘણી વૃદ્ધિ થવાનો યોગ મને પ્રાપ્ત થયો.

શ્રી કૃતેહચંદભાઈના જીવનમાં આ ધાર્મિક સંસ્કારોના બલનું મુખ્ય કારણ તેમના ધર્મપરાયણ પિતા ઉપરાંત પરમપૂજ્ય પં. શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજ, પરમપૂજ્ય શાસનસમ્રાટ નેમિસૂરી-ધરજી મહારાજ, પરમપૂજ્ય આગમોદ્ધારક સાગરાનંદસૂરીધરજી મહારાજ વગેરે મહાત્માઓ પાસે શાસ્ત્રશ્રવણ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ છે. આલ્પવયથી જ આપણા કૃતેહચંદભાઈને આ પુણ્ય પુરુષોનો સત્સંગ થતાં સંસ્કારોની ખીલવણી કરવાનો સુયોગ મળ્યો છે. અને પછી તે ભાવનગર હતા ત્યાં સુધી ભાવનગરમાં અને મુંબઈ આવ્યા ત્યારથી મુંબઈમાં ઠાઈપણ પૂજ્ય સાધુ ભગવંતના પરિચયથી એ વંચિત રહ્યા નથી. મુંબઈમાં ન્યાં ન્યાં ગીતાર્થ અને વિદ્વાન સાધુઓનાં પ્રવચન ચાલતા હોય ત્યાં ત્યાં નજીક કે દૂરના ઉપાશ્રયમાં કૃતેહચંદભાઈની હાજરી અવશ્ય હોય જ. તેમને ભોજન વિના હજી ચાલે પણ દેવાધિ-દેવનાં દર્શન-પૂજન અને સહગુરુના વ્યાખ્યાન શ્રવણ સિવાય ન ચાલે. પ્રભુભક્તિ અને જ્ઞાનોપાસના એ તે એમનું નિત્ય ભોજન બની ગયું છે. આજે પોણોસો વર્ષ ઉપરાંત તેમની ઉંમર છે. છતાં પુન્યોદયે તંદુરસ્તી સારી છે અને નિરંતર વ્યાખ્યાનશ્રવણ વગેરે ધર્મ આરાધનાનો લાલ તેમના જીવનમાં અખંડિતપણે ચાલુ છે.

જૈન શાસનમાં ફરમાવેલા બાહ્ય-અભ્યંતર ધર્મના સર્વ અંગ-ઉપાંગ પ્રતિ કૃતેહચંદભાઈનો સંપૂર્ણ આદર અને યથાશક્તિ અમલ

હોય છે, એમ છતાં એમના જીવનમાં સમ્યગ્ શ્રુતજ્ઞાનની આરાધનાનું અંગ પ્રધાન સ્થાને છે. આજ સુધીમાં પૂ. ગીતાર્થ ગુરુદેવોની શુભ નિશ્રામાં જૈનદર્શનના અનેક ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસની રીતે અભ્યાસ કર્યો છે. અને પોતાની મેળે પણ અનેક જૈન ગ્રંથોનું વાંચન ઉપરાંત ચિંતન મનન તેમણે કર્યું છે ધરમાં કે દુકાનમાં જ્યારે જ્યારે પાંચ મિનિટ, પંદર મિનિટ કે તેથી વધુ સમય મળે એટલે તુર્ત તેઓ ધાર્મિક વાંચનમાં જોડાઈ જાય, આ તેમની આદરણીય પ્રવૃત્તિ છે. જૈન ધર્મના ગ્રંથો ઉપરાંત જૈનેતર ધર્મના ગ્રંથોનું પણ તેમનું વાંચન પરિશીલન ઘણું સુંદર છે. એમણે વિદ્વદ્ભોજ્ય સારી સંખ્યામાં ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનાઓ તેમ જ લેખો લખેલા છે.

કેટલાક મહાનુભાવોને શાસ્ત્રવાંચનનો અભ્યાસ ઘણો સારો હોય છે, પણ પોતે જે વાંચેયું હોય તેની તારવણીરૂપે લખવાનો અભ્યાસ નથી હોતો. આપણા કૃતેહચંદલાઈને તો શાસ્ત્રાભ્યાસ અને તેના ચિંતન મનન ઉપરાંત પોતાને જે ઓધ પ્રાપ્ત થયો છે તેની તારવણીરૂપે સરળ ભાષામાં લખવાનો અભ્યાસ પણ સારો છે. જેના પરિણામે જ પાંચ સુંદર લેખોના સંગ્રહરૂપ આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. માસિક-પાશ્ચિક અથવા સામાહિક પત્રોમાં કૃતેહચંદલાઈના લેખોની પ્રસાદી ધણીવાર સમાજને વાંચવા મળે છે. કલિકાલ સર્વાંગ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ, જગદ્ગુરુ શ્રી વિજયહીરસૂરિ મહારાજ, મહાપ્રભાવક તપોગચ્છાધિપતિ શ્રી વિજયદેવસૂરિ મહારાજ, મહોપાધ્યાય વાચક શિરોમણિ શ્રી યશોવિજય મહારાજ, વગેરે પ્રાચીન આચાર્ય ભગવંતના જીવન ચરિત્રો સંક્ષેપમાં લખીને તૈયાર કરેલા તેમ જ બીજા અનેક લેખ સામગ્રી આજે પણ કૃતેહચંદલાઈ પાસે હાજર છે—એ તેમની લેખનકળાના અભ્યાસની પ્રતીતિ છે.

આ ઉપરાંત કૃતેહચંદલાઈ વિશાલ સભામાં સારી રીતે બોલી પણ શકે છે. મુ'બઈની કોઈ પણ ધાર્મિક જૈન જાહેર સભામાં કૃતેહચંદલાઈનું પાંચ દશ મિનિટ પણ વક્તવ્ય ન હોય એવું પ્રાયઃ

નહીં ખનતું હોય. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાભ્યાસી, લેખક અને વક્તા-તરીકે ફતેહુલ્લખાન જૈન સંઘમાં ખૂબ જાણીતા છે. અગાઉ જાણાવ્યું તે પ્રમાણે આપણા ફતેહુલ્લખાનની શ્રુતજ્ઞાનની ઉપાસના ધણી આદરણીય છે, અને તેથી જ મુંબઈ જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંસ્થાઓનાં સંચાલનમાં તેમનું સ્થાન આગળ પડતું છે. કેટલીક વાર કેટલાક આત્માઓને શ્રુતજ્ઞાનની ઉપાસના તરફ આદર હોય છે, પણ ક્રિયાકાંડ તેમ જ તપશ્રયા તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ જોવાય છે જે ધાર્મિક રીતે ઉચિત નથી. આપણા ફતેહુલ્લખાન સત્તોતેર વર્ષની ઉંમરે પણ તબીયત બરાબર નહિં છતાં પર્યુષણ પર્વમાં હંમેશ-પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાકાંડની આરાધના ઉપરાંત અદ્ભુત તપ કરતાં મેં જાણ્યા ત્યારે જ્ઞાન-અને ક્રિયાનું સુભગ દૃષ્ટાંત મારી સામે ખડું થયું અને મને ઘણો ઘણો હર્ષ થયો. એમણે પોતાના જીવનમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંબંધમાં તન મન ધનથી અનેક શુભ કાર્યો કરેલાં છે.

અંતમાં શાસનદેવ ફતેહુલ્લખાનને તંદુરસ્તી સાથે દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે અને આપણા શ્રદ્ધાસંપત્ત ઉત્તમ શ્રાવક ફતેહુલ્લખાન સર્વવિરતિના આદર્શને ધ્યેયરૂપે હૃદય સમક્ષ રાખી દેશવિરતિના પવિત્ર ધર્મમાં દિનપ્રતિદિન પ્રગતિની સાધના કરી માનવ જીવનની ફતેહ પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ અને-એ જ મારા હૈયાનાં મંગલ આશીર્વાચન સાથે ધર્મલાલ.

મુંબઈ

વી સં. ૨૪૮૮

માગશર વદી ૧૦ સોમવાર

શ્રી પાર્શ્વનાથ જન્મ કલ્યાણક

મંગલ તિથિ..

આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી

પ્રવેશિકા ।

ધ્યાતારશ્ચેન્ન સન્યદ્ય શ્રુતસાગરપારગાઃ ।

તત્કિમલ્પશ્રુતૈરન્યૈર્ન ધ્યાતવ્યં સ્વશક્તિઃ ॥

શ્રુતસાગરના પારગામી એવા ધ્યાની મહાત્માઓ આજે નથી, તેથી શું અહ્યશ્રુતવાળા અન્ય પુરુષોએ પોતાની શક્તિ મુજબ ધ્યાન ન કરવું ?

—તત્વાનુશાસન

૧. જ્ઞાનાર્ણવ અત્યંત અગાધ અને ગહન છે. તેનો પાર પામવો તો શું પણ એ વિષયમાં જરા જેટલો ચંચુપાત પણ સામાન્યજન માટે અતિ કઠિન અને દુઃસાધ્ય કાર્ય છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ તો વળી વધારે કઠિન અને દુર્ગમ્ય છે. એવા કઠિન વિષયના દુર્ભેદ્ય દુર્ગને સ્વાયત્ત કરી તેનો લાભ ખીજને આપવાનો સહભાવ એજ આ અતિ ગંભીર અને સહજ્ઞાનપ્રદ લેખોનાં આયોજન, સંગ્રહ અને પ્રકાશનના મૂળમાં રહેલું તત્ત્વ છે એ સહભાવનાધારક મુ. શ્રી કૃતેહ્યંદલાઇને એ માટે હું સહદયતાથી અભિનંદન આપું છું અને આવા સ્વ પર કલ્યાણકારક શુભ લેખો જનતા સમક્ષ આ રીતે ફરી મૂકવા માટે એમને ધન્યવાદ આપું છું.

૨. આ પુસ્તકમાં મુખ્ય લેખ “જ્ઞેન ધર્મની મીમાંસા” એ નામનો છે. આ લેખ શ્રી કૃતેહ્યંદલાઇએ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૬૭ માં એટલે આજથી લગભગ અર્ધી સદી પૂર્વે લખ્યો હતો. તે વખતે શ્રી કૃતેહ્યંદલાઇની ઊંમર ફક્ત સત્તાવીશ વર્ષ જેટલી જ હતી. છતાં એ લેખની લેખનશૈલી, એમાં કરેલા અનેક તાર્કિક વિષયોના સંગ્રહમાં રહેલી એમની નિપુણતા, દર્શનશાસ્ત્રના અનેક વિભાગોનો એમનો તલસ્પર્શી, મર્મગ્રાહી અને તુલનાત્મક અભ્યાસ અને એમાંથી તરી આવતી એમની ગ્રાહ્યશક્તિ તેમ જ સુવાચ્ય અને રોચક શબ્દોમાં દરેક વિષયોનું કરેલું

એમનું નિરૂપણ જોતાં, ખરેખર પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી કે શ્રી કૃતેહ્યંદભાષ્યને આલ્પકાળથી જ આ વિષયમાં જિજ્ઞાસા અને રસ હોવો જોઈએ. એ રસ, એમણે એમના વિશાળ વાંચનથી અને અંતરંગ પુરૂષાર્થ અને ભાવનાથી વધારે કેળવી સ્વ અને પરના લાભાર્થે ઉપયોગમાં મૂકી મધુરતમ બનાવ્યો છે. આ ભાવનામાં એમને સુંદર સફળતા મળી છે એમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. આ લેખો જ એ ભાવનાના ઘોતક હોઈ એના પ્રતીકરૂપે જનતા સમક્ષ મૂક્યા છે. જનતા એમાંથી રસાસ્વાદ લઈ જરૂર પોતાનું જ્ઞાન વિશદ બનાવશે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની તત્ત્વચિંતને પણ નિર્મળતર અને સુદૃઢ કરી શકશે.

૩. સાધારણ રીતે દર્શન કે ધર્મતત્ત્વની સીમાંસાના લેખોમાં બે પ્રકારની દષ્ટિ નજરે પડે છે. એક કેવળ તત્ત્વ નિરૂપકની અને બીજી તત્ત્વચિંતકની. તત્ત્વનિરૂપકની દષ્ટિમાં કેવળ પરંપરાગત ચાલી આવતી અને તેથી તેને પોતે સાચી માની લીધેલી આખતોનું નિરૂપણ હોય છે. ત્યારે તત્ત્વચિંતકની દષ્ટિ પોતાની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલી આખતો વિષે સ્વતંત્ર વિચારણા કરી તાત્ત્વિક વિષયોની છણાવટ કરે છે એ બીજા પ્રકારની દષ્ટિમાં પરંપરાગત વિષયોમાં ખરું મૂલ તત્ત્વ શું છે ? સમયના પ્રવાહમાં એમાં શું તણાઈ ગયું ? શું રહ્યું ? અને રહ્યું તેમાં શું ફેરફાર થયા ? અથવા કેટલા અન્ય ભાવો નિક્ષિપ્ત થયા અને તેથી મૂલ તત્ત્વમાં શું વિકૃતિ આવી ? આજે પ્રશ્નવામાં આવતી માન્યતામાં કેટલી અદ્યપોક્તિ, અતિશયોક્તિ અથવા કલ્પિત ઉક્તિનું મિશ્રણ થયું અને સાચું તત્ત્વ શું હોઈ શકે ? એની વિશેષ પ્રકારે વિચારણા કરવામાં આવે છે. છતાંએ ભવભીરુતા હોય તો “ નામૂલ મન્ચતે કિંચિત્ । ” ની અદ્ય ભાવના આવા તત્ત્વચિંતનમાં હોય છે અને તેથી સ્વકપોલ કલ્પિત આખતો ન આવી જાય એ માટે સતત જાગૃતિ રહે છે. શ્રી કૃતેહ્યંદભાષ્યના લેખોમાં આ બંને દષ્ટિઓ નજરે પડે છે. પરંતુ કોઈ કોઈક જગ્યાએ તત્ત્વનિરૂપણ તત્ત્વ પરંપરાગત છે માટે જ એનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું હોય એવું

લાગે છે. કદાચ સ્વતંત્ર તત્ત્વચિંતક એ દષ્ટિ સાથે સંમત ન થાય, તો પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે એકંદરે શ્રી કૃતેહ્યદ્ભાષ્યે, તત્ત્વ નિરૂપણ, અનેક દષ્ટિએ અને બની શકે એટલી વિસ્તૃતરીતે કરવાનો કચિંકર પ્રયાસ કર્યો છે. એક જ લેખમાં “ જૈન દર્શન ” ને લગતા અનેક મુખ્ય મુખ્ય વિષયો અને બાબતોનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ કર્યો છે અને તેથી પણ શ્રી કૃતેહ્યદ્ભાષ્યનો પ્રયાસ પ્રશંસનીય અને આવકારવા જેવો છે.

૪. મુખ્ય લેખ “ જૈન ધર્મની મીમાંસા ” માં શ્રી કૃતેહ્યદ્ભાષ્યે ધર્મ વિષયક અનેક બાબતો સ્પર્શી અને ચર્ચાઈ છે. આરંભમાં ધર્મ એટલે શું, એની ઉપયોગિતા શાથી, દર્શનશાસ્ત્રોમાં જૈન દર્શનનું સ્થાન શું, જૈનદષ્ટિએ કાલચક્ર શું છે, જૈનાગમોની ઉત્પત્તિની સમજ, દ્વાદશાંગીમાં રહેલી હકીકત સમજવાના ચાર દારો (૧) દ્રવ્યાનુયોગ, (૨) ગણિતાનુયોગ, (૩) કથાનુયોગ અને (૪) ચરણકરણાનુયોગ—એવા અનેક વિષયોનું વિવરણ કર્યું છે. દ્રવ્યાનુયોગની ચર્ચા કરતાં પડ્દવ્યનું સ્વરૂપ, જીવના વિવિધ પ્રકારના શરીરનું વર્ણન, આત્મા, ઇન્દ્રિય અને પ્રાણનો સંબંધ, પર્યાપ્તિનો અર્થ, આહ પ્રકારના કર્મ અને તેનું સ્વરૂપ અને તેના સંદર્ભમાં ચાર કપાય કેવા હોય તેનું વિવેચન, સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા અને તેનો ઉત્પત્તિક્રમ, આત્માનો વિકાસક્રમ દર્શાવતાં ચૌદ ગુણસ્થાનકો, પ્રમાણ અને નયની વિચારણા, સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ, નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપાનું કથન-વગેરે અનેક તાત્ત્વિક બાબતોનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી “ જૈન દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં અન્ય દર્શનનું અવતરણ ” એ મથાળા નાચે (૧) ન્યાય, (૨) વૈશેષિક, (૩) સાંખ્ય, (૪) યોગ, (૫) પૂર્વમીમાંસા અને (૬) ઉત્તરમીમાંસા અથવા વેદાંત એ પડ્દર્શન સાથે તેમ જ ઔદ્ધ અને ચાર્વાક દર્શન સાથે જૈન દર્શનની સરખામણી ટુંકમાં અને ઘણી સુંદર રીતે કરી છે. તે સાથે જૈન દર્શનમાં કેવી રીતે સઘળાં દર્શન લખી જાય છે એ

સમન્વવાનો અત્યંત રોચક અને બોધપ્રદ સુપ્રયત્ન કર્યો છે. તે પછી ગણિતાનુયોગનો વિષય અત્યંત સંક્ષેપમાં લોકાલોક સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સ્પર્શ્યો છે, અને કથાનુયોગની ઉપયોગિતા અને જૈન દર્શનમાં તેની મહત્તાનું નિરૂપણ છે. અંતમાં ચરણકરણાનુયોગના સંબંધમાં મહાવ્રતી અને આણુવ્રતી કાણુ હોઈ શકે, અને તે આશ્રીને વ્રતનું સ્વરૂપ શું, દશ પ્રકારનો યતિ ધર્મ કયો, અહિંસા, સૂનૃત, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતોનું ગૃહસ્થ અને સાધુની દૃષ્ટિએ સ્વરૂપ શું, ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી શું છે, તપના પ્રકાર કયા, ધ્યાન વિષેની જૈન માન્યતા શું છે-વગેરે દર્શાવી સિદ્ધનું સ્વરૂપ સમન્વવ્યું છે. તે પછી કેટલીક વૈજ્ઞાનિક બાબતોનો ઉલ્લેખ કરી જૈન માન્યતાઓથી પુરવાર થાય છે-એમ દર્શાવવાનો યત્ન કર્યો છે. આ રીતે જૈન દર્શનના બાહ્ય અને અભ્યંતર સ્વરૂપનો વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી લેખ સમાપ્ત કર્યો છે.

૫. બીજો લેખ-“જૈનદર્શન-તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ” છે, એમાં જૈન દર્શનની પ્રાચીનતા બતાવવામાં આવી છે. અને થોડીક તાત્વિક બાબત વિષયી પહેલા લેખનું કેટલુંક પુનરાવર્તન છે.

૬ ત્રીજો લેખ “શ્રીમન્ મહાવીર પ્રભુનું આંતર જીવન” છે. સમ્યક્વતું સ્વરૂપ, તીર્થંકરનામકર્મની સમજ, ક્રમા વીરચ્ય મૂષ્ણમ્ । એ કહેવત શાથી પડી એ અને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવનાની મહત્તા અને ઉપયોગિતા દર્શાવી છે.

૭. ચોથો લેખ વર્ણનાત્મક છે. એમાં કૃતેહચંદભાઈ તથા તેમના કુટુંબ તરફથી કાઢેલા “પદયાત્રા સંઘની” આધ્યાત્મિક પરિમલની સુવાસ છે. જ “રી” એટલે (૧) ભૂમિ સંઘા “રી” (૨) બ્રહ્મચર્યા “રી” (૩) સચિત્તપરિહા “રી”, (૪) એકલ આહા “રી”, (૫) પાયચા “રી”, અને (૬) પરિક્કમણા દોય વા “રી”-એમ જોને અંતે “રી” શબ્દ આવે એવી “જ” બાબતોનું પાલન કરતો સંઘ પાલીતાણા ગયો, તેનું વર્ણન છે અને તે સાથે આધ્યાત્મિક બાબતો સુંદર રીતે વણી લેવામાં આવી છે.

૮. છેવ્લા ક્ષેત્રમાં “ મહાન્ ન્યોતિર્ધર પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબનું સંક્ષિપ્ત જીવન-કવન છે. વાચકને એ જરૂર પ્રિય લાગશે અને તે સાથે ધર્મબોધકર તત્ત્વનું પણ આદાન થશે.

૯. એ સિવાય પરિશિષ્ટોમાં શ્રી કૃતેહ્યંદભાઈ વિષયી અનેક હકીકતોનો નિર્દેશ છે. એ જ્ઞેતાં એક વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં સાધારણ પરિસ્થિતિમાં હોવા છતાં ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનધ્યાનની ઉપાસનાથી અને સતત પરિશ્રમથી કેવી સુંદર રીતે સફળતા કરી શકે છે અને આત્માના પરમ શ્રેયની સાધનામાં કેવો શેષક વિકાસ સાધી શકે છે એનો બોધ થયા વિના રહેતો નથી. આખું એ પુસ્તક રસમય સામગ્રીથી ભર્યું છે. તત્ત્વપિપાસુ એમાંથી તત્ત્વ પી તૃપ્ત થઈ શકશે, અધ્યાત્મદષ્ટિ, એમાંથી આત્મવિકાસની ચાવી મેળવી શકશે, મુમુક્ષુ એમાંથી મોક્ષપ્રાપ્તિનો પથ પામી શકશે. એટલું થશે જ, અને મુ. શ્રી કૃતેહ્યંદભાઈનો પ્રયાસ જરૂર સિદ્ધ થશે જ—એ નિઃસંશય છે. વાચક એનો સદુપયોગ કરી સમૃદ્ધ અને સુપ્રસન્ન થાય એ જ અભ્યર્થના.

૫૦૫, સરદાર વ. પટેલ રોડ

સુ.બંધ-૪, તા. ૨૦-૧-૧૯૨

શ્રી પ્રસન્નમુખ સુરચંદ્ર બદામી

ચીફ ગર્જી-સ્મોલ કોલીઝ કોર્ટ

ॐ

॥ श्री शंखेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

आत्म-निर्दर्शन

निश्चयदृष्टि हृदय धरीञ्च, पाजे जे व्यवहार;
पुण्यवंत ते पाभरीञ्च, लवसमुद्रनो पार.

—पु० ७० श्री यशोविजयञ्च

सुज्ञ वाचक षंभुञ्चो,

प्रस्तुत आत्म-निर्दर्शन लभवा पहिलां “समकितदायक गुरु तण्णे पन्थुवयार न थाय”—जे श्रीमद्द उपाध्यायञ्चना कवन मुण्य सौथी प्रथम अमारा स्व. पू. पिताश्री के जेभणे भने धर्मश्रद्धा प्रकटावी लघुवयमांथी शास्त्रवाचननी लूण जेभी करी हती, तेमनो आभार मानुं छुं. द्वितीय आभार स्व. पू. ७. श्री वीरविजयञ्च, पू. आ. श्री विजयदानसूरि, पू. आ. श्री प्रेमसूरिञ्चनो, पू. आ. श्री विजयरामचंद्रसूरिञ्चनो जेभणे सं १९७१ मां अमारा पू. पिताञ्चना संकल्पानुसार लावनगन्धी श्री सिद्धक्षेत्र पर्यंत ‘श्री’ पाणता संघमां पधारवा कृपा करी अंत अमोने सलकुटुंय तीर्थभाण पहारावी अमारुं जवन धन्य क्युं, तेमनुं तथा प्रस्तुत पुस्तकमा पू. आ. म. श्री विजयोदयसूरिञ्चजे तथा पू. आ. म. श्री विजयधर्मसूरिञ्चजे आशीर्वचन मोकल्या तेमनो तृतीय आभार—सेवामूर्ति श्री प्राणुजवनदास गांधी के जेमनी प्रेरणाथी आत्मानंद प्रकाशमां लगलग आलीश-पयास वर्ष पहिलां आवेला मारा लेणो अने काव्येनो संग्रह जे विभागमां प्रकाशित करवानी तैयारी थर्छ. अतुर्थ आभार भारी यत्किञ्चित् सेवाने ध्यानमां लर्छ जैन आत्मानंद सभाना संयालको के जेभणे प्रस्तुत लेणो सभा तरुथी प्रकाशित करवानुं उचित धायुं तेमनो अने मुंअर्ध स्मेलकोऊकोर्टना यीकंज्जे विद्वान नररत्न श्री प्रसन्नमुण्यचंद्र षहाभीजे प्रस्तुत पुस्तकनी प्रवेशिका लप्पी आपेन्न छे तेमनो अंतःकरणपूर्वक आभारी छुं.

મારી જીવનયાત્રામાં અનેક અપૂર્ણતાઓ, ક્ષતિઓ અને નયળાઇઓ હતી અને છે; છતાં તે તરફ માત્ર ગુણદષ્ટિ રાખી જીવન-દર્શનકારે જણાવી નથી. અનેક પ્રકારની અપૂર્ણતાઓમાંથી પસાર થઈ જીવન ઘડાય છે. માત્ર સુખીજીવનમાં જીવન ઘડતર થઈ શકતું નથી. સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ કહે છે કે—

“ છે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી,
દુઃખપ્રધાન સુખ અદ્ય થકી ભરેલી. ”

એ રીતે અનેક દુઃખો અને ઉપાધિઓ વચ્ચે મારું જીવન પસાર થયું છે; છતાં માનસિક સ્થિતિસ્થાપકપણું જળવાઈ રહ્યું છે તેમાં અનેક ઐશીના વાચનનો તથા સદ્ગુરુઓના વ્યાખ્યાનશ્રવણનો પણ હિસ્સો છે. મનુષ્યોચિત માનસિક નયળાઈને અંગે ક્ષણભર વિષાદનો પ્રસંગ આવે, છતાં કર્મોદયનું આલંબન લઈને આત્મજન્યુતિ રાખી અનેક વખત તે પ્રસંગો વટાવ્યા છે. આ પ્રભાવ સદ્ગુરુઓની કૃપા, જ્ઞાનની ભક્તિ અને ઉપાસનાનો છે. શાસનદેવની કૃપા પણ નિમિત્ત-કારણ સમજી છું.

પાંચ સમવાયોમાં ભૌતિક જીવનમાં કર્મની અને ભવિતવ્યતાની પ્રધાનતા હોય છે, તેમ સમજ્યો છું. અને “ કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે ” એ સાક્ષર શ્રી મણિભાઈ નલુભાઈનું વાક્ય તથા ‘ આત્મિક શક્તિને હાસ ન થાય એટલું માત્ર માગું છું ’—એ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું કવન યાદ રાખ્યું છે. આધ્યાત્મિક જીવન તો હંમેશા પુરુષાર્થપ્રધાન જ રહેવાનું.

સં. ૨૦૦૮ માં વ્યાપારની કટોકટી પ્રસંગે શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપસિંહ તથા શેઠશ્રી રમણલાલ દલસુખભાઈ અને મૂરજમલ શેઠ (પદ્મમલ અધર્સવાળા) તરફથી તન, મન અને ધનથી આશ્વાસનની સહાય મળી હતી, તે માટે તેમનો આભાર માનવાની તક લઉં છું. તેમજ હમણાં હમણાં છેલ્લી લાગીદારીના કસોટી પ્રસંગે શ્રીયુત

મનમોહનદાસ ગુલાબચંદે (મનુભાઈએ) અંતઃકરણપૂર્વક લાગણી દર્શાવ્યા માટે તેમનો આભારી છું.

હવે જીવનની અત્યારની અને અંતિમ સમય પર્યાંતની ભાવના એ છે કે પૂર્વોપાર્જિત આયુષ્ય મર્યાદા **સીત્તોતેર** વર્ષ સુધીની અમારા કુટુંબમાં પુરૂપવર્ગમાં મારી પોતાની સવિશેષપણે થયેલી છે; પરંતુ જેટલાં વર્ષો જીવનમાં સહભાવનામય શુભ પ્રવૃત્તિમાં ગયા તેટલું જ સાચું જીવન ગણાય છે. મૃત્યુ એ જન્મો વચ્ચેનું પ્રવેશદ્વાર છે, અથવા ખીજી રીતે અમર આત્માને નવું વેશ-પરિધાન છે. આ ખાખત “મૃત્યુ એ શું અવશ્ય નિર્મિત છે.” તથા “જીવન અને મૃત્યુ” નામના મારા લેખોમાં શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકટ થયેલી પુસ્તિકામાં દર્શાવેલા છે, તેથી મૃત્યુથી ભય પામવા જેવું કશું રહેતું નથી. “આત્મા અમર છે” તેને કાળનો ઝપાટો અનંતકાળથી લાગ્યો નથી અને લાગવાનો નથી; માત્ર દસ પ્રાણોના વિયોગને મૃત્યુ ગણાય છે; જેટલી તૈયારી આ જન્મમાં શુભયોગો રહે થઈ છે તે માટે હવે પછીના જન્મોમાં તે સંસ્કારો સમૃદ્ધ થવાના; તેમજ કર્મ અને આત્માની લડાઈમાં ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચાકારના કથન પ્રમાણે છેવટે આત્માની જ જીત થશે તેમ વિશ્વાસ છે.

સદ્બુદ્ધિ અને **સદ્વીર્ય** એ કર્મોથી મુક્તિ મેળવવાની ગુરુ ચાવી છે. ચારિત્ર વગર મુક્તિ નથી. તે અન્ન જન્મમાં પણ પ્રાપ્ત થાયો તેમ ઇચ્છું છું સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની શ્રદ્ધા યત્ની યત્ની રહી છે-એમ આત્મગત માનું છું; અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર જન્મ-જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત થાયો તેની ભાવના આત્મસાત્ રાખી છે.

શક્તિ અનુસાર શ્રાવકને યોગ્ય વ્રતો આગરો સાથે લીધેલાં છે. યથાશક્તિ સામાયિકો, પ્રતિક્રમણો, પોષધો (ભાવનગરમાં), ઉપવાસો, અદ્ય પ્રમાણમાં જટ-અકુમો, લગભગ સાડાત્રણુ લાખ નવકારની ગણના,

મંત્ર-જપો, તીર્થ યાત્રાઓ લગભગ દરરોજ પ્રભુ પૂજન, પ્રતિકાઓ, અષ્ટાક્ષમહોત્સવો, શાંતિ સ્નાત્રો, નવકારસી જમણો, સુપાત્રદાન, અનેક સંસ્થાઓની સેવા અને અભિનવ જ્ઞાન સાહિત્યની ઉપાસના વગેરેનો જીવનમાં લાભ મળ્યો છે. તદુપરાંત છ“રી” પાળતાં લાવનગરથી સિદ્ધગિરિજી તરફ લગભગ તેરસો યાત્રિકો સાથે સંઘપ્રયાણ અને તીર્થ માલા પરિધાન મારા પિતાશ્રીના અવસાન પછી સહકુટુંબ થયાં છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પૂર્વ જન્મના ક્ષયોપશમાનુસાર આ જન્મમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં સુંદર નિમિત્તો મળ્યા છે. જેમાં પૂ. પં. મ. ગંભીરવિજયજી, પૂ. પં. મ. મણિવિજયજી, પૂ. આ. શ્રી વિજયનેમિસૂરિજી, પૂ. આ. શ્રી આનંદસાગરજી, પૂ. આ. શ્રી પ્રેમસૂરિજી, પૂ. મુ. શ્રી કપૂરવિજયજી, અમારા પૂ. પિતાશ્રી, સ્વ. વ. કુંવરજી આણંદજી વગેરે નિમિત્તમૂત હતા, પરંતુ ચારિત્ર મોહનીયનો ક્ષયોપશમ જોઈએ તેવો અળવાન થવા માટે પુટુપાર્થ થયો નથી.

શ્રી સિદ્ધગિરિજીની નવાણું યાત્રાની અભિલાષા હજી સુધી અપૂર્ણ રહી છે. પાંચ સમવાયો જ્યારે સાનુકૂળ થશે ત્યારે ઈષ્ટસિદ્ધિ થશે તેમ આશા રાખી રહ્યો છું.

આ સર્વ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપના જે જે કાર્યો જીવનમાં થયાં છે, તેની મન-વચન-કાયાથી અનુમોદના કરું છું અને અદારે પાપસ્થાપકો, રાત્રિ ભોજનો, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને પેયાપેયના ખાનપાનો, હિંસક દવાઓ તથા ઇન્દ્રેકશનો વગેરે, વિભાવપરિણુતિઓ, પંચેન્દ્રિયનો દુરુપયોગ, કપાયના આવેગો અને તન્નજન્ય અહં અને મમત્વ લાવનાના વળગણો વગેરે-જે જે આચર્યાં હોય તેનો આત્મસાક્ષીએ અંતઃકરણ-પૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરું છું.

માનવ જીવનમાં દીર્ઘઆયુ એટલા માટે ઈષ્ટ છે કે, પૂર્વોપાર્જિત અનેક પાપકર્મોની સકામ નિર્જરા કરવા તથા આત્મામાં વિશેષ પ્રેરણા જીવન પર્યાંત મેળવવા આવા રત્નત્રયની પ્રાપ્તિવાળાં સાધનો

અને સંયોગો અન્યજન્મમાં મળવા મુશ્કેલ હોય છે. વળી જે તૈયારી જ્ઞાન અને અનુભવપૂર્વકની, આ જન્મમાં થયેલી હોય છે, તેવી તૈયારી ખીજા જન્મોમાં ક્યારે મળશે તે અચોક્કસ છે; જેથી આ જન્મનું દીર્ઘ આયુષ્ય તે રીતે પણ ઉપયોગી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ શુભ ભાવનાઓ અને ધર્મસેવા કરવા માટે પણ આયુષ્યનું દીર્ઘપણ ઈષ્ટ છે- એમ મારી અંગત માન્યતા છે.

જીવન અંતે તો પરિમિત છે. જીવનના સમયો જલકલ્પોલોની જેમ અવિરતપણે ચાલ્યા જાય છે; અને ગયેલાં સમયો પાછા આવતાં નથી. એક દિવસ તમામ છોડીને અપર સૃષ્ટિમાં જવાનું છે. ખાસ કરીને જીવનમાં પાપના સંસ્કારોની યાજ્ઞપણની શરૂઆત પછી મોટે ભાગે જીવનપર્યંત તે **પાપચક્ર** ચાલુ રહે છે, તેવી જ રીતે ધર્મના સંસ્કારોની શરૂઆત પછી **પુણ્યચક્ર** ચાલુ રહે છે; પાપ સંસ્કારો માટેની આત્માની નમળાઈ ચાલુ રહે તો તેનું વર્તુળ વધતું જાય છે. તેથી સદ્જ્ઞાન દ્વારા પ્રમળ પુરુષાર્થ-Will Power ની આવશ્યકતા રહે છે. **કર્મચેતના** અને **કર્મકૃણ ચેતના** એ બેનું કાર્ય પ્રસ્તુત જન્મમાં ચાલુ હોય તે વખતે જે કાંઈ મેળવેલા આધ્યાત્મિક અનુભવના નિચોડરૂપ હોય તેનો ઉપયોગ **જ્ઞાનચેતના** કરી શકે છે, અને એટલે અનેક કર્મ-અણુઓની નિર્જરા થઈ શકે છે.

અંતિમ આરાધના સં. ૨૦૦૮ માં દેવકરણુ મેન્શનમાં પં. મ. શ્રી **ભાનુવિજયજીએ** કરાવી હતી, ત્યાર પછી લાલબાગમાં કરાવી હતી, તાજેતરમાં ભાદરવા વદી ૮ પૂ. આ. શ્રી. **વિજયધર્મસૂરિજીએ** શ્રી ગોડીજી ઉપાસ્રયમાં **ભવોભવના ખમતખામણાં** કરાવ્યા હતાં, જેથી ભવોભવની આરાધનાનો-પૂર્વના પાપોનો પશ્ચાત્તાપ પૂર્વકનો લાભ મળ્યો હતો. સં. ૨૦૦૮ માં ભવોભવના **મિચ્છામિદુક્કડં** માટેનો જે એકરાર **પત્ર દરરોજ** વાચન માટે સકલસંધને પૂ. પં. મુ. શ્રી **ભાનુવિજયજીએ** આપ્યું હતું-તે આજદિન સુધી નિરંતર લગભગ વંચાતું રહ્યું છે. જેથી આત્મસાક્ષીએ અંતરાત્માની પ્રસન્નતા અનુભવું છું.

प्रस्तुत लेखोभां ऋ कांष्ठ जिनाशा विउद्ध लप्पालु होय ते भाटे
मिच्छामिद्दुक्कडं इडं छुं.

उपसंहारभां खामेमि मव्व जीवे-अे सुत्रथी योरारी लापु अवथोनिना
समथ अवोने अमतां-अभावतां, कुटुंथीज्जने तथा रनेडी संअंधी-
ज्जनेने अभावुं छुं अने प्रांते नीयेनी भागणीअे श्री परमात्मा
पासे मन, वयन, कायाना त्रिकरणु योगपूर्वक सादर करुं छुं.

(१) लवोभव तुम अरणुनी सेवा, हुं तो भागुं अ देवाधिदेवा.
(श्री उदयरत्नअ)

(२) तन्मे त्वदेकशरणस्य शरण्य भूयाः, स्वामी त्वमेव भुवनेऽत्र
भवांतरेऽपि.
(श्री. सिद्धसेन दिवाकरअ)

(३) जिनधर्मविमुक्तोऽपि माऽभूवंचक्रवर्त्यपि, स्यांचेटोऽपि,
दरिद्रोऽपि, जिनधर्मधिवासितः ।
(श्रीमद् हेमचंद्राचार्यअ)

(४) इच्छाम्येकं जन्मनि जिनमतरागं परत्राऽपि ।
(ड. श्री. यशोविजयअ)

(५) शास्त्राभ्यासो जिनपदनतिः संगतिः सर्वदार्यैः ।
सत्प्रवृत्तानां गुणगणकथा दोषवादे च मौनं ।
सर्वस्यापि प्रियहितवचो भावना चात्मतत्त्वे ।
संपद्यंतां मम भव भवे यावदाप्तोऽपवर्गः ॥
(भंत्रीश्वर श्री वस्तुपाण)

(६) ता देवदिज्ज बोहिं भवे भवे पासजिणचंद ।
(श्री लक्ष्मणाहुस्वामी)

(૭) આતમ વસ્તુ સદા મુજ સાંભરો, ભાસન વાસન એહ
ચરણ ધ્યાને ધરો.

(શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી)

(૮) દુઃખલ્લોચો કમ્મલ્લોચો, સમાહિ મરણં ચ બોહિલાભોચ,
સંપજ્જબુ મહએઅં, તુહનાહ પણામ કરણેણં ।

(જયવીરરાય)

(૯) મુજ હોલ્લે ચિત્ત શુભ ભાવથી, ભવ ભવ તાહરી સેવ રે;
પામીએ કોડિ ચત્ને કરી, એહ તુજ આગણે દેવ રે.

સ્વામી સીમંધરા તું જયો (ડ. શ્રી યશોવિજયજી)

આ માગણીઓના શુભ સંસ્કારો લઘ પ્રાંતે આજીવન પર્યાંત
અધિકરણ સંબંધો અને સ્નેહસંબંધોથી મુક્ત થવાની અભિલાષા સાથે
મેત્રી આદિ ચાર ભાવનાપૂર્વક-ચાર શરણો અંગીકાર કરવા સાથે,
મહા માંગલિક નમસ્કાર મંત્રના ધ્યાનમય સમાધિ મૃત્યુપૂર્વક-આ
જન્મનું આયુષ્ય પૂરું થયે, અન્ય જન્મમાં પ્રયાણ કરવાની તૈયારી
સહિત, શુભ ભાવના રાખેલી છે. એ ભાવના શાસનદેવ સક્ષણ
કરો-એ જ અંતિમ અલ્પથર્થના.

મુ'અઇ, વિ. સં. ૨૦૧૭ }
વિજ્યાદશમી ગુરુવાર }
તા. ૧૯-૧૦-૧૯૬૧ }

કૃતેહચંદ ઝવેરભાઇ

નિવેદન

પ્રસ્તુત સભાની મંગલમય સ્થાપના સ્વં પૂ. જ્યોતિર્ધર શ્રી આત્મારામજી ઉર્ફે શ્રી વિજયાનંદસૂરિજીના સં. ૧૯૫૨ ના જ્ઠેક માસમાં સ્વર્ગવાસના પ્રસંગે થઈ હતી. ૬૪ વર્ષ પૂરા કરી ૬૫મા વર્ષમાં સભાએ પ્રવેશ કર્યો છે. આટલા વર્ષોમાં અનેક કર્તવ્યક્ષેત્રોની યશસ્વી મજલ કાપી છે. સભાની સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી છે. (૧) શ્રી આત્માનંદ સંસ્કૃત સાહિત્યમાળા (૨) શ્રી આત્માનંદ જૈન ગ્રંથમાળા અને (૩) શ્રી આત્માનંદ શનાઞ્ઠિ સિરીઝ. આત્માનંદ સંસ્કૃત સાહિત્યમાળાના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગુજરાતી મૂલ્યવાન સાહિત્ય ગ્રંથો લગભગ ૯૩ પ્રકટ કર્યા છે. પૂ. સાધુ, સાધ્વી, જૈન, જૈનેતર વિદ્વાનોને લગભગ પાંત્રીશ હજારની કિંમતના ગ્રંથો દેશ-પરદેશમાં ભેટ આપ્યા છે. વિશાળકાય વસુદેવહિંડી જેવા પ્રાચીન અનેક પુસ્તકોનાં ભાષાંતર પ્રકાશિત કરેલાં છે. આજ દિન સુધીમાં લગભગ ૫૭ પેટ્રનો થયેલ છે. સિરીઝો પણ અનેક થયેલી છે રિપોર્ટ દર વર્ષે પ્રકાશિત થાય છે. પૂં શ્રી વિજયાનંદસૂરિજીની, પૂં શ્રી મૂલચંદ્રગણીની, તેમના બાલબ્રહ્મચારી શિષ્ય પૂં આચાર્ય શ્રી વિજયકમલસૂરિજીની સ્વર્ગવાસ તિથિઓ અનેક વર્ષો થયાં પૂજા અને સ્વામિવાત્સલ્ય સાથે ઉજવાય છે. સાહિત્યના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથોના પ્રકાશનનું તેમજ તમામ પ્રકારની પ્રેરણાઓનું માન આં પ્રં પૂં સુ. શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને ઘટે છે. એમની પ્રેરણા અને સહકાર ચાલુ છે. ખાસ કરીને સ્વ. સુ. શ્રી ભુવનવિજયજી મહારાજના સતત પ્રયાસથી તેમના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજે અવિરત શ્રમ અનેક વર્ષોથી લઈને તૈયાર કરેલો દર્શનશાસ્ત્રનો લગભગ અઠાર હજાર શ્લોકોનો નયચક્ર નામના મહાન ગ્રંથનો પ્રથમ વિભાગ છપાઈને ટુંક વખતમાં સમા તરફથી પ્રકાશિત થશે અને બાકીનો ભાગ ત્યાર પછી પ્રકાશિત થશે. એમણે ટિપ્પેટન ભાષાનો અભ્યાસ કરી પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સંશોધન

કરેલું છે. ઉપરાંત આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક ૫૮ વર્ષ થયાં વિવિધ લેખોની સેવા સાથે ચાલુ છે. સભાના અન્ય અંધુઓ સાથે પ્રથમ ખાસ કરીને ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ તથા શેઠ ગુલાબચંદ આણંદજી મુખ્ય સંચાલક હતા. એમની સાહિત્ય સેવા અનેક વર્ષો સુધી સભાને મળી હતી. હાલમાં શ્રીયુત પ્રો૦ ખીમચંદભાઈ ચાંપશી પ્રમુખ તરીકે છે, ભાઈ ફતેહચંદભાઈ તથા શ્રી ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ ઉપપ્રમુખ તરીકે છે, અને માનાઈ મંત્રીશ્રી તરીકે શ્રી વિકુલદાસ મૂલચંદ તથા શાહ જાદવજી ઝવેરભાઈ છે. હવે પછી નાની નાની ટ્રેક્ટો સાહિત્ય પ્રકાશનમાં પ્રકાશિત કરવા ધારણા રાખેલી છે.

પ્રસ્તુત સભાએ સં. ૧૯૭૧ માં, શ્રી ફતેહચંદભાઈએ નવાણું પ્રકારની પૂજના અર્થ લખેલા-તે સાથે તેમના પિતાશ્રીની જીવનરેખાનું પુસ્તક તેમના કુટુંબ તરફથી છ'રી' પાળતો સંઘ શ્રી સિદ્ધગિરિજીનો કાલેસો તે પ્રસંગે શાહ ઝવેરભાઈ ભાઈચંદની સીરીઝ તરીકે પ્રકાશિત કરેલું હતું.

ભાઈ શ્રી ફતેહચંદભાઈ અનેક વર્ષો થયાં સભાને સેવા આપતા રહ્યા છે. પ્રસ્તુત સભાને ધ્યાન ખેંચે તેવી મોટી રકમ. પેટ્રોલ, લાઈફ મેમ્બરશી તથા સિરીઝો માટે, મુંબઈમાં, સભાના કાર્યના ઉત્તેજન માટે એકઠી કરાવીને તેઓએ મોકલી હતી, તેમ જ સલાહસૂચન કે જે કાંઈ સભા તરફથી મુંબઈમાં કાર્ય હોય, તેની સક્રિય સેવા અબ્જવતા રહ્યા છે. તેમણે લગભગ સત્તાવીશ પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ-આમુખો લખેલાં છે, આત્માનંદ પ્રકાશમાં નૂતનવર્ષનું મંગળમય વિધાન સવિસ્તરપણે લગભગ ત્રીશ વર્ષો પર્યંત લખેલું હતું, તેમ જ તેમાં અન્ય ઘણાં લેખો પણ લખેલા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જૈન દર્શન મીમાંસા તથા તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જૈન દર્શનના મુખ્ય ત્રેષો વગેરે ખાસ કરીને જૈનતત્ત્વ જ્ઞાનના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી છે. જે આ સભા તરફથી પ્રકાશન કરતાં એક પ્રકારનો સંતોષ અનુભવીએ છીએ, અને ખાસ વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

પ્રસ્તુત લેખો પરત્વે હાલમાં મહુવામાં બિરાજતા પૂ. આ. શ્રી વિજયોદયસૂરિજીના તથા મુંબઈમાં બિરાજતા પૂં આં શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીના તેમજ પૂં આં શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજીનાં આશીર્વાદ મળેલા છે, જે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલા છે. તેમજ પ્રવેશિકા મુંબઈ સ્મોલકોલ કોર્ટના ચીફ જજ વિદ્વદ્ય શ્રી પ્રસન્નમુખલાઈ બદામીએ લખીને સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઈ આત્માનંદ પ્રકાશમાં લગભગ ૪૦-૫૦ વર્ષ પહેલાં આવેલા, ચાર મનનીય લેખોનું પ્રકાશન થયેલું છે તથા પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આવેલા પાંચ લેખોમાં એક લેખ શ્રી યશોવિજયજી સ્મૃતિગ્રંથમાં સં. ૨૦૧૩ માં તેમનો આવેલો તે આપેલ છે. બીજા લેખો મુંબઈ શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી શ્રી કૃતેહ્યંદલાઈની મંડળની સેવાના પ્રતીક રૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત પાંચ લેખો, તેમનું આત્મ-નિદર્શન, તેમની જીવન પરિમલ અને પરિશિષ્ટો વગેરે આપી આ પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેનો વાચકો સારો લાભ મેળવે એ શુભેચ્છા.

સં. ૨૦૧૮ આષાઢ શુદ્ધ પૂર્ણિમા
સોમવાર તા. ૧૬-૭-૧૨

શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા
લાવનગર

" It is no happiness to live long, nor unhappiness to die soon; happy is he that hath lived long enough to die well. "

—Francis Quarles

આશીર્વચન

આ. અનંતાનંત સંસારચક્રમાં અનંત જીવોને અભય-સુખ-પરમ શાંતિ આપનાર ધર્મની સ્થાપના ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી કાળમાં ચોવીશ-ચોવીશ તીર્થ કર ભગવંતો 'સવિ જીવ કહ' શાસન રસી'ની અનુપમ ભાવના સેવી તપ-જપ ધ્યાન-ચારિત્રખળે અપાર પુણ્યકર્મનું ઉપાર્જન કરી ત્રીજા ભવે વીશ સ્થાનક અથવા તેમાંથી કોઈ પણ સ્થાનકના તપની આરાધના કરી તીર્થ કર નામ કર્મ નિકાચિત કરે છે.

તીર્થની સ્થાપના થતાં શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની આરાધના સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા કરે છે અને અનંત દુઃખદાયી સંસારનો ઉચ્છેદ કરી શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

દશ કોટકોટી સાગરોપમ પ્રમાણુ એક ઉત્સર્પિણી કાળ અને દશ કોટકોટી સાગરોપમ કાળ પ્રમાણુ એક અવસર્પિણી કાળ-આમ વીશ કોટકોટી સાગર પ્રમાણુનું એક કાળચક્ર બને છે. તેવા અનંત કાળચક્રનું એક પુદ્ગળપરાવર્ત બને છે. તેવા અનંત પુદ્ગળપરાવર્ત કાળ થયાં આ આત્મા સંસારમાં ચારેય ગતિમાં ભ્રમણુ કરે છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહ પરિણુતિને લઈને દુઃખનું ભાજન બને છે. અનાદિકાળથી આ આત્મા ભવોભવ ભટકે છે, દુઃખો પામે છે છતાં તેનો ઉદ્ધાર કરનાર કોઈ શરણુ મળતું નથી; અનેક ભવોમાં પાપકર્મ કરતો આત્મા દુઃખ પામે છે છતાં પાપકર્મોથી વિરામ પામતો નથી. તેથી સુખની ઈચ્છા કરવા છતાં પણ દુર્ગતિ અને દુઃખ પામે છે. ધર્મ તો વીશ કોટકોટી સાગરોપમ કાળમાં, અઠાર કોટકોટી કાળમાં તો છે જ નહિ, ફક્ત એ કોટકોટી સાગર પ્રમાણુ કાળમાં તીર્થ કર ભગવંતો ધર્મચક્ર પ્રવર્તવે છે. તેમાં પણ પાંચ સમવાયમાં ભવિતવ્યતા પરિપક્વ થઈ હોય તો જ ધર્મ સન્મુખ આત્મા થાય છે. કપાયોની મંદતા અને મોહનીય કર્મની સ્થિતિ ઘટતાં સમ્યક્દર્શન, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પામીને ધાતિકર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન પામી સર્વ કર્મથી મુક્ત બની આ આત્મા શિવસુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

તીર્થ'કર ભગવંતો તીર્થ-સ્થાપના કરે છે ત્યારે ગણુધર ભગવંતો ત્રિપદી પામીને દ્વાદશાંગી(આગમ)ની રચના કરે છે. આમ શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મની આરાધના દ્વારા શ્રી સકળ સંઘ આત્મકલ્યાણ સાધે છે; શ્રુતધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન તો અધેય સુલભ અને પણ ચારિત્રધર્મ તો મનુષ્યલવમાં જ પ્રાપ્ય છે. અને તેથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ બીજી કોઈ ગતિમાં નહિ પરંતુ મનુષ્યલવમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જ મનુષ્યલવ પામીને પ્રમાદને આધીન નહિ બનતાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની સાધનામાં પુરુષાર્થ ફેરવવા શાસ્ત્રકારોએ ઉપદેશ જોરશોરથી આપ્યો છે. આ ઉપદેશને જીવંત રાખવા પૂર્વાચાર્યોએ અનેક મહાન ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમાં સંસારની અસારતા, ક્ષણભંગુરતા વગેરે જણાવીને ધર્મની દુર્લભતા જણાવી પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા જણાવ્યું છે; તેમજ ધર્મકરણીમાં પુરુષાર્થ ફેરવવા જણાવેલ છે.—આમ ચારિત્ર-ધર્મની આરાધના માટે શ્રુતધર્મનો ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન રાખ્યો છે—તે માટે અનેક ગ્રંથો, શાસ્ત્રો, કથાનકો, કાવ્યો વગેરે સાહિત્યની રચનાઓ કરી છે. તેમાં શ્રાવકોએ પણ જીવોને ધર્મસન્મુખ કરવા માટે સુંદર સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે તેમજ તેમણે ધર્મપ્રચારમાં ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે.

આ બાબતમાં આપણા ચાલુ સમયમાં સુશ્રાવકવર્ય શ્રી કૃતેહથંદ ઝવેરભાઈને યાદ કર્યા વગર રહી શકતા નથી. તેઓ ભાવનગર શહેરમાં ઉછરી ધર્મનિષ્ઠ પિતાશ્રી ઝવેરભાઈ ભાઈથંદની છાયામાં કેળવાઈ, ધર્મગુરુ શ્રી વૃદ્ધિથંદજી મહારાજના શિષ્યરત્નો પં. શ્રી ગંભીરવિજયજી, પૂ. આ. શ્રી વિજયનેમિસૂરી તથા પૂ. આ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજી વગેરે પૂ. મહારાજોના સમાગમ પામી બાળ-વયથી જ દેવગુરુ ધર્મની આરાધના કરવા દ્વારા પોતાના આત્માને સુંદર ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું છે. સામાયિકશાળામાં સામાયિક કરવા પૂર્વક ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રભુદર્શન-પૂજન-ગુરુવંદન, આધ્યાન શ્રવણથી ધાર્મિક વાતાવરણમાં જીવ્યાં છે. પિતાશ્રીએ પણ

પોતાનો પુત્ર વ્યવહારકુશળ અને તે સાથે ધર્મપરાયણ અને તે માટે ખૂબ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું છે.

લાવનગર એ સૌરાષ્ટ્રની રત્નખાણ છે. તેણે ઘણા કોહિનૂર હીરા પકવ્યા છે. પૂ. વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, પૂ. મૂળચંદ્રજી મહારાજ, પૂ. વિજયનેભિસૂરિ મહારાજ તથા પૂ. વિજયધમસૂરિ મહારાજ આદિ ઘણા મુનિવર્યોને હાથે ઘણાં રત્નો ઘડાયા છે અને જૈન શાસનને શોભાવ્યું છે.

ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે ધર્મક્રિયામાં આદરભાવ, દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા, શ્રી સંઘસેવાલક્ષિતપરાયણતા વગેરેમાં **લાવનગરનો** સંઘ મોખરે છે. જેમાં શ્રી કુંવરજીભાઈ આણંદજી, વહોરા અમરચંદ જસરાજ તથા શ્રી ઝવેરભાઈ ભાઈચંદ અને શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ, શ્રી ગુલાબચંદ આણંદજી વગેરે સુશ્રાવક રત્નો થયા છે જેમણે તન, મન, ધનથી જૈન ધર્મની સેવા બખતી છે. તે રત્નો પૈકી શ્રી કૃતેહચંદભાઈ પણ એક નર રત્ન છે. તેમનું પરિપક્વ જ્ઞાન, અનુભવ, શ્રદ્ધા, ધર્મરાગ, જૈનશાસન પ્રતિ વફાદારી વગેરે ગુણો પ્રશંસા માગી લે છે. જ્ઞાન સાથે ક્રિયાનો સુમેળ તેમનામાં સઘાયો છે. તેઓ ચિતક, લેખક અને સારા વક્તા છે.

એમણે જૈનધર્મ મીમાંસા વગેરે લેખો ચાલીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં લખ્યા છે તે **લાવનગર જૈન આત્માનંદ સભા** પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જ આત્માનંદ પ્રકાશમાં આવેલા અન્ય લેખો અને કાવ્યો મુખ્ય અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ પ્રકાશિત કરે છે; તે લેખો અવશ્ય ઉચ્ચકોટિના છે અને જૈન સમાજને ખાસ ઉપયોગી છે એમ મને લાગ્યું છે. એમણે બાળપણમાં જે ધાર્મિક સંસ્કારો પિતાશ્રી તથા ગુર્વાદિ તરફથી કીલ્યા છે તે આગળ જતાં પુરબહારથી ખીલ્યા છે અને પોતાનું જીવન ભવ્ય આદર્શો, ઉત્તમ આચાર-વિચારથી સુવાસિત બનાવ્યું છે, તેમ જ સુંદર સાહિત્યનું સર્જન કરી જૈન સમાજમાં સુવર્ણ કિરણો રેલાવ્યા છે. એમણે લગભગ પચીસ-ત્રીસ ગ્રંથોની પ્રસ્તાવનાઓ પણ લખી છે.

હજી પણ એમના હાથે એવા સુંદર સાહિત્યનું ભવિષ્યમાં નવનિર્માણ થાય કે જેથી આજની જડવાદને પોષતી કેળવણી લઈ ધર્મભાવના વિમુખ બનતાં નવયુવક-યુવતીજનોને આત્મસન્મુખ બનાવી કલ્યાણ માર્ગે વાળે. શાસનદેવ તેમને ધર્મકાર્યોમાં સહાયભૂત બને અને સ્વ-પરહિતમાં તત્પર બનાવવા પ્રેરણા આપતા રહે એ જ શુભાશીર્વાદ-રૂપ ધર્મલાલ.

અમદાવાદ
વિ. સં. ૨૦૧૮
વૈ. વહી ૨ સોમવાર

આ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી
(સ્વ. પૂ. શાસ્ત્રવિશારદ આ. શ્રી
વિજયધર્મસૂરિજીના પ્રશિષ્ય)

જીવનનું મૂલ્ય

(મન્દાકાન્તા)

રસ્તે જોતાં સુભગ દીકું મેં પુષ્પ એ એક ત્યાં તે
કેલાવનું, તે, પવન લહરીમાં રમનું હતું ને,
ફેલાવનું, સકળ દિશમાં, સૌરભ સ્વાત્મની ને
અર્પે શોભા સ્થળ સકળને આત્મસૌન્દર્યશ્રી તે.
પૂછ્યું રહેં તે, “અતિ સરસ હે પુષ્પ! ખીલ્યું ભલે તું
શાન્તિ દેતું શ્રમિત મનને મીઠી સૌરભવડે ને
વર્ષે વિશ્વે જરણ મધુર પ્રેરણામૃતનું તું.
આવું સારું જીવન પણ હે! કેટલું અલ્પ તારું?
પુષ્પ પ્યારા! દિનકરતણા અસ્ત થાતાં પહેલાં
કરમાવાતું તવ નરીબમાં શું નહીં છે લખાયું?”
પ્રત્યુત્તરમાં સ્મિત મુખ કરી પુષ્પ એ ત્યાં વદીયું,
“ના ના ભણ્યો જીવનપથનો મર્મ હે સુર બંધુ!

(અનુબંધુ)

નજીવો પ્રશ્ન એ છે કે ‘કેટલું જ જીવ્યા તહમે’?
ભાઈ એ પ્રશ્ન પૂછો કે ‘કેવી રીતે જીવ્યા તહમે’?”

સં. ૨૦૦૬

—અનંતરાય ભદ્રવજી ઝવેરભાઈ

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૭	કૈવલ્ય	કૈવલ્ય વગેરે
૪	૬	સમ્યગ્દર્શન	સમ્યગ્દર્શન
૬	૧૦	દુર્ગતિં ચ પ્રપત્પ્રાણિ	દુર્ગતિં પ્રપત્તપ્રાણિ
૯	૩	વિચ્છેદ ગયેલા	(વિચ્છેદ ગયેલા,
૧૦	૪	નાશ દેખાવા છતાં	નાશ હોવા છતાં
૧૧	૭	જનક	સમવાચી
૧૩	૧-૨	આત્માનો-થાય છે.	આત્માનો સ્થિતિ પરિણામ થાય ત્યારે અધર્માસ્તિકાય-રૂપ કારણથી સ્થિતિ થાય છે.
૧૫	૭	સાતવર્ગણા ઓ-વર્ગ	આઠ વર્ગણાઓ-વર્ગ
૧૫	૧૦	કર્મપરમાણુઓનો	કર્મયોગ્ય પરમાણુઓનો
„	૧૨	અધ્યવસાયથી	યોગથી
„	૧૫	સં ય	સંચય
„	૧૭	વિચિત્ર પ્રકારની સત્તાથી	વિચિત્ર પ્રકારના ઉદ્દયથી
૩૨	૧૮	સરવા સ્વમેવા	સરવા: સ્વમેવ
૩૩	૧૧	સાધ્ય બિદુ	સાધ્યબિદુ
૩૫	૨	ક્ષયોપશમિક	ક્ષાયોપશમિક
૪૫	૪	માંગો	સાંગો
૪૭	૨૨	શ્રુતજ્ઞાનથી	શ્રુતજ્ઞાનથી
૫૯	૬	સંકર્ષ	સાંકર્ષ
„	૮	મૌલ્યુત્પત્તેઘટ:	મૌલ્યુત્પત્તેઘટ:
૬૦	૪	ઈશ્વરસ્ય	ઈશ્વરસ્ય
„	૬	શબ્દ	શબ્દ:
૬૧	૨૩	ધંદ્રિય પ્રત્યક્ષ	ધંદ્રિય પ્રત્યક્ષ તે છે.
૬૮	૨૫	નરક અને પૃથ્વીની	નરક પૃથ્વીની
૭૬	૩	વિરતિ	વિરતિ:

पा.नुं	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
७७	११	अनुग्रधादि	अनुग्रधादि
७८	७	धद्रिय	धद्रिय
७९	१७	पयमहाप्रत	पयमहाप्रत
७९	१९	स्वाध्याय	स्वाध्याय
८०	१२	यितन	यितन
८२	१०	अते	अंते
८३	१४	वदो	वंदो
८७	२६	वित्त	वित्तं
९६	१७	सम्यक्	सम्यक्
१००	४	वायोर्योनिराप	वायोर्योनिरापः
१०१	१३	लवनशास्त्र	लवनशास्त्र परत्वे
१०१	१७	अेकलां ञ	अेकलां ञ स्वतंत्र रीते कर्मथी मुक्त थवानौ छे
१०७	२	कर्मेद्रिय	कर्मेद्रिय
११५	१९	परमोधर्म	परमोधर्मः
११८	१७	सियन	सियन
१२२	१३	उ देश	उपदेश
१२४	१४	परतु	परंतु
१२४	१५	नेने	नेने
१२४	२४	पाप्त	प्राप्त
१३०	२	१७०८	१७१८
१३२	५	वीहुरमान	विहुरमान
१३४	१८	प्रसंगोपात	प्रसंगोपात
१३४	१८	गत वर्षना	सं. २००९ वर्षना
१३६	२२	साहित्यना	साहित्यनुं
१३६	२	उर्ध्व	ऊर्ध्व
१३७	१३	आध्यात्मगीता	अध्यात्मगीता

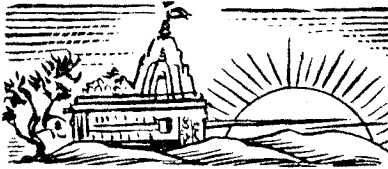
વિષયાનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયધર્મસૂરિજીનું આશીર્વાચન ...	૧
૨ પ્રવેશિકા ...	૭
૩ આત્મ-નિદર્શન ...	૧૨
૪ નિવેદન (શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા) ...	૧૯
૫ પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજીનું આશીર્વાચન ...	૨૨
૬ શુદ્ધિ પત્રક ...	૨૬
૭ જૈન દર્શન મીમાંસા (લેખ) ...	૧
૮ જૈન દર્શન તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ (લેખ) ...	૯૨
૯ શ્રીમન્મહાવીર પ્રભુનું આંતર જીવન (લેખ) ...	૧૧૦
૧૦ પદયાત્રા સંઘની આધ્યાત્મિક પરિમલ (લેખ) ...	૧૧૭
૧૧ મહાન્ જ્યોતિર્ધર પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી (લેખ)	૧૨૯
૧૨ જીવન પરિમલ ...	૧
૧૩ પરિશિષ્ટ ...	૧૬
૧૪ અભિપ્રાય-દર્શન ...	૨૫
૧૫ વડલો અને વિચાર ...	૪૭

જૈન દર્શન મીમાંસા.

ષટ્દર્શન જિન અંગ મળી જે, ન્યાસ ષટંગ જો સાધેરે,
નમિ જિનવરના ચરણોપાસક, ષટ્દર્શન આરાધેરે;
જન જિનેશ્વર વર ઉત્તમ અંગ, અંતરંગ બહિરંગેરે,
અક્ષર ન્યાસઘરા આરાધક, આરાધે ધરી સંગેરે.

—શ્રીમદ્ આનંદધનજી

૧ દ્રવ્યાનુયોગ

આત્માનંદ પ્રકાશ પુસ્તક આઠમાના નવીન વર્ષના દ્વિતીય અંકથી આપની સમક્ષ 'જૈન દર્શન'નો વિષય રજૂ થાય છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર ટાંકેલા કાવ્ય દ્વયથી સામાન્ય રીતે જણાશે કે દુનિયામાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રવર્તતા ષટ્દર્શનો જિનેશ્વર પ્રભુરૂપ પુરુષના માત્ર અંગોપાંગો છે. તેમાં જૈન દર્શન એ તેનું ઉત્તમાંગ (મસ્તક) છે. અને બીજાં દર્શનો અન્ય અંગો છે, જે આગળ ઉપર સ્કુટ થશે. જૈન દર્શનનું જ્ઞાન અપ્રાધ અને નિરતિશય છે; જેનું વિવેચન મહા સમર્થ તત્ત્વવેતાઓ મુખદ્વારા સંપૂર્ણપણે કરી શકવાને સમર્થ નથી. માત્ર કેવળજ્ઞાનીઓને જ અનુભવગમ્ય છે. જેમ કેવળજ્ઞાન અનંત છે તેમ જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પણ અનંત છે. સર્વાનયોતું સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન આપનાર

જૈન દર્શન છે. ન્યારે અમુક નયોનું અપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન આપનાર અન્ય દર્શનો અને તેની શાખાઓ છે. જૈન દર્શનનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ અનંત છે, તેથી વચનદ્વારા અથવા શાસ્ત્રદ્વારા જે કાંઈ ઉચ્ચારાય અથવા લખવામાં આવે તે માત્ર અનંત વિભાગમાંથી દોહનરૂપે એકાદ સંખ્યાવાળો વિભાગ છે. જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ અત્યંત ગહન છે. સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવું નથી. અનેક નય-નિક્ષેપરૂપ ખડકો-માંથી પસાર થવું પડે છે. તે દરમિયાન અનાદિકાળથી ઉન્માર્ગ પ્રતિ ખેંચાતી આત્મવૃત્તિઓને બહુ જ સાવધાન રહેવું પડે છે. તેમ ન થાય તો તે ખડકોથી મનોનૌકા હજારો કકડાઓમાં વહેંચાઈ મૃત્યુ છે, અને પોતાના ઉપર આરૂઢ થયેલા આત્માને ભવસમુદ્રમાં નિરાધાર કરી મૂકે છે. જૈન દર્શનમાં શીલ સમમીને દિવસે વાસી અન્ન આરોગવાનો ઉપદેશ નથી. અન્ય શાસ્ત્રની જેમ ઠંગધડા વગરની હકીકતો તેમાં દર્શાવાયેલી નથી; તેમ જ ચૈતન્યની અન્ય વ્યક્તિથી ઉત્પત્તિ માની ચૈતન્યનું પરાધીનપણું જૈન દર્શન બતાવતું નથી; પરંતુ આત્માની પરાધીન અવસ્થા કેવી રીતે સ્વાધીન થઈ શકે, વાસ્તવિક હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ શું છે? આત્માનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ કેવી રીતે હોઈ શકે? જ્ઞાન અને વિરતિનું શું કાર્ય છે? વગેરે અત્યંત સૂક્ષ્મ હકીકતોનું તેમાં દિગ્દર્શન છે. જૈન દર્શન એ સ્વર્ગાપવર્ગની મજબૂત નિસરણી છે, ષડ્દર્શનરૂપ પશુઓને ચરવાની વાટિકા છે, ભવસમુદ્ર તરવાને ઉત્તમ પ્રવહણુ છે, મુક્તિપુરી પ્રાપ્ત કરવાનું મૂળસ્થાન—રાજમાર્ગ છે. નિશ્ચય વ્યવહારરૂપે એ ચક્ર અને અઠાર હજાર શીલાંગરૂપ આરાવાળો સ્થ છે, આત્મિક સુખનો ઝરો છે. અને જ્ઞાનાદિ રત્નોથી પરિપૂર્ણ મહાસાગર છે.

જૈન દર્શનને આ સર્વ ઉપમાઓ ધટી શકે છે અને તે યોગ્ય છે એ ત્યારે જ જણાશે કે ન્યારે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાં આવે. સ્વાભાવિક રીતે મોક્ષ કે જે ઉચ્ચતમ સ્થિતિ છે, તે પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધન પણ ઉચ્ચતમ હોવું જ જોઈએ. કેમકે 'જેવું કારણ સંગીન તેવું કાર્ય સંગીન' એ ઉત્તમ ન્યાયનીતિ જગતમાં પ્રચલિત

છે, તેથી જૈન દર્શનના ઉત્તમ સ્વરૂપને જાણ્યા વગર અને તે મુજબ વર્તન કર્યા વગર મોક્ષરૂપ કાર્યસંપન્ન થવાય નહિ. આ સમયે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે અન્ય દર્શનોનું પાલન કરતાં અનેક આત્મા-જ્યોને સિદ્ધિપદ પ્રાપ્ત થયેલું છે; જેમકે વદકલચીરી; પરંતુ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ તપાસતાં જાણાશે કે સિદ્ધના ભેદોમાં અન્યલિંગ સિદ્ધ છે, પરંતુ અન્ય તત્ત્વસિદ્ધ નથી. આ રીતે જૈનદર્શનાનુકૂળ તરવોની પાલના વગર મુક્તિસુખ નથી-એમ જ્ઞાનીઓ પુકારીને કહે છે, તે વિચારતાં સત્ય છે એમ જાણાશે.

જૈન દર્શન પરત્વે તેનું સ્વરૂપ જાણાવતાં અત્યંત સખતના પામવાનો ભય છે, કેમકે તેનું સ્વરૂપ સામાન્ય બુદ્ધિગોચર નથી. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમજવાને માટે બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ કરવી જોઈએ. આમ હોઈને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને ગીતાર્થગમ્ય મૂકી શાસ્ત્રાનુસાર આપની સમક્ષ જૈન દર્શનનું સ્થૂલ સ્વરૂપ રજૂ કરું છું.

“દર્શન” શબ્દના અર્થ:-

દર્શન શબ્દના અનેક અર્થ છે. (૧) દર્શન એટલે દેખવું તે. ચક્ષુ એ પ્રકારની છે. ચર્મચક્ષુ અને દિવ્યચક્ષુ. કેવળજ્ઞાન પામ્યા વગર માત્ર નેત્રેન્દ્રિયથી જે જે પદાર્થોનું ગ્રહણ થાય છે તે ચર્મચક્ષુગોચર કહેવાય છે, અને કૈવલ્ય પામ્યા પછી જે દષ્ટિથી પદાર્થો દેખાય છે તે દિવ્ય ચક્ષુનો વિષય છે. (૨) દર્શન એટલે સામાન્ય ઉપયોગ. આત્માના અનંત ગુણો છે. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મુખ્ય છે. વસ્તુ-પદાર્થનો વિશેષ ઉપયોગ તે જ્ઞાન અને સામાન્ય ઉપયોગ તે દર્શન. હ્રસ્વસ્થ પ્રાણીઓને પહેલાં સામાન્ય ઉપયોગ અને પછી વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. જેમ એક અપરિચિત ઓરડામાં પેસનાર મનુષ્યને આ છાંપી જેવું કાંઈક છે એવું પહેલાં ભાન થાય છે, પરંતુ વિચારતાં પછીથી આ ગૌનમસ્વામીની છાંપી છે, તેઓ શ્રી વીરપરમાત્માના ગણધર હતા-વગેરે વગેરે તે છાંપીનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે.

કેવલજ્ઞાનીઓને પ્રથમ વિશેષ ઉપયોગ અને પછી સામાન્ય ઉપયોગ થાય છે. જેમ એક હાથની પાંચ આંગળીઓનું જુદું જુદું જ્ઞાન થવા પછી એક પોંચાડપે સમગ્ર જ્ઞાન થાય છે, તે પ્રમાણે કેવળજ્ઞાનીઓને જગતના સ્વરૂપનું જુદું જુદું જ્ઞાન પહેલે સમયે થયા પછી બીજે સમયે સમગ્ર (Whole) સામુદાયિક સ્વરૂપે-તેમને સામાન્ય ઉપયોગ રૂપે થાય છે. (૩) દર્શન એટલે સમ્યક્ત્વ તત્ત્વાથત્રદ્વાનં મમ્યગુર્દર્શન-વ્યવહારથી શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રતિ અડગ શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી તત્ત્વોના જાણપણાથી ઉત્પન્ન થયેલી રુચિ-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો તત્ત્વ-શ્રદ્ધાનરૂપે અનુભવ કરવો તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. સમ્યક્ત્વને મોક્ષરૂપી ફળ ઉત્પન્ન કરવાને બીજતુલ્ય ગણેલું છે. જેમ બીજના આરોપણ પછી તેને યોગ્ય રીતે સિંચન કરવાથી કાળની પરિપક્વતા પછી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થઈ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ સમ્યક્ત્વરૂપ બીજને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યરૂપ પાણીથી સિંચન કરવાથી ચારિત્ર રૂપ વૃક્ષ જગી નીકળે છે, અને ઉદ્ધમાદિ પાંચ કારણોની સાનુકૂળ સહાયથી મોક્ષરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારમાં રહેલા સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા વસ્તુતઃ શુદ્ધ અને નિર્મળ છે પરંતુ અષ્ટકર્મ રૂપ આઠ પડોથી તેનું સ્વરૂપ આચ્છાદિત થઈ ગયેલું છે. તે અષ્ટકર્મો પૈકી દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષય-ઉપશમ થવાથી આત્માને પોતાની વસ્તુતઃ ઓળખાણ થાય છે. એટલે પછી સમ્યક્ત્વ ગુણનો આત્મામાં આવિર્ભાવ થાય છે-તે દર્શન કહેવાય છે. દર્શનાવરણીય કર્મ અને દર્શનમોહનીયમાં બહુ તકાવત છે. દર્શનાવરણીય કર્મ પાંચ ઈન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતા જાણપણામાં ખલેલ પહોંચાડે છે. જેમ એક મનુષ્ય અંધ છે તે દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદ્ધયને અંગે છે, પરંતુ દર્શનમોહનીય કર્મ તો તત્ત્વને કૃતત્ત્વ અને શુદ્ધ ગુણને વિગુણ મનાવે છે. આ રીતે દર્શનાવરણીય કર્મ ઈન્દ્રિયગોચર જ્ઞાનનું નિરોધક હોઈ જેટલા પૂરતો વિપાક ઉત્પન્ન કરે છે તે કરતાં અનેક ગુણો વધારે વિપાક દર્શનમોહનીય કર્મ કે જે ખૂદ આત્માના ગુણને આવરણ કરનાર છે તે ઉદ્ભવાવે છે. (૪) દર્શન એટલે ધર્મ એવો

અર્થ પ્રચલિત છે. જૈન દર્શન સિવાયના દુનિયામાં મુખ્યત્વે કરીને પાંચ દર્શનો છે. તેઓ ધર્મ એવા નામથી ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે જૈનદર્શનને જૈનધર્મ તરીકે આપણે ઓળખીશું.

ધર્મની વ્યાખ્યા :-

નીતિકાર કહે છે કે—

આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ ।

સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ ॥

ધર્મો હિ તેષામધિકો વિશેષઃ ।

ધર્મેણ હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન આ ચાર વસ્તુઓ પશુઓ અને મનુષ્યો બંનેને હોય છે, છતાં મનુષ્યોને પશુઓ કરતાં 'ધર્મ' નામની વસ્તુ વધારે પ્રાપ્ત થયેલી છે. ધર્મ વગરના મનુષ્યમાં અને પશુમાં અભેદલાવ છે. આ ઉપરથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે ધર્મ વગરનો મનુષ્ય શીંગડા અને પૂંછડા વગરનો પશુ જ છે. આવો મનુષ્ય પંચેન્દ્રિયની પરિપૂર્ણતાયુક્ત અને પશુ કરતાં બુદ્ધિબળ વધારે હોવા છતાં ધર્મરહિત હોઈને આત્માનું કાંઈ પણ સાર્થક નહીં કરતાં 'અબ્દગલસ્તન જન્મ'ની પેઠે મનુષ્યજન્મને નિરર્થક ગુમાવી દે છે.

ચિંતામણિ રત્નના ગુમાવનારની પેઠે તે મનુષ્યજન્મ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની ધણી જ દુર્લભતા હોવાથી 'પશ્ચાત્તાપનું' પાત્ર થઈ પડે છે. મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા માટે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

યઃ પ્રાપ્ય દુઃપ્રાપ્યમિદં નરત્વં ।

ધર્મ ન યત્નેન કરોતિ મૂઢઃ ॥

કલેશપ્રબંધેન સલ્લબ્ધમઘ્ઘૌ ।

ચિંતામણિ પાતયતિ પ્રમાદાત્ ॥ (સિદ્ધર પ્રકર)

દરેક મનુષ્યને ધર્મની જરૂર છે, એ આ ઉપરથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તે ધર્મનો શબ્દાર્થ શું છે, ફલિતાર્થ શું છે, ધર્મથી આત્માની ઉત્ક્રાંતિને કેવી અસર થાય છે, ધર્મને નામે ધર્માભાસો પ્રચલિત હોવાથી શુદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વોની ઓળખાણ કરતાં પ્રાણીઓને કેવી ગુચ્ચવણો આવી પડે છે, શુદ્ધ ધર્મનું બાહ્ય અને આંતરસ્વરૂપ કેવું હોય છે, તે સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આત્મા પોતાને કેવી સુંદર રીતે ઓળખી શકે છે અને ત્યારપછી તદ્દનુકૂળ આચરણ કરવાથી કેવી રીતે સહજમાં ભવ-ભ્રમણ ટળી જાય છે-વગેરે હકીકત હવે પછી આપની સમક્ષ રજૂ થશે.

યોગશાસ્ત્રકાર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિજી કહે છે કે :-

દુર્ગતિં ચ પ્રપત્પ્રાણિધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે ।

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધારણ કરી રાખે (ઉચ્ચ ગતિમાં લઈ જવા પ્રયત્ન કરે) તે ધર્મ કહેવાય છે.

દુનિયામાં પ્રચલિત થયેલા પાંચ દર્શનો એમ જ કહે છે કે એમોએ સ્વીકારેલાં તત્ત્વો, સિદ્ધાંતો અને ક્રિયાકાંડોને અમો ધર્મ કહીએ છીએ. અમો જે જે કરમાનોનું પાલન કરીએ છીએ તે તે શુદ્ધ ધર્મથી ઉદ્દલવેલાં છે અને અમારી માન્યતા પ્રમાણે તે તત્ત્વો અને ક્રિયાકાંડો અમારા આત્માની મુક્તિને માટે થશે, જ્યારે છઠ્ઠું જૈન દર્શન પણ તેમ જ કહે છે પાંચ દર્શનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૧) બૌદ્ધ (૨) સાંખ્ય, (૩) નૈયાયિક, (૪) મીમાંસક, (૫) ચાર્વાક.

આ પાંચ દર્શનોની સરખામણી જૈન દર્શન સાથે કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ લેખનો નથી પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને જૈનદર્શનનાં તત્ત્વો સંક્ષિપ્ત રીતે દર્શાવવાનો હેતુ છે. તે પણ આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે પૂર્વોક્ત નામોથી પ્રચલિત દર્શનો એ જિનેશ્વર પ્રભુ રૂપ પુરુષનાં અંગો છે અથવા જિનેશ્વરરૂપ હરતીના પગ, સુંઠાદિ અવયવો

છે. પાંચ દર્શનો પૈકી દરેકે અંધહસ્તી ન્યાયાનુસાર સ્વદર્શનને, અવયવ હોવા છતાં આખા શરીર તરીકે ગણના કરેલી છે. આ પાંચ દર્શનોમાંથી અજ્ઞાનવાદી, ક્રિયાવાદી અક્રિયાવાદી, વિનયવાદી, સ્વતોનિત્ય, પરત નિત્ય-વગેરે વગેરે અવયવોનો પુષ્કળ સંખ્યામાં પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે.

આ સર્વ જૈનેતર દર્શનો અને તેના અંશદર્શનો વસ્તુનો અમુક અંશ સત્યપણે સ્વીકારે છે અને સાથે જ અન્ય અંશોનો અસ્વીકાર કરે છે. અમુક અમુક નયનું અવલંબન કરી અન્ય નયોને દૂર મૂકે છે. આમ હોવાથી જેટલા વચનના વિભાગો પડે છે તેટલા નય થઈ શકે છે અને જેટલા નય થઈ શકે તેટલા દર્શનોનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે. અજ્ઞાનવાદી વગેરેના વિસ્તારપૂર્વક ત્રણસો ત્રેસઠ ભેદ થાય છે, આથી આગળ વધીને અસંખ્ય ભેદો થાય છે. આ રીતે અનેક ભેદોથી ભરપૂર જીવંત જીવંત દર્શનો છે, પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને પાંચ દર્શનોમાં જૈનેતર દર્શનોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. જૈનદર્શન જિનેશ્વર પ્રભુના મસ્તકને સ્થાને છે. તે હોય તો જ વિચારશ્રેણી ઉત્પન્ન થઈ અન્ય અવયવોનું નિયામક બની તેમને જીવન આપે છે અને તેમને યોગ્ય ગતિમાં વહન કરાવે છે. જૈનદર્શનનું જેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તેઓ અન્ય દર્શનોના સ્વરૂપને બરાબર જાણી શકે છે. જૈનદર્શનરૂપ પર્વતના ભવ્ય શિખર ઉપર ચડેલો પ્રાણી અધઃસ્થિત અન્યદર્શનોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી શકે છે. જૈનદર્શનરૂપ હોજમાંથી અન્ય નલિકાઓને પાણી મળી શકે છે પરંતુ તેથી નલિકાને હોજના ઉપનામથી અંકિત કરી શકાય નહિ. હોજમાં પાણીનો જથ્થો અનર્ગલ છે ત્યારે નલિકામાં તેણે જે પ્રાપ્ત કરેલો હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં છે આમ હોજને આપણે પણ જૈન દર્શનના 'દ્રવ્યાનુયોગ'નું સ્થૂલ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરી જૈન દર્શનનું અન્ય દર્શનોનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો સાથે કેટલા પૂરતું ભિન્ન ભિન્નપણું છે તે ઉપર જરા પર્યાલોચના કરીશું. પ્રસ્તુત રીતે જૈન દર્શનની હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે.

જૈન દર્શન અનાદિ છે !

જૈન દર્શનના પ્રેરક પોતે સર્વજ્ઞ હોવાથી અને રાગદ્વેષરૂપ મહા-
દુષણ રહિત હોવાથી તેમનું ગુંથન કરેલું તત્ત્વજ્ઞાન, કષ, છેદ અને
તાપથી સુવર્ણની જેમ શુદ્ધ હોય છે. જીવ અને અજીવના સ્વરૂપની
સૂક્ષ્મતા એટલા બધા પ્રમાણમાં અને ધારીક અવલોકનપૂર્વક દર્શાવેલી
છે કે તેને માટે માત્ર અનુમાનથી જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ
કે સર્વજ્ઞ અથવા અનંત જ્ઞાનવાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિનો
આવા પ્રકારની સૂક્ષ્મતમ હકીકતનું જ્ઞાન દર્શાવવાનો વિષય નથી. હવે
બતાવાશે તેવું વિશ્વાંતર્ગત ગૂઠ સ્વરૂપ અન્ય દર્શનોનાં શાસ્ત્રોમાં તપાસ
કરતાં ઊંડામાં ઊંડા તળિયા સુધી પણ દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી.

જૈનદર્શન ક્યાંથી શરૂ થયો એવી તેની આદિ છે જ નહિ, તે
અનાદિ છે. વિશ્વમાં રહેલી વસ્તુ માત્ર અનાદિ છે, માત્ર રૂપાંતર
પામ્યા કરે છે, તે જૈનદર્શન પણ અનાદિ હોય તેમાં અસંભવિત જેવું
કાંઈ નથી. જગતના વિદ્યમાનપણાની સાથે તદંતર્ગત સર્વ પ્રાણી
પદાર્થોનું વિદ્યમાનપણું હોવું જ જોઈએ. જગતનું આદિપણું માનવાથી
જગતકર્તા તરીકેની કોઈની કલ્પના કરવી પડશે. અને તે જગત-
કર્તાને પણ કોઈ બનાવનાર હોવો જોઈએ, જગતકર્તા શરીરધારી
હોવો જોઈએ. કેમકે આ દ્રશ્યમાન જગત રૂપી દેખાય છે તે શરીરધારી
(રૂપધારી) વ્યક્તિથી જ જગત અસ્તિત્વમાં આવી શકે. જગતની
ઉત્પત્તિના ઉપાદાન કારણરૂપ સાધનો ક્યાંથી આવ્યાં અને કઈ રીતે
પ્રયોગમાં મુકાણાં, કર્તાને જગતની ઉત્પત્તિ અને લયરૂપ પ્રયોજનથી
લાભાલાભ થું છે-વગેરે વગેરે બાબતોનો મંભીર વિચાર કરીએ
છીએ ત્યારે અનેક અવ્યવસ્થિતપણાના દોષો આવી જાય છે; તે
જગતકર્તા તરીકે કોઈ બનાવનારની કલ્પના ઊભી કરવા કરતાં અથવા
જગતકર્તાને અનાદિસ્થિત માનવા કરતાં જગત અનાદિ છે-એ વિચાર
શા માટે વાસ્તવિક નથી ? જગતના કોઈપણ પદાર્થની આદિ માનીએ
તો માત્ર પર્યાયરૂપે (રૂપાંતરપણે) સાદિસાંતપણું છે, આથી સર્વજ્ઞોએ

જગતનું અનાદિપણું અનંત જ્ઞાનરૂપ આદર્શમાં જોયેલું છે તે સત્ય અને નિર્વિવાદ છે. તદનુસાર જૈનદર્શન પણ અનાદિ છે, પરંતુ કાલક્રમે શાસ્ત્રો વિચ્છેદ જાય છે અને કાલક્રમે ફરીથી તીર્થંકરો (વિચ્છેદ ગયેલા જૈનતત્ત્વોના ઉત્પાદકો)ના ઉત્પન્ન થવા પછી શાસ્ત્રો પુનઃ પુનઃ પ્રચલિત થાય છે. તે અમુક કાળક્રમ સુધી અસ્તિ ધરાવે છે. અને અનેક પ્રાણીઓ તેનું આલંબન કરી રાજમાર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઇષ્ટ સ્થાનને શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરે છે.

જગતમાં પ્રવર્તતું કાળચક્ર:—

દસ કોટકોટિ સાગરોપમના પ્રમાણવાળા દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલચક્રો અનુક્રમે કુવાના અરધકૃતી માફક ફર્યા કરે છે. તેમાં ઉત્સર્પિણીની શરૂઆતથી તે કાલમાં થતાં પ્રાણીઓના આયુષ્ય, સંધયણુ, સ્મૃતિ અને કદ ક્રમશઃ કાલની ગતિ અનુસારે વધતા જાય છે અને અવસર્પિણીમાં પ્રથમ કરતાં ધીમે ધીમે તે સર્વ કાલક્રમે ઘટતા જાય છે. દરેક ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીને રથના ચક્રની માફક જ જ આરાઓ હોય છે તે સર્વનું કાલમાન દસ કોટકોટિ સાગરોપમ થાય છે. આ બંને ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીમાં દરેકમાં ત્રેસઠ મહાપુરૂષો અવસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

તીર્થંકર ૨૪, ચક્રવર્તી ૧૨, વાસુદેવ ૯, પ્રતિવાસુદેવ ૯, બળદેવ ૯. તેઓ પૈકી તીર્થંકર અવસ્ય ક્રમેની વિનાશ કરી સર્વજપણું પ્રાપ્ત કરે છે તે 'જિન' કહેવાય છે. તેમણે બતાવેલો માર્ગ તે જૈન દર્શન છે.

જૈનાગમનો ઉત્પત્તિ પર્યાય:—

વર્તમાન અવસર્પિણીના ચતુર્થ આરાને પ્રાંતે તેવીશ તીર્થંકરો મુક્તિ પામ્યા પછી ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રીમાન્ મહાવીર ઉત્પન્ન થયા. તેઓએ સ્વયમેવ પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી. જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપશ્ચરણુ રૂપ પ્રચંડ શસ્ત્રોથી ક્રમેની નિર્મૂલ કરી કૈવલ્ય ઉત્પન્ન કર્યું. ત્યારપછી પોતાના અગ્ર શિષ્ય ગણધર મહારાજ શ્રી ગૌતમસ્વામીને:—

વપન્નેઝ વા ! વિગમેઝ વા ! ધૂવેઝ વા !
(ઉત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યયુક્તં સત્)

—આ ત્રણે પદો સાંભળાવ્યા. તે સાથે ઉચ્ચ પ્રૌઠ સ્વસ્વડે નિવેદન કર્યું કે આ જગતમાં સર્વ પદાર્થોની પ્રથમ સમયે ઉત્પત્તિ છે, બીજે સમયે નાશ છે; પરંતુ એ બંને સમયોમાં પદાર્થોનો ઉત્પત્તિ અને નાશ દેખાવા છતાં વસ્તુતઃ સત્તાએ પદાર્થ બદલાતો નથી. આ ત્રણ પદો જગતના વ્યવહાર માત્રને અવકાશ આપનારા, તીર્થંકરરૂપ બ્રહ્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ ભાવભુવનો હોય એવું અંત-મુખ્ય વૃત્તિએ અવલોકતાં ભાસે છે.

ગણધર મહારાજને આ ત્રણે પદો સાંભળતાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ધણે અંશે ક્ષય થયેલું હોવાથી જગતના સર્વ પદાર્થોનું વસ્તુતઃ જ્ઞાન (સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન) પ્રકટ થયું, તે દ્વારા શાસ્ત્રરૂપે તત્ત્વજ્ઞાન અને તેના સાધનરૂપ ક્રિયાકાંડમય આર અંગની સંકલના કરી. તે દ્વાદશાંગીના નામ નીચે પ્રમાણે—

૧ આચારાંગ. ૨ સૂત્રકૃતાંગ. ૩ સ્થાનાંગ. ૪ સમવાયાંગ. ૫ ભગ-વતી. ૬ જ્ઞાતાધર્મકથાંગ. ૭ ઉપાસકદશાંગ. ૮ અંતઃકૃતદશાંગ. ૯ અનુત્તરૌપપાતિક. ૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણ સૂત્ર. ૧૧ વિપાકસૂત્ર. અને ૧૨ દષ્ટિવાદ

આ આર અંગોનું જ્ઞાન તેમના પછીના શિષ્યોને મુખપાઠ કંઠસ્થ હતું. ધીમે ધીમે કાલ-શાત્ રમૃતિધ્વંસ થવા માંડ્યો, તેવું જોઈને વીરાત નવસંએશી વર્ષ પછી શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણે અગીઆર અંગ અને આરમા અંગનો અમુક વિભાગ પુસ્તકારૂઢ કર્યો ચૌદ પૂર્વ કે જેને લખવાને માટે કટપના કરતાં સોળ હજાર ત્રણસેં ત્યાસી હાથીના પ્રમાણુ જોઈલા ભારની ડસનાઈ જોઈએ, તે માત્ર દષ્ટિવાદ આરમા અંગનું એક પ્રકરણ હતું; પરંતુ તે કાલક્રમે વિચ્છેદ થયેલું છે તત્ત્વ-જ્ઞાનના આ અધઃપાતિ જમાનામાં દ્વાદશાંગીરૂપ મહાસાગર વિસ્ત્રમાન

નથી તો પણ જોટલા પ્રમાણમાં વિદ્યમાન છે તે તેનાં જ ઉદ્દક્ષિંદુઓ છે, તે ઘિંદુઓ તે અમૃત મહાસાગરની છોળોમાંથી ઉદ્ભવેલા હોવાથી જે પ્રાણીઓ તેનું આચમન કરે છે, તેમને નિઃસંશય અમરત્વ (દેવત્વ એટલું જ નહિ પણ આગળ વધીને સિદ્ધત્વ) પ્રાપ્ત કરાવે છે. દ્વાદશાંગીમાં ચાર અનુયોગનું સ્વરૂપ, આપેક્ષિક શૈલીઓ, સાતસો નયોનું સ્વરૂપ, સમ્પન્ગી, નિક્ષેપ, પ્રમાણો, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયોનું સ્વરૂપ, પાંચ જનક કારણો અને વિશ્વનું સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન સમાર્પિત થય છે. આ દ્વાદશાંગીમાં રહેલી હકીકતો સમજવાને માટે ચાર દ્વારો છે. ૧ દ્રવ્યાનુયોગ, ૨ ગણિતાનુયોગ ૩ કથાનુયોગ, ૪ ચરણુકરણાનુયોગ. દ્રવ્યાનુયોગમાં પડ્દરવ્યોનું સ્વરૂપ અને તેના ગુણપર્યાયો દ્રવ્યોનું નિત્યાનિત્યપણું, જ્ઞાન, દર્શન અને તેના પર્યાયો-આ સર્વનું યથાર્થ નિરીક્ષણ થાય છે. ગણિતાનુયોગમાં અગ્નિત્ત્વ ન્યોતિપશાસ્ત્ર, દેવત્તોક નરકના યોજનોનું પ્રમાણ, ભરતક્ષેત્ર, ઐરવત અને મહાવિદેહ વગેરે ક્ષેત્રોનું અંતરમાપ, નદી, પર્વતો તીર્થો અને દ્રહોની સંખ્યા વગેરે ઘણી જ સવિસ્તર હકીકત છે. કથાનુયોગમાં જૈનદર્શનાનુસાર ક્રિયાક્રાંડથી ક્રોણ ક્રોણ પ્રાણીઓએ સ્વર્ગાપવર્ગ મેળવ્યા તેમ જ તેથી વિરુદ્ધ અશુભાચરણથી પ્રાણીઓ નરક નિર્વચ્યગતિના કેવી રીતે ભોગ થઈ પડ્યા અને પડશે તે સર્વનું દ્રષ્ટાંતોના સમર્થનપૂર્વક રોશન છે, અને ચરણુકરણાનુયોગમાં ગૃહસ્થે પોતાની યોગ્યતા માટે મોક્ષાર્થે શું શું ક્રિયા કરવી; સાધુજનોએ કેવી રીતે પરિસહો સહન કરવા, યતિધર્મનું કષ્ટ રીતે પાલન કરવું, તપશ્ચરણ કરી કર્મોની કેવી રીતે નિર્જરા કરવી વગેરે હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારે અનુયોગોમાં દ્રવ્યાનુયોગ અગ્રપદ ધરાવે છે, જેનું ક્રિયિત સ્વરૂપ સ્વૂ કડું છું.

દ્રવ્યાનુયોગ:—

શ્રીમદ્દેવશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે ‘વિના દ્રવ્ય અનુયોગ વિચાર ચરણુકરણનો નહિ કો સાર.’ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર ચારિત્ર અને તદનુકૂળ ક્રિયા સારભૂત થઈ શકતી નથી. વળી દ્રવ્યાનુ-

યોગનો વિષય ધણો જ સૂક્ષ્મ અને પ્રાકૃત પ્રાણીઓથી દીર્ઘકાલિક ક્ષયોપશમવડે સમગ્ન્ય તેવો છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ગુણ શ્રયં-દ્રવ્ય-ગુણને આશ્રય આપનાર તે દ્રવ્ય-જેમકે પુષ્પ અને તેની સુગંધ, સાકર અને મીઠાશ, અગ્નિ અને ઉષ્ણતા, કાળી માટી અને શ્યામતા વગ્યે દ્રવ્યત્વ અને ગુણત્વ સંબંધ રહેલો છે. અહીં દ્રવ્ય શબ્દનો અર્થ વસ્તુ અથવા આંતર સ્વરૂપની બાહ્ય સ્થાપના રૂપ અર્થ નથી. પરંતુ ગુણવાળો હરેક કોઈ પદાર્થ. જૈન દર્શનાનુસાર વિશ્વમાં છ દ્રવ્યો છે. તેમનાં નામ—

૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ કાળ, ૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય, ૬ જીવાસ્તિકાય.

આ જગત્ પદ્દ્રવ્યમય છે તે ઉપરાંત કોઈ પણ પદાર્થ છે નહિં. આ પદ્દ્રવ્યોમાં જીવાસ્તિકાય સચેતન છે, બાકીના પાંચ દ્રવ્યો અચેતન (જડ) છે. અસ્તિકાય એટલે પ્રદેશોનો સમૂહ. જીવ અને પુદ્ગલોના પ્રદેશ સમૂહોને બાકીના ચાર દ્રવ્યો અનુગ્રહ-ઉપધાત નિરંતર કર્યે જાય છે. આકાશાસ્તિકાય રૂપ ક્ષેત્રમાં પાંચ દ્રવ્યો રહેલા છે સર્વજ્ઞો આ પદ્દ્રવ્યોને યથાર્થ રીતે સર્વાંશે જ્ઞેષ શકે છે. જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય અરૂપી (અર્થ અક્ષુ અગોચર) છે, છતાં શરીરના સંબંધમાં ચૈતન્ય લક્ષણથી આપણે ઓળખી શકીએ છીએ. પુદ્ગલાસ્તિકાયનો અનંત પરમાણુઓનો સ્કંધ બન્યા પછી આપણે તેને પુદ્ગળ રૂપે ઓળખી શકીએ છીએ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો જીવો અને પુદ્ગલસ્કંધો ઉપર કારણ તરીકે અસર કરીને કાર્યો નીપજાવે છે. જેમ પાણીની અંદર રહેલા માછલાંને ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય છે પરંતુ જળરૂપ કારણ ન મળેલું હોય તો તેની ગતિ કુદિત થઈ જાય છે. તેમ આત્મદ્રવ્યમાં ગતિ કરવાની શક્તિ છે, પરંતુ ધર્માસ્તિકાયરૂપ કારણથી ગતિ પ્રયોગમાં આવી શકે છે. *

જેમ એક વટેમાર્ગુ ધણી મળેલો કાપ્યા પછી વિશ્રાંતિ લેવા આતુર થયેલો હોય છે તેવામાં એક ઘટાદાર વૃક્ષને દેખવાથી તુરત જ

ત્યાં વિશ્રાંતિ લે છે તેમ આત્માનો સ્વભાવિક રીતે ગતિસ્વભાવ છે, પરંતુ અધર્માસ્તિકાય રૂપ કારણથી ગતિનો શેષ થઈ સ્થિતિ થાય છે.

દૂધનો કટોરો સંપૂર્ણ ભરેલો હોય છતાં તેમાં સાકર નાંખીએ તો દરેક ડેકાણે સાકર સમાઈ જાય છે. સાકર રૂપે જુદા પદાર્થ દેખાતો નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે દરેક જગ્યાએ આકાશ એટલે પદાર્થોનો સમાવેશ થવા માટે પોલાણ-અવકાશ (Space) રહેલો છે.

પાશ્ચિમાલ્ય લોકો કે જેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માત્રને જ માનનારાઓ છે તેઓ પણ આ આકાશ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. પરંતુ આકાશ દ્રવ્યનું વસ્તુતઃ શું સ્વરૂપ છે તે તેઓ સમજવાને શક્તિશાળી થયા નથી. પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ કેવલજ્ઞાન ગોચર થયેલા પદાર્થો સ્થૂળ દૃષ્ટિથી પણ સમજી શકાતા નથી તો અનુભવગમ્ય ક્યાંથી જ થઈ શકે ?

વાસ્તવિક રીતે આકાશમાં જુદા પ્રકાર નથી પરંતુ અપેક્ષાએ જે ભેદ છે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય લોકાલોકમાં છે, બ્યારે ખીજા પાંચ દ્રવ્યો માત્ર ચૌદ રાજલોકમાં રહેલા છે. અસ્તિકાય એટલે એક નાનો ટુકડો નહિ પરંતુ વિશાળ સમૂહ રૂપે-એવા અર્થમાં છે. પાંચ દ્રવ્યો પ્રદેશના સમૂહવાળા છે પરંતુ કાલદ્રવ્ય પ્રદેશથી રહિત હોવાને લીધે ‘કાલાસ્તિકાય’ એવું નામ કહેવામાં આવતું નથી. પણ ‘કાલદ્રવ્ય’ કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ કાલ વિદ્યમાન દ્રવ્ય નથી પરંતુ એક કલ્પિત દ્રવ્ય છે એક કહીએ તો ‘જોડું’ નથી. પુદ્ગળ પરમાણુઓના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશની મર્યાદા જણાવી દેવા માટે ઉપચાર કરેલું કાલ દ્રવ્ય છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના અંધ દેશ પ્રદેશ તરીકે નવ ભેદ કહી શકાય છે. તેમ જ પુદ્ગલાસ્તિકાયના અંધ દેશ પ્રદેશ અને પરમાણુઓ એ ચાર ભેદ છે. આઠ ત્રણ દ્રવ્યો અરૂપી હોવાથી તેના વિભાગ કદાપિ પડી શકતા નથી; પરંતુ અન્ય દ્રવ્યના આલંબનથી માત્ર અમુક વિભાગની કલ્પના થાય છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી હોવાથી પ્રયોગવડે તેના વિભાગ થઈ શકે છે જે

આપણે ચર્મચક્ષુવડે ખંધ દેશ રૂપે જોઈ શકીએ છીએ. અનંત પરમાણુઓ અસંખ્ય આકાશ પ્રદેશ ઉપર સમૂહરૂપે રહેલા હોય ત્યારે આપણી ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાય છે. અનંત પરમાણુઓથી ઓછા પરમાણુઓનો બનેલો સ્કંધ માત્ર અવધિજ્ઞાનીઓ અને કેવલજ્ઞાનીઓ દેખી શકે છે. પુહ્લગણને અને જીવને ધર્માસ્તિકાયનો ગુણ ગતિ સહાયક, અધર્માસ્તિકાયનો ગુણ સ્થિતિ સહાયક, આકાશાસ્તિકાયનો ગુણ અવકાશદાયકપણે હોવાથી—આ રીતે ગુણોનું આશ્રયસ્થાન હોવાથી તેમનું ‘દ્રવ્ય’ નામ યથાર્થ છે. પુહ્લગણાસ્તિકાયનો ગુણ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે છે. જીવાસ્તિકાયનો ગુણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરે છે. જીવાસ્તિકાય એટલે અસંખ્ય પ્રદેશવાળો આત્મા જે ચૈતન્ય લક્ષણ છે, તે અરૂપી છે.

પ્રત્યેક પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે દરેક પ્રાણીએ તે પ્રત્યેક પદાર્થનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ પદાર્થનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કર્યા પછી તે પદાર્થ સર્વાંશે જાણી શકાય છે. આમ હોવાથી તે પદાર્થ અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન કોટિમાં છે તેમ સમજી શકાય છે. આવા જ આશયથી શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે—

एको भावः सर्वथा येन दृष्टः सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥

એક જ પદાર્થનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજવાને માટે તેનાથી અન્ય વિરોધી પદાર્થોની ઓળખાણ કરવાની જરૂર ઉભી થાય છે અને તે ઓળખાણ થયા પછી મૂળ પદાર્થનું સ્વરૂપ સર્વાંશે સમજી શકાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી અજીવના સ્વરૂપને બરાબર જાણ્યા વગર જીવ શું વસ્તુ છે તે બરાબર પડી શકતી નથી અને જ્યારે અજીવ પદાર્થને બરાબર ઓળખી ન શકીએ તો જીવને અજીવ અને અજીવને જીવ કહી દેવાના ભુલાવામાં પડીએ. જીવને અજીવ માની લેવાથી જીવોની હિસાઓ થાય, જીવોને દુઃખ થાય તેનું ભાન રહે નહિ; તેથી જીવાસ્તિકાય શું છે તે સમજવાની જરૂર સૌથી પ્રથમ ઉભી થાય છે.

જીવનાં શરીરો:—

મનુષ્ય જેમ જીવનાં વસ્ત્રોને તજી નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેમ જીવો સ્વકર્માનુસાર નીચે જણાવેલા શરીરોમાં પ્રવેશ-નિર્ગમન રૂપ વ્યાપાર કરવા માંડે છે, તેનાં નામો —

(સૂક્ષ્મ અને આદર) પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજસકાય, વાયુકાય, સાધારણ વનસ્પતિકાય તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુર્દિંદ્રિય તથા (પચોંદ્રિય) નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવતા.

ચૌદ રાજ્જ્લોકમાં સાત વર્ગજાઓ (પુહ્ગલ પરમાણુઓના સાત વર્ગ) ચર્મચક્ષુથી અગોચરપણે રહેલી છે તે આ પ્રમાણે—

ઔદારિક, વૈક્રિય આહારક, શ્વાસોચ્છવાસ, તૈજસ, મન, ભાષા અને કાર્મણ

કાર્મણુ વર્ગજા સર્વ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. કર્મ પરમાણુઓનો સમૂહ એ તેનું અર્થાન્તર છે. આત્મા પોતાના શુભ અથવા અશુભ અધ્યવસાયથી કાર્મણુ વર્ગજાને પોતાના તરફ આકર્ષે છે. તે દ્વારા ઔદારિક, વૈક્રિય વગેરે વર્ગજાઓનું આકર્ષણ થતાં ઔદારિક અને વૈક્રિય શરીરધારી અને છે. તે પ્રાપ્ત શરીરથી ફરીથી કાર્મણુ પરમાણુઓનો સંચય કરે છે. અરસપરસ આ રીતે કર્મ પરમાણુઓ ક્ષીરનીર સંબંધ પ્રમાણે આત્મા સાથે મિશ્રિત થાય છે આત્મા પોતે સ્વરૂપ શુદ્ધ હોવા છતાં પ્રાપ્ત કર્મોની વિચિત્ર પ્રકારની સત્તાથી ઔદારિક વગેરે સાત વર્ગજાના પરમાણુઓને યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના અધ્યવસાય અનુસાર મેળાવે છે અને તેથી ઉપજતાં સુખદુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે. દેવતા અને નારકી જીવોને વૈક્રિય, તેજસ અને કાર્મણુ શરીર પોતાના ભવમાં હોય છે. તિર્યંચોને ઔદારિક વૈક્રિય, તેજસ અને કાર્મણુ અને મનુષ્યોને પાંચે શરીરો પોતાના ભવમાં હોઈ શકે છે. આ શરીર આત્માને એક અંદોખાનું છે એમ કહીએ તેમાં ખોટું નથી. આત્મા પોતે શુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રમય હોવા છતાં કર્મોનાં

આવરણોથી વીંટળાયેલો હોવાથી કર્મોના સ્વભાવની વિચિત્રતાને તાબે થવું પડે છે. તે કર્મો જેવાં કાર્યો તેની પાસે કરાવવા ક્ષિષ્ટે છે તેવાં જ કાર્યો આત્માને તત્કાળ કરવાં પડે છે. એક નાટકતુ' પાત્ર વ્યક્તિરૂપે એક જ હોવા છતાં અમુક મર્યાદાવાળા સમય સુધી રાગરૂપમાં, યોગી-રૂપમાં, ભિક્ષુકરૂપમાં, વેશ્યારૂપમાં અને દાસીરૂપમાં વગેરે ભિન્નભિન્ન રૂપમાં જુદા જુદા વેશો તેને મેનેજરની મરજી મુજબ લજવવા પડે છે; તેમ આત્મા કર્મને આધીન થયેલો થવાથી એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિયના ભવો સુધીમાં જુદા જુદા આકારોથી વેશ લજવી યતાવે છે. આ સ્થિતિનું દિગ્દર્શન ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં કર્મપરિણામ રાગની પત્ની કાલપરિણતિથી થતા હુકમોને પ્રાણીઓ કેવી ત્વરાથી આધીન થઈ આજ્ઞાપાલક અને છે તે કાલપરિણતિના મુખના ઉદ્ગારો દ્વારા કથાકારે નાટકવડે રૂપક આપેલા પુરૂષ અને સ્ત્રી પાત્રોમાં નીચે મુજબ દષ્ટિગોચર થાય છે.

કાલ પરિણતિના હુકમો :—

“લોકાકાશોદરા નામની રંગભૂમિકા ઉપર રહેલા હે સર્વ જીવ પાત્રો ! તમારે નાટક કરવાની શરૂઆત થઈ ગઈ છે. રાગાભિલાષ નામના નાંદીએ પ્રથમ મગળાચરણ કર્યું છે. મહામોહ નામે સૂત્રધારે પોતાનું કાર્ય અજ્ઞવી ભવનાટકની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી અનુસંધાન કરેલું છે. માટે હવે તમે મનુષ્યયોનિરૂપ ડ્રોપસીનની પાછળ રહેલા પાત્રો ! હું હુકમ કરું છું કે હવે તમો બહાર પ્રેક્ષકોની નજર આગળ આવો. આવીને તુરત જ રુદન કરવું ચાલુ રાખો, ત્યાર પછી અનુક્રમે માતૃસ્તનને આહારની અભિલાષાથી ગ્રહણ કરો, ગોઠણબેર ભાંખોડીએ ચાલો, મૂત્ર અને મળથી પગલે પગલે શરીરને રગદોળો, આટલો વેશ લજવ્યા પછી હવે બાળભાવ તજીને કુમાર બનો, અનુક્રમે નિશાળે બન્યો, કલાઓનો અભ્યાસ કરો અને સુંદર રાગથી કવિતાઓના આલાપ કરો, હવે પછી તરુણ થાઓ, અનુક્રમે સ્ત્રીઓ સાથે અનેક પ્રકારના ચેષ્ટિતોથી ક્રીડા કરો, રતિમુખ અનુભવો, સ્ત્રીલુપ્થ થવા

પછી પાલ્ય માતપિતાઓની અવગણના કરો, પરસ્ત્રી લંપટ બનો, દ્રવ્યોપાર્જન માટે ચોરી, અપ્રમાણિકપણું વગેરે કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિશીલ બનો, યૌવન સ્તંભિની ગુટિકાઓનું પાન કરો; અમુક જીવ પાત્રો ! તમે અમુક ભક્તિમાં ધર્મ માનો, તદનુકૂળ આચરણ કરો, સન્મિત્રોની સાથે ધર્મચર્યાના આલાપો કરો, હવે પછી વૃદ્ધત્વ અંગીકાર કરો ! હાથમાં લાકડી રાખીને જર્જરિત થઈ કંપતા મસ્તકે ચાલો, અનેક યુવાનોને સલાહ આપવા તત્પર થાઓ; ત્યાર પછી શયરૂપ થાઓ; અને ફરીથી ગર્ભાગારરૂપ પડદામાં દાખલ થાઓ ! હવે તે યોનિ પડદાની બહાર નીકળી જુદે જ રૂપે તિર્યચ તરીકે દેખાવ આપો, તે વખતે સિંહ, અશ્વ, હરિણ, સર્પ વગેરે અનેક રૂપ ધારણ કરો, તાડના, તર્જના અને શિકારના ભોગ થઈ પડો, અને શયરૂપ થઈ અન્ય અન્ય અનેક ચિત્રવિચિત્ર યોનિરૂપ પડદામાં જઈ આવી વેશ બદલી બદલીને પ્રેક્ષકોની નજર આગળ આવતા રહો. ”

સંસાર નાટકની નેત્રી કાલપરિણતિના ઉદ્દેશ્યો દ્વારા પ્રાણીઓની પરાધીનતાના સૂચવનનો ફલિતાર્થ એ છે કે-ચૈતન્યમય આત્મા જડ કર્મોવડે આવૃત્ત થયેલ હોવાથી કર્મોના સ્વભાવાનુસાર શુભાશુભ ફળ ભોગવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તે કર્મો ભોગવ્યા વગર છૂટકો થતો જ નથી. વાસ્તવિક રીતે જડ કર્મો કરતાં ચૈતન્યમય આત્મા ઉચ્ચ દરજ્જે ધરાવે છે, છતાં કર્મોની સત્તામાં સંસારી પ્રાણીઓનું ચૈતન્ય વેષ્ટિત થયેલું છે, તેથી જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી આત્મા નિર્વીર્ય સ્થિતિમાં છે પરંતુ જ્યારે જગૃતિ પૂર્વક આત્મા અંતર્મુખ થાય છે ત્યારે વિવેકાદિ સાધનો વડે કર્મ સામર્થ્યને પાતળું પાડે છે અને ક્રમશઃ કર્મોને છૂટા પાડી દષ્ટ સ્વસ્થિતિમાં અનંત સામર્થ્યધર બને છે. ‘આત્માને કર્મજાળથી મુક્ત કરી નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરાવવું’ એ સમગ્ર જૈન દર્શનનું તત્ત્વ દોહન છે.

કર્મોને આવવાનો પ્રકાર :-

મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય અને યોગ-આ ચાર આત્માને કર્મબંધ થવાના કારણરૂપે છે. આ ચારનું સમગ્ર નામ જૈન પરિભાષાએ આશ્રવ કહેવાય છે. આશ્રવને એક ગરનાળાંની ઉપમા આપીએ તો કર્મરૂપ મલિન પાણીને આવવાને માર્ગરૂપ આશ્રવ છે. આ મલિન પાણીવડે આત્મારૂપ સ્ફટિક મલિનતાને પામ્યો છે. આત્માને અસંખ્ય પ્રદેશો છે તે મધ્યે આઠ રુચક પ્રદેશોને તો કર્મોનું આવરણ કદાપિ થતું નથી એટલે તેઓ સદાને માટે નિર્મળ છે, તેવાજ છે અને રહેશે; આ હેતુથી આત્મા સર્વાંશે કર્મવરણથી આવૃત્ત થતો નથી અને તે હેતુથી જ આત્મા અણ્વ (અનાત્મા) કદાપિ થઈ શકતો નથી. હવે કર્મોના સ્વભાવાનુસાર આત્માને અનેક જન્મો ધારણ કરી જુદે જુદે નામે ભવસ્થિતિ કરવી પડે છે તેનું અવલોકન કરીએ.

આત્માના સંસાર દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારો :

ઇન્દ્રિય યોગની અપેક્ષાએ આત્માના પાંચ પ્રકારો છે. એકેન્દ્રિય એઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. એકેન્દ્રિયના પાંચ ભેદ છે. પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેજમ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. તે સૂક્ષ્મ અને બાહર બે પ્રકારે છે. સૂક્ષ્મને કેવળજ્ઞાનીઓ ફક્ત દેખી શકે છે, તે ચૌદ રાજલોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. બાહર પૃથ્વીકાય તે બાણમાં રહેલું સોનું, રૂપું, વિગેરે ધાતુઓ, શસ્ત્ર નહીં લાગેલી માટીઓ અને પાપાણો છે. બાહર અપ્કાય તે વરસાદનું તથા સરોવરનું જળ વિગેરે. બાહર અગ્નિકાય વિજળી, અંગારા વિગેરે, અને બાહર વાયુકાય તે પવન છે. વનસ્પતિકાય બે પ્રકારે છે. પ્રત્યેક અને સાધારણ, સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાય જે નિગોદ કહેવામાં આવે છે આ નિગોદ એ આત્માની જઘન્યતમ અપક્રાંતિ છે. એક શ્વાસોચ્છવાસ જેટલા સમયમાં સાડાસત્તર વખત જન્મ મરણ કરવું પડે છે. બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં એકજ શરીરમાં અનંત જીવો રહે છે. જેમકે સૂરણ, આદુ વિગેરે.

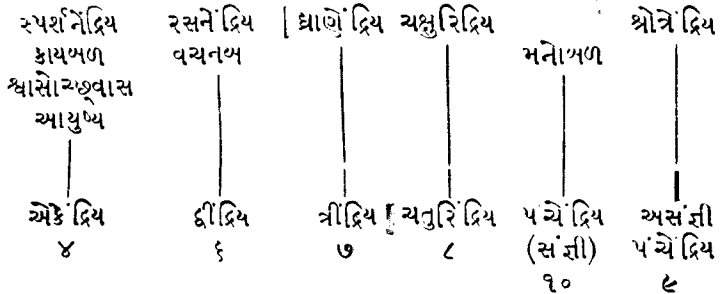
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં એક શરીરમાં એક જીવ રહે છે જેમકે પીળ, પાંદડાં, ફળ વિગેરે. આ સર્વ જીવોને એક ઇન્દ્રિય (સ્પર્શનેન્દ્રિય) હોય છે. પુરા, શંખ, કૃમિ વગેરેને પૂર્વાની ઇન્દ્રિય સહિત રસનેન્દ્રિય વધારે હોય છે. કીડી, માંકડ, મંકોડા વગેરેને ઘ્રાણેન્દ્રિય વધારે હોય છે તેથી તેઓ તેઇન્દ્રિય છે. વીંછી, ભમરો, માખી, ડાંસ વગેરેને નેત્રેન્દ્રિયના વધારા સાથે કુલ ચાર ઇન્દ્રિયો છે. અને મનુષ્ય, દેવતા, નારકી અને પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ ગાય, ઘોડા વિગેરેને શ્રોત્રેન્દ્રિય સહિત, પાંચ ઇન્દ્રિયો છે તેથી તેઓ પંચેન્દ્રિય શબ્દોથી ઓળખાય છે.

ભવોપગ્રાહી આત્મ સંબંધ તે પ્રાણ :-

એકેન્દ્રિયાદિ ભવોમાં આત્માને પોતપોતાના ભવોને આશ્રીને યોગ્યતા પ્રમાણે જન્મતાં જ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના વિનાશની સાથે જ તેનું મરણ થયું કહેવાય છે-અર્થાત્ ભવાંતરમાં ગમન થાય છે. જન્મ અને મરણ એ કર્મોના બંધ ઉદયને વશવર્તી છે. વસ્તુતઃ આત્મા અમર છે-કદાપિ મરતો નથી. નાયં હંતિ ન હન્યતે-તે વાસ્તવિક છે. માત્ર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાણ ધારણીય શક્તિનો વિનાશ થવાથી તેનું મરણ કહેવામાં આવે છે. તે પ્રાણો કુલ દસ છે. તેનાં નામ :-

૫ ઇન્દ્રિય ૧ મનોબળ, ૧ વચનબળ, ૧ કાયબળ, ૧ શ્વાસોચ્છવાસ, ૧ આયુષ્ય. યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાણો કેવી રીતે વહેંચાઈને રચાય છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચેના વૃક્ષથી માનુમ પડશે.

આત્મા(કર્મયુક્ત)ના દસ પ્રાણ.

આ પ્રકારે આત્માને યોગ્યતા પ્રમાણે ભવવ્યવહાર ચક્રાવવાને માટે પ્રાણોની ઉત્પત્તિ છે.

નામકર્મના ઉદ્દયથી આત્માને પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે છ પ્રકારે છે.

પ્રાણને ટકાવી રાખનાર શક્તિ ‘ પર્યાપ્તિ ’ :-

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, સ્વાસોચ્છવાસ, ભાષા અને મન. આહાર પર્યાપ્તિ એટલે આહારને રસ તથા શરીરાદિ રૂપે પરિણમવાની શક્તિ. આ પર્યાપ્તિ એટલે શક્તિ વગર પ્રાણીઓને પ્રાણ હોઈ શકતા નથી. અર્થાત્ પર્યાપ્તિ હોવાથી પ્રાણનું અસ્તિત્વ હોય છે. પર્યાપ્તિ દુર્બળ હોવાથી પ્રાણનો વિનાશ થાય છે અને તે જીવનું મરણ ગણાય છે. એક ઘડીઆળને ચાવી આપ્યા પછી જ્યેમ તે પોતાની મુદત સુધી ગતિ કરે છે, તેમ શરીર યંત્રમાં પર્યાપ્તિ રૂપ ચાવી વડે પ્રાણોનું સાંચાકામ પોતાની મુદત સુધી ગતિમાન રહે છે; ચાવી પુરી થયેથી સાંચાકામ ગતિશૂન્ય બને છે.

શરીર કુલ મળી પાંચ છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણુ. પ્રથમ અન્ય ગતિમાંથી જીવ પોતાની માતાના ઉદરમાં આવે છે કે તરત તત્સ્થિત રસને તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર વડે લઈને તે રસને સાત ધાતુ (માંસ, રૂધિર, અસ્થિ, રસ, ચરબી, મજ્જા, વીર્ય.) પણે પરિણમન કરે છે. ત્યારથી તેને એવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે કે, જીવ જે જે આહાર ગ્રહણ કરે તેની સાત ધાતુઓ બનવામાં ક્રિયાઓ ગતિમાન થાય છે. આહાર પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે રસને શરીર-પણે પરિણમાવે છે. અને એ રીતે ગર્ભમાં જ તે પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થવાને લીધે ધીમે ધીમે શરીરના અંગોપાંગો ગોઠવાય છે. ત્યાર પછી ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ આંધ્રિ છે અને પોતાના ભવની યોગ્યતા પ્રમાણે ઓછી વધતી ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર ચાલવા માંડે છે. ત્યારઆદ સ્વાસોચ્છવાસ લેવા મુકવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ, તેમ જ મન અને વચન વર્ગણાના પુદ્ગલો લેવા મુકવાની શક્તિ તે મન અને વચન પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. આહાર પર્યાપ્તિ ઉત્પન્ન થયેલી છે છતાં શરીરને

યોગ્ય આહાર ન મળે તો તે પર્યાપ્તિ મંદ પડી જાય છે. આ રીતે આહાર પર્યાપ્તિ જો તેને આહાર મળે તો જ પોતાનું કામ અગ્રવવા માંડે છે, નહિ તો ગતિશૂન્ય થવાથી પ્રાણો અને જીવને જીદા કરી મૂકે છે. આ ઉપરથી વિચારશીલ પ્રાણીઓ લક્ષમાં લેશે કે ઇન્દ્રિયો તથા સમ ધાતુ વગેરે અનવામાં ઇશ્વરની કૃતિની કાંઈ પણ જરૂર રહેતી જ નથી; ઇશ્વર અથવા કોઈ પણ કર્તા તેવું કાર્ય કરવાને માટે અવકાશવાળો નથી જ. કર્મને વશ હોઈને આત્મા વારંવાર તેવો અવકાશ મેળવે છે અને ઇન્દ્રિય વગેરે સર્વ સ્વતઃ અનાવે છે. એક ધર ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળો માણસ અનેક ધર ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તેમ પર્યાપ્તિરૂપ શક્તિથી આહારાદિની યોગ્ય ક્રિયાઓ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. દષ્ટાંત તરીકે, આહાર કર્યા પછી આપણી જાગૃત અવસ્થામાં અથવા સુષુપ્તિને વખતે પણ આપણે લીધેલ આહારની ક્રિયા રસરૂપે રૂપાંતર થવા માંડે છે, તે રીતે ગર્ભમાં આવ્યા પછી ઉત્પન્ન કરેલી પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદય-જનિત પર્યાપ્તિ, (શક્તિ વિશેષ)નું કાર્ય છે.

જીવની અવસ્થાને આશ્રીને પર્યાપ્તિના લગ્નિ અને કરણાદિ અનેક ભેદો છે, તે વિસ્તારપૂર્વક શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા છે. આહાર રસરૂપે રૂપાંતર પામ્યા પછી તે રસ શરીર પોષણ આપનાર અને અવયવોને ઉત્તેજન કરનાર અને છે, તે શરીર પર્યાપ્તિ કહેવાય છે. પૂર્વે યાંધેલી ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિવડે ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર આયુષ્યની સ્થિતિ પર્યંત ચાલુ રહે છે. શ્વાસોચ્છવાસને ગતિમાન રહેવાની ક્રિયાનું નિમિત્ત શ્વાસોચ્છવાસ પર્યાપ્તિ છે. તેમજ ઉચ્ચારો કરવાની ક્રિયા અને મન વડે વિચાર કરવાની ક્રિયા—આ સર્વ ક્રિયાઓ જે અત્યારે પ્રાણીઓની યોગ્ય ઉમર પછી અસ્ખલિતપણે ગતિમાન રહે છે, તે સર્વ લાખા અને મનઃ પાપ્તિ કે જે ગર્ભમાં ઉત્પન્ન કરેલી હતી તેને આધીન છે. પ્રાણ અને પર્યાપ્તિની ભિન્નતા તપાસતાં પર્યાપ્તિ કારણ છે અને પ્રાણ કાર્ય છે. એકેન્દ્રિય ને ચાર, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પચેન્દ્રિય ને પાંચ, અને સંજી પચેન્દ્રિયને છ અનુક્રમ હોય છે. આ પ્રકારે જ્યાંસુધી કર્મ છે ત્યાંસુધી

સંસાર છે. પર્યાપ્તિ નામ કર્મના ઉદયથી શરીર ઇન્દ્રિય વિગેરેની રચના થાય છે. અર્થાત્ અન્ય કોઈ કર્તા નિમિત્ત કારણુ નથી.

ઉપરોક્ત પ્રકારે પ્રાણીઓને મુખ્ય ચાર કારણોથી આઠ કર્મોના કર્મ બંધ થાય છે. કર્મની વ્યાખ્યા કરતાં કર્મઅંતકાર કહે છે કે, ક્ષીરક્રીડા જીવણ હેતુર્હિજેણં તો મ્હણ ક્રમ્મં. મિથ્યાત્વ, અપ્રત, કષાય અને યોગરૂપ હેતુઓથી જે આત્માવડે કરાય તે કર્મ કહેવાય છે. આ ચાર ઉત્પાદક કારણોના વિનાશ થાય તો કાર્યના વિનાશપણાથી આત્મા કર્મ રહિત થાય અને શાશ્વત સુખ પામી શકે. આ ચાર કારણો એ આત્માના જુદી જુદી અવસ્થાના રાગદ્વેષજન્ય મલિન પરિણામો છે. પ્રસ્તુત કર્મ આઠ પ્રકારે છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય. (૨) દર્શનાવરણીય. (૩) મોહનીય. (૪) (૪) અંતરાય. (૫) નામ. (૬) ગોત્ર. (૭) વેદનીય. (૮) આયુષ્ય

પ્રથમના ચાર કર્મોનો તદ્દન દાય થાય ત્યારે કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. અને બાકીના ચારનો સમૂહ વિનાશ થાય ત્યારે આત્મા નિર્વાણપદ પામે છે. આઠ ચાર ધાતિકર્મ અને અવાંતર ચાર અધાતિકર્મ-એવા નામથી જોળખવામાં આવે છે. જેમ એક માણુએ કાચો પારો ખાધા પછી તે પારો જડ હોવા છતાં, તે પ્રાણીના શરીરને છિન્નલિન્ન કરી નાંખે છે, તેમ પૂર્વોક્ત નામવાળા કર્મો જડ હોવા છતાં આત્માના નિર્મળ પ્રદેશોને અંધકારમાં વોટાળી દે છે. કર્મની શક્તિ એ ચૈતન્ય જનિત શક્તિ નથી કિંતુ પૌદ્ગલિક સ્વભાવજનિત શક્તિ છે. આ આઠ કર્મોના જુદા જુદા સ્વરૂપની પર્યાયોચના કરતાં પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો આત્માને કેવી રીતે ઉપધાત થાય છે તે તરફ દષ્ટિ કરીએ.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ :

આત્મારૂપ દ્રવ્યને આશ્રીને શુદ્ધ જ્ઞાન નામનો ગુણુ રહેલો છે તેને આવરણુ કરનાર કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. એક મનુષ્યની આંખે પાટો ખાંધવામાં આવે તો જેમ પદાર્થો જોઈ શકતો નથી, તેમ આ

કર્મ આત્માની ભાવ ચક્ષુને પડદા તુલ્ય છે. આ મલિન પડદા જેમ જેમ ખસતો જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનની શુદ્ધતા થવાને અંગે વસ્તુ સ્થિતિનું રહસ્ય જાણી શકાય છે. સાડાત્રણ હાથના અવકાશમાં રહેલો એક મનુષ્ય મુંબઈ અને કલકત્તાના, લાંડન અને પેરીસના તેમજ ભૂત અને વર્તમાન સમયના જે જે અનુભવો ખડા કરી શકે છે, તે પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનને આભારી છે. જ્ઞાનવડે અધ્યાત્મીઓનું અધ્યાત્મ, માયાવીઓની મલિનતા, ભદ્રકર્મોનું આર્જવ, ભક્તોનો ભક્તિરસ, વૈરાગીઓનો વૈરાગ્ય, લોભીઓનો તૃષ્ણા અને વ્યભિચારીઓનું લાંપલ્ય વિગેરે સર્વ અનુભવ ગમ્ય થઈ શકે છે, પરંતુ ન્યાંસુધી આવરણનું પડ ગાઢ હોય ત્યાંસુધી વસ્તુસ્થિતિ અંધારામાં રહે છે. હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજી શકાતું નથી. હેય પદાર્થો હોય તે ઉપાદેય બને છે, અને ઉપાદેય તે હેય બને છે. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને પેયાપેય વસ્તુના વિધિ-નિષેધમાં નિયમ રહેતો નથી. અન્યવસ્થિતપણું આ રીતે પ્રાપ્ત થવાથી અધઃસ્થિત અનેક અનાચારોનું પાત્ર આત્મા બને છે. પૂર્વોક્ત જ્ઞાન કે જેને આવરણ પ્રાપ્ત થાય છે તે જુદી જુદી અવસ્થાને આશ્રીને પાંચ પ્રકારે છે.

૧ મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન, ૩ અવધિજ્ઞાન, ૪ મનઃપર્થવજ્ઞાન, ૫ કેવળજ્ઞાન.

મતિજ્ઞાન :- પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા થતું જ્ઞાન તેને મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવેલું છે. આ જ્ઞાન ઓછે વધતે અંશે સર્વ પ્રાણીઓમાં હોય છે. સમ્યક્ત્વ કે જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે તેથી રહિત પ્રાણીઓને ઇન્દ્રિયાદિદ્વારા જે જ્ઞાન થાય છે તે મતિઅજ્ઞાન તેમ જ સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણીઓને ઉપકરણો દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. એક બાળક કે જેને રજ્જુ અને સર્પ અથવા રજત અને છાપના ભેદની ખબર નથી તે મતિ જ્ઞાનાવરણીયને લીધે છે, મિથ્યાત્વ-સ્થિત મનુષ્ય ગમે તેવા ઉચ્ચ તર્કનું સ્કેટન કરનાર હોય છતાં તે મતિઅજ્ઞાની કહેવાય છે. અને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત મનુષ્ય જેને જેટલે અંશે

તર્ક સમાધાનની શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેને તેટલે અંશે મતિજ્ઞાન વર્તાતું છે. આ મતિજ્ઞાન પાંચ પ્રકારે દર્શાવાયેલું છે.

વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઇહા, અપાય અને ધારણા. મન અને નેત્રને વિષયો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા અર્થાવગ્રહથી શરૂ થાય છે. જ્યારે અન્ય ચાર ઇન્દ્રિયોને વિષયો ગ્રહણ કરવાની ક્રિયા વ્યંજનાવગ્રહથી શરૂ થાય છે. એક સ્પર્શનાંદ્રિય અને નેત્રેન્દ્રિયનું દષ્ટાંત લઈ મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્ત કરીએ. એક મનુષ્ય નિદ્રામાં વર્તે છે, તે વખતે અન્ય મનુષ્ય તેના શરીર ઉપર અત્યંત ઉષ્ણ જળ રેડવા માંડે છે. તેના રેડવાને પહેલે જ સમયે નિદ્રાધીન મનુષ્યને ‘ કાંઈક ’ મારા ઉપર પડ્યું એવું જે ભાન તે વ્યંજનાવગ્રહ મતિજ્ઞાન. ઉષ્ણ પદાર્થ કાંઈક પડ્યો એવું ખીણ ક્ષણે થયેલું જે જ્ઞાન તે અર્થાવગ્રહ. ત્રીજી ક્ષણે ગરમ પાણી હશે કે ખીણ કાંઈ વસ્તુનો સ્પર્શ થયો હશે તેની શંકા ઉદ્ભવવી તે ઇહા, ગરમ પાણી જ છે એવો નિશ્ચય થવો તે અપાય, ગરમ પાણી મારા ઉપર પડ્યું એવી સ્મરણ શક્તિ રહેવી, તે ધારણા મતિજ્ઞાન કહેવાય છે નેત્રેન્દ્રિયને પ્રથમ સમયે જ પદાર્થ ગ્રાહ્ય થઈ જવાથી વ્યંજનાવગ્રહ હોઈ શકતો નથી. એક મનુષ્યને દૂર રહેલા એક ઝાડના ડુંઠાને જોતાં આ કાંઈક વસ્તુ છે, એવું ભાન થવું તે અર્થાવગ્રહ(નેત્રેન્દ્રિય) મતિજ્ઞાન કહેવાય છે. ડુંઠું હશે કે ચાડીઓ એવી શંકા થવી તે ઇહા, બહુ નજીક આવ્યા પછી આ ‘ ડુંઠું જ ’ છે, એવું નિર્ણયવાળું ભાન તે અપાય, અને તે નિર્ણયને સ્મરણ પથમાં રાખવો તે ધારણા કહેવાય છે. સર્વ મળી મતિજ્ઞાનના અઠાવીશ ભેદ છે. બહુ અબહુ ક્ષિપ્રાદિ અનેક ભેદો વિસ્તાર વડે થતાં ત્રણસે ચાલીશ થાય છે, જે કર્મઅંત્ય અને સિદ્ધાંતોમાં નિરૂપણ કરેલા છે.

શ્રુતજ્ઞાન:—સ્વતઃ પુસ્તકો વગેરે વાંચવાથી થતું જ્ઞાન અથવા ઉપદેશ શ્રવણથી થતું જ્ઞાન. કાંચન અને કલશના સંયોગની પેઠે મતિજ્ઞાન સાધન છે, અને શ્રુતજ્ઞાન સાધ્ય છે. પુસ્તકો વાંચતી વખતે ચક્ષુને વાંચવાની જરૂર પડે છે, તેમ જ ઉપદેશ સાંભળતી વખતે કર્ણેન્દ્રિયને

શબ્દો ગ્રહણ કરવા પડે છે, અને તે શબ્દો સંભળાય ત્યાં સુધી-આટલી મર્યાદા સુધી-મતિજ્ઞાનનો વિષય છે, અને પછીથી જે રહસ્ય પરિણમે છે તે શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય છે. મતિ અને શ્રુતની અવસ્થા ભેદે ભિન્નતા છે. કેમકે બંને સાથે જ હોય છે. ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામાં શ્રુતજ્ઞાનને સદાગમ કહેલું છે. સમ્યક્ત્વ ખીજને ઉત્પન્ન કરે તેવા અથવા સમ્યક્ત્વ ખીજને વૃદ્ધિ કરનાર જે આગમો હોય તે શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. અન્ય શ્રુત અજ્ઞાન કહેવાય છે; જેમકે સમ્યક્ત્વ વગરના નવપૂર્વીની અજ્ઞાનીમાં ગણના થયેલી છે. આત્માને જ્ઞાન થવાનું સ્થૂળ સાધન જે આગમ તેમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવેલો છે. આ જ્ઞાનના ચૌદ અથવા વીશ પ્રકાર છે.

અક્ષર-અનક્ષર, સંશી-અસંશી, સમ્યક્-મિથ્યા, સાદિ-અનાદિ, સપર્યાવસિત-અપર્યાવસિત, ગમિક-અગમિક, અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્ય. આ ચૌદ ભેદ છે. અને પર્યાય, અક્ષર. પદ, સંઘાત, પ્રતિપત્તિ, અનુયોગ, પ્રાભૂત, પ્રાભૂત પ્રાભૂત, વસ્તુ અને પૂર્વ-એ દશ 'સમાસ' સાથે વધારતાં વીશ પ્રકાર છે. પ્રથમના ચૌદ ભેદો અક્ષર, ધ્વનિ, સંજ્ઞા વિગેરે ભેદોથી છે, પાછળના વીશ ભેદ આગમના અક્ષરો, વાક્યો, પ્રકરણો વિગેરેને અંગે છે. જેટલે જેટલે અંશે આગમોનું અદ્યક્ષપણું અથવા સંજ્ઞા, ઉપદેશ, આકાર વિગેરેથી થતી અદ્ય પરિજ્ઞા તેટલે તેટલે અંશે શ્રુત-જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું સહચરીપણું છે.

અવધિજ્ઞાન:—આ જ્ઞાન અને હવે પછીનાં બંને જ્ઞાનો પૂર્વોક્ત ઉભય જ્ઞાનથી ભિન્ન કોટિમાં વર્તે છે. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે જ્યારે અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનો આત્મપ્રત્યક્ષ છે.

અવધિજ્ઞાનીને ઈન્દ્રિયોદ્વારા વિષય ગ્રહણ કરવાની જરૂર હોતી નથી. તેને તો એક એવા પ્રકારનું અમુક મર્યાદાવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, જેથી ઉપયોગદ્વારા રૂપી પદાર્થોને જાણી શકે છે. અવધિજ્ઞાન, રૂપી

પદાર્થોના જાણપણાને અંગે અસંખ્ય પ્રકારનું છે, અને પોતાની સ્થિતિની અપેક્ષાએ અનુગામિન, વર્ધમાન, પ્રતિપાતિ, અનનુગામિન, હીયમાન, અપ્રતિપાતિ-એ રીતે છ પ્રકારનું છે. અરૂપી પદાર્થનો વિષય અવધિજ્ઞાનની મર્યાદામાં નથી. અવધિજ્ઞાન જુદે જુદે પ્રકારે કાષ્ટને અંગુલના અસંખ્યાતમા લાગથી માંડીને અસંખ્ય યોજનો સુધી, આવલિના અસંખ્ય લાગથી માંડીને અસંખ્ય વર્ષોપર્યાંત, પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાળની અપેક્ષાએ ઇદ્રિયાતીતપણે પ્રકટે છે; દેવગતિમાં આ જ્ઞાન, ભવપ્રત્યયિક હોય છે. અને મનુષ્યગતિમાં ગુણ પ્રત્યયિક હોય છે. સમ્યત્વ સહિત વર્તતો જીવ જ્યાં તે વર્તતો હોય તે ગતિમાં જે તેને પૂર્વોક્ત અર્થવાળું જ્ઞાન પ્રકટે તે અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. અને મિથ્યાત્વ ઘટ કાષ્ટપણુ પ્રાણીને પ્રકટેલું જ્ઞાન તે વિભંગજ્ઞાનના નામથી ઝાળખાય છે. અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય ગતિમાં તપશ્ચરણ અને શુભતર ક્રિયાઓવડે ઉત્પન્ન થાય છે, જે માટે કથાનુયોગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રમણોપાસક મહાત્મા 'આનંદ' નું દષ્ટાંત સ્મરણીય છે.

મન:પર્યાવજ્ઞાન:—ઈદ્રિયોની સહાયતા વગર અદીદ્વીપરૂપ મનુષ્યલોકમાં રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનોભાવને જે જ્ઞાનથી જાણી શકે તે મન:પર્યાવજ્ઞાન. તે એ પ્રકારનું છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ મનોબલ પ્રાપ્ત અમુક પ્રાણીએ ઘટ પદાર્થની ચિંતવના કરી તે જાણવું, તે ઋજુમતિ મન:પર્યાવજ્ઞાન અને અમુક પ્રાણીએ ઘટના ગુણ પર્યાય વિગેરે વડે ઘટ પરવે વિસ્તારથી ચિંતવન કર્યું તે જાણવું, તે વિપુલ મતિ મન પર્યાવજ્ઞાન કહેવાય છે. સર્વવિરતિપણાનો ગુણ આત્મામાં પ્રકટ થયા પછી આ જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

કેવળજ્ઞાન:—જગત માત્રમાં રહેલા રૂપી અને અરૂપી જ્ઞેય પદાર્થોનું એક સમયમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. આત્મૈવજ્ઞાન-એ સ્થિતિ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી પરિપૂર્ણતાએ પહોંચે છે, આ જ્ઞાનવાન મનુષ્ય અવશ્ય મુક્તિમાં

જય છે અને એક વખત પ્રાપ્ત થયેલું આ જ્ઞાનનું કદાપિ વ્યવન થતું નથી કેવલપ્રાપ્ત તીર્થાંકર અને સામાન્ય કેવળી બંનેની બાહ્યશક્તિ અથવા અતિશયોમાં તદ્વાવત છે; પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને અંગે બિલકુલ તદ્વાવત રહેલો જ નથી આ પાંચ જ્ઞાનમાં જે જ્ઞાનને આવરણો હોય તે તે જ્ઞાનથી આત્મા દૂર રહે છે. જેમ જેમ આવરણો દૂર થાય છે તેમ તેમ જ્ઞાનાંશુ સ્ફુરે છે. જ્ઞાનના અધ્યાપક, જ્ઞાનના સાધનો અને જ્ઞાની મનુષ્યોની અવગણના, આશાતના અને તિરસ્કાર કરવાથી જ્ઞાન-વરણીય કર્મબંધ પ્રાણીઓને થાય છે, એમ સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.

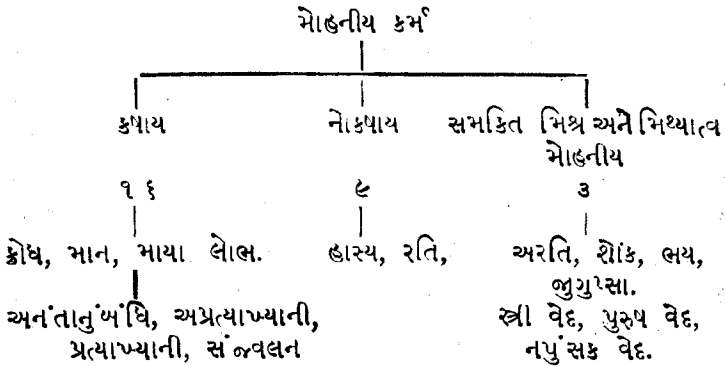
દર્શનાવરણીય કર્મ :—તે નવ પ્રકારે છે. ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ, કેવલ, નિદ્રા, નિદ્રા નિદ્રા, પ્રચક્ષા, પ્રચક્ષા અને થીલુક્ષિ. જન્મતાં જ અથવા પાછળથી નિમિત્ત કારણવડે આંખોથી અંધત્વ પ્રાપ્ત થવું તે ચક્ષુ દર્શનાવરણીય. જન્મથી અથવા અન્યનિમિત્ત કારણથી આંખ સિવાય અન્ય ઈન્દ્રિયોનું બહાર મારી જવું તે અચક્ષુદર્શનાવરણીય. ચક્ષુથી અગોચર રહેલા રૂપી પદાર્થો દેખી શકવામાં નિર્બળતા હોવી તે અવધિદર્શનાવરણીય, રૂપી અને અરૂપી બંને પદાર્થોને આત્મબળથી સામાન્યપણે જાણવાના સામાર્થ્યનો અભાવ તે કેવલદર્શનાવરણીય કહેવાય છે. વળી સહેલાઈથી જગી શકાય તે નિદ્રા, કષ્ટવડે જગી શકાય તે નિદ્રા નિદ્રા, એઠાં એઠાં અથવા ઉભા રહેતાં નિદ્રાનો ઉદય થાય તે પ્રચક્ષા અને ચાલતાં નિદ્રાનો ઉદય થાય તે પ્રચક્ષા પ્રચક્ષા, પ્રમત્ત અવસ્થામાં અર્ધચક્ષી સમાન બળની પ્રાપ્તિ થાય તે થીલુક્ષિ દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે. પૂર્વોક્ત બંને કર્મની પરિસ્થિતિ વધારેમાં વધારે ત્રીશ કોડકોડ સાગરોપમની છે. આ કર્મનો બંધ આંધળાં બહાર વિગેરે અપંગ મનુષ્યોનો તિરસ્કાર કરવાથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિશેષ કરીને તે બંને કર્મોનું ઉપાર્જન નીચેની ગાથાથી ગ્રાહ્ય થશે.

પહ્નિગિયત્તળ નિન્દ્હવ ઉવઘાયપવસ અંતરાયેણ ।

અજ્ઞાસાયણયાદ આવરણ દુગંજિવજ્જયઈ ॥

અર્થ-પ્રત્યનીકપણું, નિન્હવપણું ઉપધાત, પ્રદોષ, અંતરાય અને અતિ આશાતના કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો અંધ થાય છે.

મોહનીય કર્મ :- આ કર્મની શાસ્ત્રકારોએ મદિરા સાથે તુલના કરી છે. મદિરા પીનાર મનુષ્ય કેદના આવેશમાં જેમ માતાને સ્ત્રી તરીકે અને સ્ત્રીને માતા તરીકે ગણવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અનેક અનાચારોનું ભાન રહેતું નથી, તેમ મોહનીય કર્મથી પરવશ થયેલો પ્રાણી રાગમાં અંધ થઈ વિવેકબુદ્ધિથી દૂર રહે છે. દેવાનલમાં દગ્ધ થઈ સ્વાત્મભાન ભૂલી જઈ અન્યનું અહિત આચરવા તત્પર થાય છે. કપાયોથી અભિભૂત થઈ ક્રોધી, અહંકારી, કપટી અને લોભી બને છે. મોહનીય કર્મના મુખ્યપણે અઠાવીશ પ્રકારો નીચેના વૃક્ષ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે.

અનાદિ કાળથી આત્મા સાથે રહેલું અને ભોગવટા પ્રમાણે જીર્ણ થઈ નવા નવા રૂપને ધારણ કરતું આ કર્મ આઠ કર્મો પૈકી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળું છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અન્ય સાત કર્મો ઉપર અમલ ચલાવી પોતે સાત કર્મોને પોતાના દોર ઉપર ચલાવે છે.

ક્રોધ કપાય :- ક્રોધથી પરાધીન થયેલા એક મનુષ્યને તમે જીએ! જે તેનામાં નિર્માલ્યપણું હોય છે તો તે અંતરમાં ધગધગતા

અગ્નિથી બળતો હોય છે, અને જો તેનામાં કાંઈક સત્ત્વ હોય છે તો તે અંદરથી ધગધગી રહેલો છે જ પરંતુ તે ઉભરાઓ બહાર કાઢે છે અને અન્યને તેમાં ગરકાવ કરી તેના હૃદયપુળા ઉપર દિવાસળી મૂકે છે. જે વખતે તે ક્રોધાધીન હોય છે તે વખતે તેને ક્રોધ હિતસ્વી ગમ ખાઈ જવા શીખામણ આપવા લાગે છે તો તે મનુષ્યની ઉપર કાંતો ક્રોધને ઉતારે છે અથવા તે મનુષ્યની સામે ન થઈ શકાય તેવી સ્થિતિ હોય તો તે ક્રોધી મનુષ્યની નજરમાં નિર્માત્ય અને એવકૂદ્ધ લાગે છે. આ સ્થિતિ હોવાથી ક્રોધ એ અગ્નિ સમાન છે અને ક્ષમારૂપી શાંતિજળના અભાવે ‘ ઉત્કર્ષ ’ના સાયનસના નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિગત થયેલો નજરે પડે છે. શ્રીમદ્ ઉદયરતનજી કહે છે કે, ક્રોડ પૂર્વ સુધી પરિપાલન કરેલું સંયમ, ક્રોધરૂપ અગ્નિવડે ક્ષણવારમાં ભરમીભૂત થઈ જાય છે. ક્રોધ એ એક જાતનો આવેશ છે જે વડે પ્રાણી આત્મઘાત કરવા તત્પર થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સંસ્કારોની દૃઢ છાપ અનેક જન્મો સુધી સુદ્રિત રહી બીજે જન્મ વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભવ સ્થિતિની વૃદ્ધિ કરે છે. દષ્ટાંત તરીકે સમરાદિત્ય કેવળીના પૂર્વ ભવમાં ગુણસેન અને અગ્નિશર્માના સંબંધમાં અગ્નિશર્માને ગુણસેન પ્રતિ-નવ જન્મો પર્યાંત વૈરની ચીનગારી બળતી રહી હતી. આ રીતે ક્રોધરૂપી પિશાચ, આત્માને પોતાની સ્થિતિમાંથી વ્યુત કરી એકાંત અહિત કરી મૂકે છે. અનંતાનુબંધિ ક્રોધ અનંત સંસાર ભ્રમણ વધારે છે, તે ક્રોધના ક્ષયોપશમ વગર આત્મા સમ્યક્ત્વ પામી શકતો નથી. આ ક્રોધ ઉત્કૃષ્ટપણે નિંદગી સુધી રહે છે. ક્રોધના અન્ય ત્રણ પ્રકારો, અનુક્રમે એક વર્ષ, ચાતુર્માસ અને પક્ષ પર્યાંત વધારેમાં વધારે સ્થિતિવાળા છે.

આ પ્રસંગે સ્કેટન કરવાની જરૂર જણાય છે કે, કેટલાએક મી. એમર્સનના મત પ્રમાણે કહે છે કે પ્રામાણિક અને સત્ય આચરણવાળા મનુષ્યો હંમેશાં ક્રોધી સ્વભાવવાળા હોય છે. તેઓ જરા પણ અપ્રમાણિકપણું સહન નહીં કરી શકવાથી ક્રોધી બની જાય છે. આ હકીકતને

જરા જૈની દષ્ટિ સાથે સરખાવતાં જણાશે કે, સંજ્વલન ક્રોધનું સ્વરૂપ અમુક પ્રાણીઓના દુર્ગુણ સુધારવાને અને તેને યથાર્થ શીખામણ દેવાને માટે પ્રયોજાયેલું હોય છે. આ સંજ્વલન ક્રોધ જેને ચોથા પ્રકારના ક્રોધની કાટિમાં ગણવામાં આવેલો છે, તેનું પરિવર્તન થઈ તે અનંતાનું અંધિ થઈ જવો ન જોઈએ. જે સંજ્વલનમાંથી અનંતાનું અંધિની ઉત્પત્તિ થાય તો તે અનંતાનું અંધિનું જ ફળ આપે છે.

આ પ્રકારે જૈન દર્શન કહે છે. એક જ નાના દષ્ટાંતથી આ હકીકત સમજાશે. એક ગુરુ પોતાના શિષ્યને તે આજસુ હોવાથી પઠનપાઠન કરવાની શીખામણ દેતા હતા. એક વખત શીખામણ દેવાની ખાતર ગુરુએ તે શિષ્યને એ ત્રણ લપાટ ચોડી દીધી. ક્રોધથી ઘેરાયેલા તે શિષ્યે તરત જ પાસે પડેલી લાકડી લઈને ગુરુજીની સાથે પ્રહાર-ક્રીડા કરવા માંડી, ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ અન્ય પદાર્થમાં પ્રકટી નીકળે તેમ ગુરુ પણ તરત આવેશમાં આવી ગયા અને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ધૂમવા માંડ્યા. તેવામાં લાકડી ગુરુના મર્મસ્થળે વાગવાથી ગુરુ પંચતવ પામ્યા અને નર્કગતિના અધિકારી થયા. આ ઉપરથી લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે કે સંજ્વલન ક્રોધ-ચોથા પ્રકારના ક્રોધને સાધ્યદષ્ટિની હદ બહાર જવા દેવો એ સંપૂર્ણ રીતે નુકશાનકારક છે, એટલું જ નહિ પણ ક્રોધની લગામ છૂટી જવાથી અનિષ્ટ ફળ નીપજે છે. શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે:—

ન હોય ને હોય તો ચિર નહિ, ચિર રહે તો ફળ છેહો રે;
સંજ્વન ક્રોધ એહવો, જેવો દુર્જનનેહો રે.

સંજ્વનને ક્રોધ હોય જ નહીં. કદાચ હોય તો લાંબો વખત ટકી રહે નહિ. કદાચ લાંબો વખત રહે તો ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ, કેમકે અંદર તીવ્રતા નહિ હોવાથી દુર્જનના સ્નેહની પેઠે ફળશૂન્ય નીવડે. આ ઉપરથી ક્રોધ કરનાર મનુષ્યે પોતાના આત્મા સાથે વિચાર કરવાની જરૂર છે કે પોતે આત્મધર્મ કેટલે અંશે ચૂકે છે. અન્યને આર્ત રોદ્ર ધ્યાનમાં પ્રવૃત્ત કરાવવાથી અન્યના આત્માને અધોગતિ કરાવવાનું નિમિત્ત કારણ પોતે અને છે; એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનામાં તે

સંસ્કાર માઠ થઈ જતા હોવાથી એક શત્રુને પોતાના મસ્તક ઉપર ઝબુમતો કરે છે ક્ષમા અને સહનશીલતા એ બંને સદ્ગુણ ક્રોધનો પ્રત્યુપાય છે એમ જ્ઞાનીઓએ પુકારીને કહેલું છે.

માન કષાય — ગૌતમ કુલકમાં કહેવામાં આવેલું છે કે માર્ગ-સિણોસોચપરાહવૈતિ-અહંકાર કરવાની ટેવવાળા પુરૂષો આખરે શોચ પામે છે દુનિયામાં માન ધરાવનારને કોઈ માન આપતું નથી, કીર્તિની પાછળ દોડનારને તે પ્રાપ્ત થતી નથી. અભિમાન કરનાર પ્રાણી પોતે કલ્પેલા શિખર ઉપરથી કેવી રીતે પડે છે તે આપણે દુનિયાના વ્યવહારમાં અનેકવાર જોઈએ છીએ. ઉપમિતિ ભવ પ્રપચના કર્તા, માનીને એક શૈલરાજ સાથે સરખાવે છે. આ પર્વત ઉપર ચડીને જ્યારે આ જીવ બેસે છે ત્યારે તેના વિનય વગેરે ગુણો નાશ પામે છે, અને તે પર્વત ઉપર રહેલી આઠ મદ રૂપ ટેકરીઓ શુદ્ધ સ્વરૂપને અદસ્ય રાખે છે. સિંદૂરપ્રકરમાં મનને હસ્તીની ઉપમા આપી છે. કર્તાના કહેવા મુજબ માનરૂપી મત્તગર્જેન્દ્ર સમતા રૂપ બંધન તોડી નાખનાર છે, વિમલમતિનો વિનાશ કરનાર છે, દુર્વચનરૂપી ધૂળને ચોતરફ વિસ્તારે છે. અને સિદ્ધાંતની અવગણના કરનાર છે. શ્રીમદ્ વિદ્યાનંદજી કહે છે કે, ‘લઘુતા મેરે મન માની, લઈ ગુરુ ગમ જ્ઞાન નિશાની’ મદને માટે બાહુબલજીનું દષ્ટાંત મનનીય છે. દીક્ષા લીધા પછી નાના ભાઈઓને ન વાંદુ એવો આગ્રહ રહ્યો ત્યાં સુધી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયું નહિ. એક વર્ષ સુધી એવી સ્થિતિમાં રહ્યા પછી ‘વીરા મારા ગજ થકી ઉતરો, ગજ બેઠા કેવળ ન હોવે રે.’ એવા ધ્વનિવાળા બ્રાહ્મી અને સુંદરીના શબ્દો સાંભળતાં જ કદાગ્રહ બુદ્ધિનો વિનાશ થયો અને વંદન કરવા બંધ-એવી ભાવના પછી તુરત જ કૈવલ્ય ઉત્પન્ન થયું. મદના આઠ પ્રકારો યોગશાસ્ત્રમાં નીચેના શ્લોકથી દર્શાવેલા છે.

જાતિલામકુલૈશ્વર્યં બલરૂપતપઃશ્રુતૈઃ ।
કુર્વન્મદંપુનસ્તાનિ હીનાનિલભતેજંન ॥

જ્ઞાતિ, લાભ, કુલ ઐશ્વર્ય, યલ, રૂપ, તપ અને શ્રુત-આ સર્વમાં પ્રાણી જેનો જેનો મદ કરે છે તે તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ લવિષ્યમાં અદ્ય પ્રમાણવાળી અથવા અધમ સ્થિતિવાળી અને છે. આવી રીતે મદ પ્રાણીઓને, તપશ્ચરણનું ઈળ ખેસવા દેતું નથી, અને અજીર્ણ કરાવે છે.

માયાક્રપાય-કહ્યું છે કે, એક પણ માખીની પાંખ દુભાવા જેટલી પણ હિંસા ન કરી હોય અને શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ ચારિત્રનું પાલન કર્યું હોય છતાં તે સર્વ કપટવૃત્તિવડે ખીજને ઠગવાના કારણથી જ હોય તો માત્ર કાયકલેશ સિવાય ખીજું કંઈ નથી. માયાની પ્રાણીઓ પોતાનું અને પરનું અનેનું બગાડે છે. અનેક મુઘ્ધ મનુષ્યો માયાવી પ્રાણીની દંભવૃત્તિમાં ઠગાય છે. દંભી પ્રાણીઓનું વર્તન અંદર અને બહાર બુદ્ધું જ હોય છે. એક મનુષ્ય સાથે વૈર હોય છતાં સ્વાર્થની સાધના માટે સુંદર વચનોવડે તે મનુષ્યનું આકર્ષણ કરી સાધ્યને સાધિત કરનારા અનેક મનુષ્યો જગતમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. દંભ-વૃત્તિવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં અન્યને માટે હિતબુદ્ધિ ટકી શકતી નથી. અન્યાયોપાર્જિત ધન. પરસ્ત્રીની સાથે કામવાસનાની તૃપ્તિ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસઘાતવડે સ્વાર્થસિદ્ધતા-આ સર્વનું કારણ માયા-દંભવૃત્તિ છે. સિંદૂર પ્રકરણમાં કહેલું છે કે,

વિધાય માયાં વિવિધૈરૂપાયૈઃ પરસ્યયેવંચનમા ચરંતિ ।

તે વંચયંતિ ત્રિદિવાપવર્ગ સુભાન્મહામોહસરવાસ્ત્વમેવા ॥

વિવિધ ઉપાયો વડે માયા કરીને જ પરને ઠગે છે તેઓ વાસ્તવિક રીતે પોતાને લવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને ઠગે છે.

લોભક્રપાય-મી. ઝોટવે કહે છે કે,

Ambition is a lust that is never quenched; grows more inflamed and madder if enjoyed.

લોભ કદી તૃપ્ત થતો નથી, તેને પ્રસાર આપવાથી તે વધારે પ્રબળ અને ઉન્મત્ત અને છે.

સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જહા લાહો તહા ભોહો લાહાલોહો પવઠ્ઠૈ—‘જેમ જેમ લાભ થતો જાય છે તેમ તેમ લોભનો થોભ રહેતો નથી’, જ્યાં સુધી આત્મામાં સંતોષવૃત્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયેલો નથી ત્યાં સુધી પંદર રૂપીઆના પગારવાળો માણસ સો રૂપીઆની નોકરીના પગારની ઇચ્છા ધરાવતો હોય છે, સો રૂપીઆની મુડીવાળો મનુષ્ય દસ હજારની મુડી એકડી કરવા પ્રત્નશીલ હોય છે, દસ હજારની મુડીથી અતૃપ્ત પ્રાણી એક લક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને, લક્ષાધિપતિ કરોડપતિ થવાને, કરોડપતિ રાજ્યાસન પામવાને, રાજ્ય ચક્રવર્તિ બનવાને, અને ચક્રવર્તિ ઇંદ્રત્વ મેળવવાને—અસંતુષ્ટપણે અભિલાષાઓ નિરંતર કરે છે. ધન પ્રાપ્તિને માટે ઇચ્છાઓ પ્રયત્નપણે ઉત્પન્ન થતી જાય છે. ગમે તે રીતે ધન પ્રાપ્ત કરવું એજ સાધ્યગિદ્ધ હોવાથી અનેકશઃ સમુદ્રયાત્રા કરે છે, કૃપણ સ્વામીઓની પણ આ અર્થાભિલાષાઓ ગુલામી કરે છે, અને છેવટે લોભ રૂપ મહાસાગરમાં ઝબોળાઇ મૃત્યુને આધીન બને છે. ઇચ્છાની લગામ જ્યારે છૂટી જાય છે ત્યારે તે આકાશના છેડાની જેમ અંત વગરની બનતી જાય છે. જેમ સરાવલું નીચેથી અડધા ઈંચનું માત્ર હોય છે તે ઉપર જતાં વધતું જાય છે અને જે ઈંચ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ ત્યાં તે સાત આઠ ઈંચ જેટલું વધી જાય છે, તેમ ઇચ્છા શરૂઆતમાં ઘણી જ થોડી હોય છે, પણ તેને જરા પ્રસાર મળતા તે ખેવડી ચોવડી આઠગણી કૂંકે ને ભૂસકે વધી જાય છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કપાય મોહનીય કે જે આત્માની સાથેના સંબંધમાં નિરંતર શત્રુપણાતું કામ કરી રહેલા છે તેમના સામે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ ક્ષમા, મૃદુતા, આર્જવ અને સંતોષવૃત્તિ રૂપ ચાર પડવાળું બખ્તર પહેરી સજ્જ રહેવું જોઈએ. આ કાર્ય માટે ખરેખરા આત્મબળની આવશ્યકતા છે.

હાસ્યાદિ નવ નોકપાય આ ચારે કપાયના સહચારી છે. અર્થાત્ કપાયને ઉત્પન્ન થવાના કારણ તરીકે રહેલાં છે. હવે મિથ્યાત્વ મોહનીય

અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનું સ્વરૂપ દર્શન કરવાને માટે સમ્યક્ત્વ શું છે તેની પર્યાલોચના કરીએ. કહ્યું છે કે—

દંસણ મટ્ટો મટ્ટો દંસણ મટ્ટમ્ય નથિથ નિઠ્ઠવાણં ।
સિઝ્ઙ્ઙંતિ ચરણરહિઆ દંસણરહિઆ ન સિઝ્ઙ્ઙંતિ ॥

“ સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ પ્રાણી સર્વથી બ્રહ્મ છે, કેમકે સમ્યક્ત્વ રહિત પ્રાણીને કદાપિ મોક્ષ નથી. દ્રવ્ય ચારિત્ર લીધા વગરના પ્રાણીઓ મુક્તિ પામેલા છે, પરંતુ સમ્યક્ત્વ રહિત પ્રાણીઓ કદાપિ મુક્તિ પામ્યા નથી. ”

સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ અને તેનો ઉત્પત્તિ ક્રમ

સમ્યક્ત્વનું મૂળ સ્વરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધયુપાયમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે.

જીવાજીવાદીનાં તત્ત્વાર્થાનાં સદૈવ કર્તવ્યં ।
શ્રદ્ધાનંવિપરીતાભિનિવેશ વિવિક્તમાત્મરૂપંતત્ ॥

“ જીવ અને અજીવાદિ વાસ્તવિક પદાર્થોનું સર્વથા વિપરીત-હઠાગ્રહ રહિત શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને તે આત્માનું સ્વરૂપ માત્ર છે. સર્વજ્ઞ કથિત તત્ત્વો શ્રદ્ધારૂપે તદ્દન સત્ય છે એવી આત્મામાં પ્રતીતિ થવી, તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ અને આત્મા અને જડના ભેદ જ્ઞાન વડે વિચાર અને નિર્ણયપૂર્વક તત્ત્વ પ્રતીતિ થવી તે નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. તેની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારથી થાય છે. નિસર્ગ અને અધિગમ. સહજ વિચાર કરવાથી આત્મપ્રતીતિ થાય તે નિસર્ગ અને કોઈ મહાત્માના ઉપદેશ વડે આત્મજ્ઞગૃતિ થાય તે અધિગમ. જ્યાં સુધી સમ્યક્ત્વનો અભાવ છે ત્યાં સુધી તત્ત્વ અને કૃતત્ત્વનો વિવેક દૂર રહે છે. સમ્યગ્દર્શન વગરના પ્રાણીઓ મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમકિત મોહનીય આ ત્રણ કર્મપ્રકૃતિથી પરાભવ પામે છે. અનંતાનુયંધિ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને આ ત્રણ મોહનીય એકંદરે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય-ઉપશમ હોય તો જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારે આ રીતે છે. ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક. પૂર્વોક્ત સાત

પ્રકૃતિનો ક્ષય કરે તો ક્ષાયિક. અંતર્મુહૂર્ત જેટલા કાળમાં તેમાંથી થોડીકનો ક્ષય કરે અને આક્રીની પ્રકૃતિને અનુદયપણે રાખે તો ક્ષયો-પશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. અંતર્મુહૂર્ત માત્ર સમ્યક્ત્વ ગુણ જે આત્માને ફરસેડો છે, તે અર્ધપુહ્ગલપરાવર્ત જે જૈન પરિભાષાનો કાળ છે તેટલા વખતની વધારેમાં વધારે મર્યાદામાં અવસ્ય મુક્તિ પામે છે. અર્થાત્ મિથ્યાત્વરૂપ કૃણ્ણપક્ષ દૂર થવાથી અને સમ્યક્ત્વરૂપ શુકલપક્ષનો ઉદય થવાથી અનુક્રમે મોક્ષરૂપ પૂર્ણચંદ્રની કલા પ્રકાશે છે. **સમ્યક્ત્વનો ક્રમ આ પ્રકારે છે.** મોહનીય કર્મની વધારેમાં વધારે સીતેર કોડાકોડિ સાગરોપમની સ્થિતિ છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને અંતરાયની ત્રીશ કોડાકોડી છે. નામ અને ગોત્રની વીશ કોડાકોડી છે, અને આયુષ્યની તેત્રીશ સાગરોપમની છે. આ સર્વ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી દરેકની માત્ર એક કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ કરતાં ઓછી રહે અને આક્રીની સ્થિતિનો ક્ષય થયેડો હોય—એવા પરિણામ વડે આત્માએ **યથાપ્રવૃત્તિકરણ** કર્યું કહેવાય છે. ત્યાર પછી આત્મ-વીર્યનો અધિક ઉદ્ધાસ થવાથી તે પ્રંથીનો ભેદ કરવાની શરૂઆત કરે છે. તે વખતે આત્માના જે પરિણામ થાય છે, તે જૈન પરિભાષાએ **અપૂર્વકરણ** કહેવાય છે. પ્રંથીનો ભેદ કરતાં છેડે **અનિવૃત્તિકરણ** કરે છે. તે વખતે સમ્યક્ત્વરૂપ આત્માના નિર્મળ પરિણામને આત્મા પોતાની સન્મુખ હાજર થયેડો જુએ છે. અનિવૃત્તિકરણ કર્યા પછી **અંતર્કરણ** કરે છે. તે વખતે મોહનીયકર્મના ત્રણ પુંજ કરે છે. તદ્દન અશુદ્ધ, અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ. મિથ્યાત્વજનિત આ પુહ્ગલોનો જે તે વખતે ક્ષય કરે છે તો **ક્ષાયિક** અને ક્ષયોપશમ કરે છે તો **ક્ષાયો-પશમિક** અને માત્ર ઉપશમ કરે તો **ઔપશમિક** સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. મિથ્યાત્વ ક્ષીણ થયેલું ન હોય ત્યાં સુધી જુવો નિશ્ચયપણે ત્રણ પુંજવાળા હોય છે, મિથ્યાત્વનો ક્ષય થતાં એ પુંજવાળા હોય છે, મિશ્રનો ક્ષય થતાં એક પુંજવાળા હોય છે અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી થાય છે. અશુદ્ધ,

અર્ધશુદ્ધ અને શુદ્ધ એ ત્રણ પુંજો મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય, સમ્યક્ત્વ મોહનીયરૂપે કહેવામાં આવેલા છે. અર્થથી એ મોહનીયકર્મના તીવ્ર પ્રમાણુઓનો સંચય છે. અને પૂર્વોક્ત કરણો એ આત્માના ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાના પરિણામો છે. સમ્યક્ત્વના ઉત્પત્તિક્રમના મેદોમાં આચાર્યોના મત ભિન્નભિન્ન રીતે વર્તે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી પ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વનો અભાવ થતો જ નથી. ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાણી પ્રમાદવશ અને છે, તો તેથી વ્યુત થાય છે, અને કર્મની મોટી સ્થિતિના વમળમાં પડે છે. સમ્યક્ત્વના અનેક પ્રકારો છે. પુહ્ગલિક અને અપુહ્ગલિક. મિથ્યાત્વ સ્વભાવ ગયેલો હોય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીય પુંજમાં રહેલા પુહ્ગલોનો વેદવારૂપ ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થાય તે પૌહ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે અને સર્વથા મિથ્યાત્વ મિશ્ર તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય પુંજના પુહ્ગલોનો ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક તથા ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ જે માત્ર જીવ પરિણામરૂપ-ઓપશમિક સમ્યક્ત્વ તે અપુહ્ગલિક કહેવાય છે અર્થાત્ પુહ્ગલોનું વેદન સ્વરૂપ તે પુહ્ગલિક સમ્યક્ત્વ, અને જે જીવના પરિણામ તે અપુહ્ગલિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. સાર્વાદન અને ઉપશમિક સમ્યક્ત્વ ભવસ્થિતિ પર્યંત આત્માને વધારેમાં વધારે પાંચ વખત થાય છે. વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એક જ વખત હોય છે અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્ય વાર હોય છે. આ સમ્યક્ત્વના આઠ અંગ છે. જેમ આઠ સ્તંભવાળા પ્રાસાદમાં ટકી શકવાની સ્થિતિ રહેલી છે તેમ અષ્ટાંગવડે સમ્યક્ત્વ ટકી રહે છે; તેના નામો નીચે પ્રમાણે

નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત, નિર્વિચિકિત્સા, અમૂહદષ્ટિત્વ, ઉપગૂહન, સ્થિરીકરણ, વાતસલ્ય અને પ્રભાવના. સર્વજકથિત અનેકાંત સ્વભાવરૂપ તત્ત્વો સત્ય છે કે અસત્ય છે તેવી શંકા નહીં કરવી તે નિઃશંકિત નામે પ્રથમ અંગ છે. સમ્યક્ત્વધારી જીવે ઈહલોક અથવા પરલોક સંબંધી પુણ્યના ફલોની આકાંક્ષાથી રહિત રહેવું તે નિઃકાંક્ષિત નામે દ્વિતીય અંગ છે.

ભુખ તૃપા શીત ઉષ્ણાદિ ભાવોમાં તથા વિષ્ટાદિક પદાર્થોમાં ગ્લાનિનો અભાવ તે નિર્વિચિકિત્સારૂપ તૃતીય અંગ છે. અશુદ્ધ દેવ ગુરૂ અને શાસ્ત્રોને વિષે સમ્યકત્વવાન પુરૂષે મૂઠ દષ્ટિપણથી રહિત રહેવું તે અમૂઠદષ્ટિત્વ નામે ચતુર્થાંગ છે. અન્યના ગુણોને પ્રકટ કરી દોષોનું અપ્રસક્ષપણું રાખવાની વૃત્તિ તે ઉપગૂહનરૂપ પંચમાંગ છે. કામ ક્રોધ મદ લોભાદિ વડે ધર્મમાર્ગથી વ્યુત થતા સ્વને અથવા પરને યુક્તિઓ વડે ધર્મમાં સ્થિર કરવું તે સ્થિરીકરણરૂપ પછાંગ છે. મહાત્માઓની સાથે પરમ પ્રીતિ રાખવી તે વાત્સલ્ય નામક સપ્તમાંગ છે અને દાન તપશ્ચરણુ જિનપૂજનાદિ ચમત્કારો વડે જિન ધર્મને પ્રભાવના યુક્ત કરવો તે પ્રભાવના નામે અષ્ટમાંગ છે. સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ પછી આ આઠ અંગોવડે આત્મારૂપ પ્રાસાદને ટકાવી રાખવો જ્ઞેષ્ઠ્યે. સમ્યકત્વના બધા મળી શુદ્ધિ, લિંગ, જ્યણા વગેરે સડસઠ ભેદો છે, તેનો વિસ્તાર શાસ્ત્રમાં વિસ્તૃતપણે પ્રતિપાદન થયેલો છે. આવા પ્રકારના સમ્યકત્વને ન પામવા દેનાર કર્મ તે મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ ત્રણ મોહનીય કર્મના ત્રિભાગો છે. સમ્યક્ત્વ એ આત્માના શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ શ્રદ્ધાન ગુણનું પ્રકટવું તે છે.

અંતરાય કર્મ:—

અંતરાય કર્મના પાંચ ભેદ છે. દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, અને વીર્ય; દાનના પણ પાંચ પ્રકારો છે. અભયદાન, અનુકંપાદાન, સુપાત્રદાન, કીર્તિદાન અને ઊચિતદાન. કરોડો રૂપીઆની મિલકત હોવા છતાં અમુક પ્રાણી દાન આપી શકતો નથી, તે દાનાંતરાયના કર્મનો ઉદય છે. અનેક મહેનતો કરતાં અમુક પ્રાણી ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિથી જનસીય રહે છે તે લાભાંતરાય. સુક્રમળ શય્યા અને સુંદર સ્ત્રી પાસે હોવા છતાં ઉપભોગ કરવાની અશક્તિ તે ઉપભોગાંતરાય. પુષ્પ વગેરે એકવાર ભોગવવામાં આવે તે વસ્તુનું ભોગથી રહિત હોવાપણું તે ભોગાંતરાય અને શક્તિ હોવા છતાં ફેરવી શકવાના સંજોગોનો અભાવ, તે વીર્યાંતરાય છે. અંતરાયકર્મના ઉદયે મમ્મણુ

શેઠ પોતાની મીલકતનો તથા સુંદર ખાનપાનનો ભોગ કરી શક્યો નહોતો. શ્રી ઋષભદેવજીને પણ વર્ષ પર્યાંત આહાર મળી શક્યો નહોતો. આ કર્મનો સ્વભાવ રાજના ભંડારી તુલ્ય કહેલો છે, જેથી તે આત્માને ઈષ્ટ પ્રાપ્તિમાં વચ્ચે પડે છે.

નામકર્મ:—

નામકર્મ તે એક ચિતારા સમાન છે. ચિતારા જેમ ચિત્રને અનેક રંગો પુરીને જુદા જુદા રૂપે ચીતરી બતાવે છે તેમ નામકર્મ આત્માને વિચિત્ર રૂપે આપ્યા કરે છે. આ કર્મ એકસો ત્રણ પ્રકારે છે. આ કર્મવડે કોઈ પ્રાણી ઔદારિક શરીરવાળા, કોઈ વૈક્રિય શરીરવાળા, કોઈ વજ્રઋષભ નારાય સંઘયણુવાળા, કોઈ સેવાર્ત, વામન અથવા હુંડક સંસ્થાનવાળા બને છે. આ કર્મવડે કોઈ પ્રાણી નારકી બને છે, કોઈ દેવપણે ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ મૃગ, સિંહ, પક્ષી, સર્પ, ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ રૂપે ચિત્રપટમાં દાખલ થાય છે. નામકર્મરૂપ ચિત્રકારની આહોશ પીંછીથી યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાણીઓનું ચિત્ર આ પ્રકારે સંસારપટ પર રંગબેરંગી બને છે.

ગોત્રકર્મ:—

આ કર્મ બે પ્રકારે છે. ઉચ્ચ અને નીચ. કુળનો મદ્દ કરવાથી પ્રાણી નીચ ગોત્રકર્મ ઉપાર્જન કરે છે અને નીચત્વ પામવાથી ધર્મપ્રાપ્તિથી દૂર રહે છે. શ્રીમદ્ વીરવિજયજી મહારાજ પૂજનમાં કહે છે કે—

ધી ભરિયો ઘટ એક મેં, બીજે મહિરા છાર;

ઉચ્ચ નીચ ગોત્રે કરી, ભરીઓ આ સંસાર.

જેમ એક ઘૂતથી ભરેલો ઘટ દુનિયામાં સત્કારને પાત્ર છે અને મહિરાથી ભરેલો ઘટ તિરસ્કારને પાત્ર છે—તેમ જ ઉચ્ચ અને નીચ ગોત્રીય પ્રાણી સન્માન અને ધિક્કારને પાત્ર બને છે. નીચ ગોત્રવાળા પ્રાણીઓ ન્વલ્લે જ ધર્મ પામી શકે છે, કેમકે ઉચ્ચ ગોત્રવાળા પ્રાણીઓને ધર્મ એ કુલકભાગત હોવાથી સહજ અંગીકૃત થયેલો હોય છે.

વેદનીયકર્મ:—

આ કર્મ બે પ્રકારે છે. સાતા અને અસાતા. સાતાવડે પ્રાણીઓને પૌદ્ગલિક સુખોનો ઉપભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યાધિ, ચિંતા, ઇષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગ, એ અસાતા વેદનીયનો ઉદ્ય છે. સાતાવેદનીયના સુખમાં મગ્ન થઈ પ્રાણીઓ આત્મભાન ભૂલી જાય છે, તેવું ઘણું દરબજે અને છે. પરંતુ તેઓ વિચારતા નથી કે તે વાસ્તવિક સુખ નથી, માત્ર આરોપિત સુખ છે. પાછળ અસાતા રહેલી જ છે. સાતા-વેદનીય પ્રાપ્ત થયા પછી પૌદ્ગલિક સુખોમાં નિમગ્ન નહિ થતાં આત્મ-નિરીક્ષણ સદા કરતા રહેવું એ કર્મની મુક્તિનો સરલ ઉપાય છે. આ કર્મ તરવારની ધાર ઉપર રહેલા મધ સરખું છે.

આયુષ્યકર્મ:—

આ કર્મ એક બેડી તુલ્ય છે. તે ચાર પ્રકારે છે. નારકી, તિર્થંચ, મનુષ્ય અને દેવતા. કર્મને વશ થયેલા જીવરૂપ ગુન્હેગારને નારકી અને તિર્થંચનું આયુષ્ય લોહથી ઘડેલી બેડી તુલ્ય છે અને મનુષ્ય અને દેવતાનું આયુષ્ય સુવર્ણથી ઘડેલી બેડી સદૃશ છે. જેમ અમુક મુદત સુધી શિક્ષામાં મુકરર થયેલા ક્રેદીને તે મુદત પૂરી થયા સિવાય મુક્ત થવાનું નથી તેમ આયુષ્યની મર્યાદા પૂરી થયા સિવાય પ્રાણી અન્ય જન્મમાં સંક્રમણ કરી શકતો નથી. દેખવામાં આવે છે કે ઘણા પ્રાણીઓ કે જાંવો વ્યાધિ, ઇષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટ યોગાદિ અનેક સંજોગોમાં સપડાયેલા હોવાથી આ સંસારમાં પોતાનું મૃત્યુ જલ્દી થાય એમ ઇચ્છે છે. પરંતુ તેઓ જલ્દી મરી જતાં નથી. કેમકે આયુષ્યની મર્યાદા તેમની દીર્ઘ હોય છે. તે ગમે તેટલી ઇચ્છા થતાં હૃસ્વ થતી નથી, ન્યારે અનેક પૌદ્ગલિક સુખમાં એશ-આરામ કરનારા પ્રાણીઓ પૂર્વાપુણ્ય યોગે અંખૂટ ધનપ્રાપ્તિ, વહાલી પ્રિયા અને ઇષ્ટ સંતતિ, આદિ અનેક આરોપિત સુખી સંજોગો પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી આ દુનિયામાં પોતે લાંબા આયુષ્યવડે દીર્ઘકાલીન સુખ ભોગવે તેવું ઇચ્છે છે. છતાં

આયુષ્યની મર્યાદા ટૂંકી હોવાથી પોતાને વહાલા પૌદ્ગલિક સુખોને અર્ધમુક્ત સ્થિતિમાં જ તજવા પડે છે અને આયુષ્ય મર્યાદાના વેગને આધીન થવું પડે છે. આ કર્મ દરેકને પૂર્વભવમાં જ બંધાય છે. શ્રેણિક રાજા કે જ્યેષ્ઠો વીર પ્રભુના પરમભક્ત હતા તેઓએ તદ્ભવે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કરેલું હોવા છતાં આયુષ્યસ્થિતિ પ્રથમ નિર્ણીત થઈ ગયેલી હોવાથી નારકીમાં ઉત્પન્ન થવું પડ્યું છે.

પૂર્વોક્ત પ્રકારે અષ્ટવિધ કર્મની કુલ મળીને એકસો અઠાવન પ્રકૃતિ-પ્રકાર છે. આ પ્રકૃતિ એ પ્રકારની છે. શુભ અને અશુભ. શુભ ક્રિયાઓ કરવાથી આત્માને શુભ પ્રકૃતિ બંધ થાય છે; તેથી મનુષ્ય જન્મ, દેવભવ, પર્યેદ્રિય સંપૂર્ણતા, જગતને સુંદર લાગતા પૌદ્ગલિક સુખોનો યોગ તથા સદ્ગુરુ યોગ, સચ્ચાસ્ત્ર શ્રવણ, આદિ પ્રાપ્ત થાય છે. અશુભ કાર્યો કરવાથી અશુભ પ્રકૃતિબંધ થાય છે. જેથી તિર્થંચપાણું, નારકી-પાણું, અસાતાવેદનીય, કપાયની ઉત્પત્તિ, વ્યાધિ અને જે જે અસુંદર યોગો દુનિયાની દૃષ્ટિએ રહેલા છે તેમનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે શુભાશુભ કર્મ પ્રકૃતિઓ આત્માના અધ્યવસાય પ્રમાણે આત્મા સાથે એકત્ર થઈ સુખ અને દુઃખના અનુભવોને કરાવતી ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિમાં આત્માને ભ્રમણ કરાવે છે. પૂર્વોક્ત કર્મ પ્રકૃતિઓનો આત્મા સાથે કેવા સ્વરૂપમાં બંધ થાય છે તેનું જરા અવલોકન કરીએ.

અષ્ટવિધ કર્મની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓ જ્યારે આત્મા સાથે જોડાય છે ત્યારે ચાર પ્રકારનો બંધ પાડે છે. પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ. સૂંઠ અને મરીનો બનાવેલો એક ઘૃતમિશ્રિત લાડુ છે. જેમ તે લાડુનો સ્વભાવ શરીરમાં રહેલા વાયુને હણવાનો છે તેમ જ એક કળીનો લાડુ છે તે જેમ પિત્તશમન કરનાર હોય છે, તેમ કોઈ કર્મપ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર હોય છે, તે કોઈ સમ્યક્ત્વનો શેષક હોય છે. કોઈ પ્રકૃતિનો દુનિયામાં પ્રાણીઓને રંક બનાવવાનો તે કોઈને ચક્રવર્તી બનાવવાનો સ્વભાવ હોય છે. તે પ્રકૃતિબંધ કહેવાય છે. જેમ કોઈ લાડુ પોતાનામાં રહેલા ઓછા વધતા ઘીના

પ્રમાણમાં દશ પંદર દિવસે અથવા એક માસ પછી સ્તિગ્ધતા રહિત થાય છે. તેમ કોઈ પ્રકૃતિ યાવજીવ સુધી, કોઈ એક માસ, ચાર માસ, વર્ષ સુધી રહી ભોગવાશે તે સ્થિતિબંધ. કોઈ લાડુ અંદર ઘૂતની દષ્ટિએ જેમ એક મણિક, અર્ધ મણિક અથવા દશશેરી હોય છે તેમ પ્રકૃતિઓમાં કોઈ પ્રદેશ ઉદયથી ભોગવાય છે અને કોઈ વિપાક ઉદયથી ભોગવાય છે. કોઈમાં ઘણી તીવ્રતા હોય છે અને કોઈમાં ઘણી મૃદુતા પણ હોય છે, તે રસબંધ. જેમ મમરા ગોળના લાડુમાં એકસો મમરા કદપીએ અને દાળીયાના લાડુમાં એંશી દાળીયા કદપીએ તેમ કર્મ પ્રકૃતિના પરમાણુઓ લાખોની સંખ્યાવાળા, સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા અને અનંતા હોય છે. આ પ્રદેશબંધ કહેવાય છે. પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિક મધ્યે લાડુ અને આત્મા એ રીતે વિચારવાનું છે. આ પ્રકારે ચાર પ્રકારનો કર્મબંધ પડે છે. અને કર્મપરમાણુઓના રસની તીવ્રતા-મંદતા પ્રમાણે તે ઉદયમાં આવેથી તેનો અવશ્ય ભોગવટો થાય છે. પ્રથમ આત્માના અશુભ અધ્યવસાય થાય છે, પછી આશ્રવનું સેવન કરે છે કે તરત જ કર્મપ્રકૃતિઓના યોગ્યતા પ્રમાણે બંધ પડે છે અને પછી તે પોતપોતાનો અપાધાકાળ પૂર્ણ થયે ઉદયમાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રાણી ભોગવે છે, અને પુનઃ આશ્રવોનું સેવન કરવાથી નવાં નવાં કર્મોનો બંધ પડતો જાય છે. આ કર્મથી સંસારચક્ર અનાદિકાળથી ગતિમાન થઈ રહેલું છે.

આત્માનો વિકાસક્રમ દર્શાવનાર ગુણસ્થાનકો :

જૈન દર્શન આત્માના અધ્યવસાયોના વિકાસક્રમના ચૌદ વિભાગ પાડી ચતુર્દશ ગુણસ્થાનક એવા નામથી અંકિત થયેલું છે. જેમ જેમ પ્રાણી ઉચ્ચ ગુણસ્થાનકે ચડતો જાય છે તેમ તેમ આત્મ પરિણામ નિર્મલ થતા જાય છે. ચૌદમી ભૂમિકાને સ્પર્શ્યા પછી સર્વ કર્મ પ્રકૃતિઓના બંધ, ઉદય અને ઉદીરણનો સત્તા સાથે ક્ષય થાય છે અને તત્ત્વાર્થમાં કલ્યાણ છે તેમ 'કૃત્સ્નકર્મક્ષયાન્મોક્ષઃ' કર્મ માત્રનો ક્ષય થયેલો હોવાથી સ્પષ્ટ છે કે આત્મા નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગુણસ્થાનકો એ આત્માના ગુણની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ છે. ગુણસ્થાનકથી

પ્રમાદાદિ કારણોવડે વ્યુત થવાનું અને છે, તેા ઉન્નતિની પ્રગતિનો શેષ થઈ અવનતિક્રમ ચાલુ થાય છે. ચૌદ ગુણસ્થાનકોનાં નામ આ પ્રમાણે છે.

મિથ્યાત્વ, સાસ્વાદન, મિશ્ર, અવિરતિ સમ્યક્દષ્ટિ, દેશ વિરતિ, પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિ આદર સૂક્ષ્મ સંપરાય, ઉપશાંત મોહ, ક્ષીણ મોહ, સયોગિ અને અયોગિ.

કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્રની જ્યોતિ વગર જેમ ચક્ષુવડે જોઈ શકાતું નથી તેમ મોહનીય કર્મના પ્રયળ ઉદયમાં વર્તતા પ્રાણીને-પૌદ્ગલિક વસ્તુને 'સ્વ' તરીકે આરોપણ કરનારને-આત્મા એ શું વસ્તુ છે, શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મનો વિવેક શું છે, તેનું ભાન થઈ શકતું નથી. એવી સ્થિતિમાં વર્તનાર પ્રાણી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકસ્થિત કહેવાય છે. આ ગુણસ્થાનકે પૂર્વોક્ત સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય કે જે સમ્યક્ત્વ પામવાને યોગ્ય છે તે થયેલો હોતો નથી એકેન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિય સુધીના સમ્યક્ત્વ વગરના સર્વ પ્રાણિમાત્ર આ પહેલે ગુણસ્થાનકે હોય છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલો પ્રાણી જ્યારે સમ્યક્ત્વ વમી નાંખે છે તે વખતે તેને રહેલો પૂર્વનો સ્વાદ તે સાસ્વાદન નામે દ્વિતીય ગુણસ્થાનક છે, તેનો કાળ માત્ર છ આવડિ જેટલો છે. મિથ્યાત્વથી ઉપર ચડતાં પ્રાણીને આ ગુણસ્થાનક હોતું નથી, પરંતુ સમ્યક્ત્વથી પતિત થતા પ્રાણીને હોય છે. પૂર્વ દર્શિત દર્શન મોહનીયના ત્રણ પુંજ અશુદ્ધ, અર્ધ શુદ્ધ અને શુદ્ધ કે જે અંતરૂકરણ કરતી વેળાએ પ્રાણી કરે છે તે વખતે મિશ્રમોહનીયરૂપ અર્ધ શુદ્ધ પુંજમાં રહેલાં પ્રાણી એમ વિચારે છે કે આ સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વ સત્ય હશે કિંવા અસત્ય હશે તેની કાંઈ ચોક્કસ પ્રતીતિ થતી નથી; માટે સર્વજ્ઞકથિત અને અન્ય દર્શનગત અને તત્ત્વોમાં સમભાવ નાખવો ઘટે છે. તેથી અને ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રહેવું, એવી જાતના પરિણામવાળો આત્મા મિશ્રગુણસ્થાનકે ગણાય છે.

વ્યવહારથી શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મની શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયથી તત્ત્વોનું યથાર્થ જાણપણું અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલી શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ત્વ

દષ્ટિ અવિરત ગુણસ્થાનકને વિષે વર્તતા પ્રાણીને હોય છે. જ્ઞેને જ્ઞેન દર્શનમાં રતનત્રય કહેવામાં આવેલ છે. તેમાંનું એક (સમ્યગ્ દર્શન) આત્માને, આ ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુણસ્થાનકમાં વર્તતા પ્રાણીએ પ્રથમ આયુષ્યનો બંધ ન પાડેલ હોય અને મૃત્યુ પામે તો તે વૈમાનિક દેવની ગતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. હવે પંચમ ગુણસ્થાનકે આત્મા સ્વગુણરૂપ વાડીને વ્રતરૂપ વાડથી રક્ષણ કરે છે. કોઈ પણ જ્ઞાતનું સદાચરણ આત્મસંયમન પછી તે ઇન્દ્રિયના નિગ્રહની અપેક્ષાવાળું હોય, કષાયને કાબૂમાં લાવવાની સ્થિતિવાળું હોય, અથવા નવકારસીથી લઇને ઉપવાસ પર્યંત તપશ્ચરણ કરાવનારું હોય તે અત્ર પ્રકટે છે. જે જે વ્રતો લાવપુરઃસર આત્મા અંગીકાર કરે છે અને તેનું યથાર્થ પાલન કરે છે, તે પંચમ દેશવિરતિ ગુણસ્થાનક કહેવાય છે. દેવોમાં વ્રત પાલન યોગ્ય શક્તિનો અભાવ હોવાથી મમે તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિવાળા હોવા છતાં વધારેમાં વધારે ચતુર્થ ગુણસ્થાનક ઉપર રહેલા હોય છે. આમ હોવાથી દેશવિરતિધર શ્રાવકો દેવોને પણ વંદનીય છે. અહીં ધર્મધ્યાન શરૂ થાય છે. સર્વવિરતિ પ્રમત ગુણસ્થાનક લાવસાધુને હોય છે. સાધુના વેશ માત્રથી તે ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ સર્વ આરંભોથી નિવૃત્તિ થવાના આત્મપરિણામ પ્રકટ થાય તો જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મદ્ય, વિપય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ છે. તેમાં જે અંતર્મુહૂર્તથી વધારે વાર રહે તો છટ્ટા ગુણસ્થાનકથી નીચે ઊતરે છે, નહિ તો સાતમા ગુણસ્થાનકમાં પ્રાણી જૂલ્યા કરે છે. આ ગુણસ્થાનકની સ્થિતિ વધારેમાં વધારે દેશઊણ પૂર્વકોટી વર્ષની છે આઠમું, નવમું, દશમું અને અગ્યારમું એ ચાર ગુણસ્થાનકો અંતર મુહૂર્તની સ્થિતિવાળા છે. અત્ર આઠમેથી પ્રાણી આત્માના અધ્યવસાય રૂપ એ પ્રકારની શ્રેણિ માંડે છે. ઉપશમ અને ક્ષપક. જે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તે. ક્ષપકશ્રેણિ અને અગ્યારમે ગુણસ્થાનકેથી પતિત પરિણામી થવાનો હોય તો ઉપશમ શ્રેણિની શરૂઆત કરે છે. અહીં આઠમેથી શુક્લ ધ્યાનની શરૂઆત છે.

અગીયારમા ઉપશાંત મોહ ગુણસ્થાનકેથી જો મૃત્યુ પામે તો અતુત્તર વિમાનવાસી દેવ થાય છે. ક્ષપકશ્રેણિવાળો કર્મનો ક્ષય કરતો જતો હોવાથી દશમે ગુણસ્થાનકેથી ઉપશાંત મોહ ઉપર નહીં આવતાં ક્ષીણ મોહ રૂપ આરમે ગુણસ્થાનકે આવે છે, અને તેને અંતે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. શુક્લધ્યાનના ચાર પાયા પૈકી પીઞ પાયાના ધ્યાનથી વિરમ્યા પછી શાંતિમાં કેવળજ્ઞાન પામે છે. ત્યાર પછી તેરમા સયોગી ગુણસ્થાનકમાં કૈવલ્યપણે પોતાના આયુષ્ય સ્થિતિ પર્યંત વિચરે છે. જ્યારે આયુષ્ય નજીકમાં પૂર્ણ થવાનું હોય છે ત્યારે તેરમાને અંતે બાદર મન વચન કાયાના નિરોધરૂપ તૃતીય શુક્લધ્યાનના ભેદને આચરે છે. તુરત જ ચૌદમું અયોગી યાને શૈલેશીકરણુ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે. જે વખતે શુક્લધ્યાનના અતુર્થ પાદરૂપ સૂક્ષ્મ મન વચન કાયાના વ્યાપારનો નિરોધ કરી અહુકલ્લ નો ઉચ્ચાર કરીએ તેટલા સમયમાં દેહમાંથી આત્મા જીદો પડી ચૌદ રાજલોકને અંતે વાસ કરે છે. ત્યાં સ્ફટિક રત્નમય સિદ્ધશિલા જે અનાદિ કાળથી વિદ્યમાન છે ત્યાં જઈને સ્થિર થાય છે. ધર્માસ્તિકાય ચૌદ રાજલોક સુધી હોવાથી આત્મા આગળ ગતિ કરી શકતો નથી. કેમકે કર્મરૂપ ભારથી આત્મા હલકો થવાથી જળતુંબની પેઠે તેની ગતિ ઉર્ધ્વ થાય છે. સિદ્ધશિલા ઉપર શાશ્વતપણે રહેલો તે આત્મા કેવળજ્ઞાનવડે જગતતા રૂપી અને અરૂપી સર્વ પદાર્થોને હાથમાં રહેલા નિર્મળ જળની પેઠે જાણે છે અને જીએ છે. આ ગુણસ્થાનકો ઉપર જેમ જેમ પ્રાણી આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ કર્મ પ્રકૃતિઓ કે જે કુલ મળી સંખ્યામાં એકસો અઠાવન છે તે ઓછી થતી જાય છે. તેને માટે શાસ્ત્રમાં ઘણો જ વિસ્તાર છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકને અંતે કર્મ પ્રકૃતિ માત્રનો ક્ષય થાય છે અને તે પ્રકૃતિઓ નિર્મીજ થયેલી હોવાથી પુનઃ પ્રાપ્તિનો અભાવ છે.

સસ્તનય :

જૈન દર્શનમાં વસ્તુની વાસ્તવિક સિદ્ધિ કરવાને માટે નય, ભંજ, પ્રમાણ અને નિક્ષેપાદિ યુક્તિઓ પ્રતિપાદન કરેલી છે, કે જે યુક્તિઓ

વડે ન્યાયપુરઃસર વસ્તુ અને અવસ્તુનું તોલન થઇ શકે છે શ્રદ્ધાળુ અને ભક્ત-જનો સિવાયના જેઓ તટસ્થ તરીકે ન્યાયથી દર્શનસિદ્ધિરૂપ કેસને સાબિત કરનારા છે, તેઓને નય ભંગાદિ મુખ્ય મુદ્દાઓ (Points) સિદ્ધિસાધક છે.

पुराणं मानवो धर्मः मांगो वेदश्चिकित्सित ।

आज्ञा सिद्धानि चत्वारि न हंतव्यानि हेतुभिः ॥

એ ઉક્તિ જૈન દર્શનને પોતાની સિદ્ધિને માટે માન્ય નથી. એટલું જ નહીં પરંતુ જૈન દર્શનમાં જે જે તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન થયેલું છે તે સર્વ યુક્તિહીન અને ન્યાયવડે શન્ય નથી. સાત નયનાં નામો આ પ્રકારે છે.

નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

કહ્યું છે કે જેટલા વ્યવહારો છે તેટલા નય આ દુનિયામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એમ કહી શકાય. જેટલા નયના વ્યવહારો છે તેટલા એકાંત માનવાથી અન્ય મતો અપૂર્ણપણે ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પ્રમાણ દ્વારા એક ધર્મની મુખ્યતાથી જે અનુભવ કરાય તે નય કહેવાય છે. તેના મુખ્યત્વે એ ભેદ છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. દ્રવ્યની મુખ્યતાવડે પદાર્થનો અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક. તેના ત્રણ ભેદ નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ રીતે છે. સંગ્રહ માત્રથી પદાર્થનું ગ્રહણ કરવું તે નૈગમ નય કહેવાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્યની પાસે છુટાં છુટાં પુસ્તકનાં પાનાં પડેલાં છે તેને પુછવામાં આવે કે આ શું છે ? તો તે કહે કે એ ધર્મખિંદુ નામનું પુસ્તક છે. આ નય વડે છુટક પાનાંઓ વડે પુસ્તક તૈયાર થશે એવા પ્રકારની માન્યતા તે નૈગમનય છે. સામાન્યરૂપવડે પદાર્થનું ગ્રહણ તે સંગ્રહનય કહેવાય છે. જેમકે પડ્ લેશ્યાના સમુહવડે લેશ્યાનું ગ્રહણ થાય છે અને પડ્ દ્રવ્યના સમૂહવડે 'દ્રવ્ય' એવા નામથી ઓળખાય છે.

સામાન્યરૂપવડે ગ્રહણ કરાયેલા વિષયને વિશેષરૂપપણે પ્રતિપાદન કરવો તે વ્યવહારનય કહેવાય છે. જેમકે દ્રવ્યના છ ભેદ કરવા અથવા લેશ્યા વિગેરે સામાન્ય વસ્તુઓના પ્રકારો કરી બતાવવા તે.

પર્યાયાર્થિકનય તેને કહેવાય છે કે જે નયવડે દ્રવ્યના સ્વરૂપથી ઉદાસીન થઈ (ગૌણતાની કોટીમાં મૂકી) પર્યાયની મુખ્યતાવડે પદાર્થોનો અનુભવ કરાય. તેના ઋગ્ણુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એમ ચાર ભેદ છે.

જે નયવડે વર્તમાન પર્યાય માત્રનું ગ્રહણ થાય તે ઋગ્ણુસૂત્ર. જેમકે દેવને દેવ તરીકે અને મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે ગણના કરવી તે.

વ્યાકરણના દોષોથી રહિત શબ્દની અશુદ્ધિ દૂર કરીને લાપાવડે કથન કરવું તે શબ્દનય કહેવાય. પદાર્થની મુખ્યતાવડે એક અર્થમાં આરૂઢ કરવું તે સમભિરૂઢ કહેવાય છે. જેમકે ‘ગચ્છતીતિ ગૌઃ’ એવા વાક્યવડે જે ગમન કરે તે ગાય કહેવાય છે. પરંતુ સુતી હોય અથવા ખેડી હોય ત્યારે પણ ગાય કહેવી તે સમભિરૂઢ નયનો વિષય છે.

વર્તમાન ક્રિયા જેવા પ્રકારની હોય તેવી જ કહેવી તે એવંભૂત નય કહેવાય છે. જેમકે ચાલતી હોય તે જ વખતે ગાય કહેવી પરંતુ સુતી અથવા ખેડી અવસ્થામાં ગાય નહીં કહેવી.

આ સાતે નયોવડે વસ્તુમાત્રની સિદ્ધિ થઈ શકે તો તે વાસ્તવિક વસ્તુ છે. અન્યથા, પરસ્પર નયોથી વિરૂઢતા ભાસતી હોય તો તે વસ્તુ છતાં અવસ્તુ છે અર્થાત્ કાર્યસાધક થઈ શકતી નથી.

આત્માને કર્મનું આવરણ હોવા છતાં આત્મા આત્મારૂપે વસ્તુતઃ રહે છે. આત્મા મટીને અનાત્મા જડ થઈ જતો નથી. તે દ્રવ્યાર્થિક નયવડે સિદ્ધિ થઈ કહેવાય છે નારકી તિર્થંચ મનુષ્ય દેવતાદિ રૂપે અવતાર લે છે તે વડે આત્મસિદ્ધિ થઈ તે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષા વડે છે. આ બંને નયને ખીજા નામે ‘નિશ્ચય’ અને ‘વ્યવહાર’ વડે પણ આજખાય છે. વસ્તુનું એક સ્વરૂપ યતાવવું હોય તો એક જ નયની સાપેક્ષપણે જરૂર છે વસ્તુની સર્વ સ્થિતિ યતાવવી હોય તો સાત નયની જરૂર છે પૂર્વકાલે જૈનદર્શનમાં સમસંશતાર નામનું ચક્રાધ્યયન હતું. તેની અંદર એક એક નયના સો સો ભેદ કહેલા હતા. તે કેટલેક કાળે

વિચ્છેદ ગયા. હાલમાં દ્વાદશાર નયચક્ર મોજુદ છે. તેમાં દરેક નયના બાર બાર ભેદ દર્શાવી ચોરાસી ભેદ સમગ્ર દર્શાવેલા છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનય ગ્રહણ કરીને વસ્તુની એ ચક્ષુઓ વડે બંને બાજુઓ જોવી તેનું જ નામ જૈનદર્શનમાં 'સ્યાદ્વાદ' અથવા 'અનેકાંતવાદ' કહેવાય છે. પરંતુ એકાક્ષીપણું કરવું તે એકાંત વાદ કહેવાય છે. હવે યત્કિચિત પ્રમાણોનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

પ્રમાણદ્વય:-

વસ્તુ સિદ્ધિ એ પ્રમાણવડે થઈ શકે છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષના એ ભેદ છે—પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ. આત્મજ્ઞાનવડે જે જે પદાર્થો જાણાય તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને ઇદ્રિયાદિની સહાયતાથી જે જે વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય તે સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ. પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના પણ એ ભેદો છે—એક દેશપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ અને સર્વદેશપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ. અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્યવજ્ઞાનવડે જે જે આત્મપ્રત્યક્ષ હોય તે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ છે; કેવલજ્ઞાનવડે આત્મપ્રત્યક્ષ તે દ્વિતીય પ્રત્યક્ષ છે. સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ જે કે વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે, પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તે પરોક્ષ છે. કેમકે આ જ્ઞાનથી સ્પષ્ટ અને યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. ચર્મચક્ષુવડે એક વસ્તુ દેખાતી હોય તે જ વસ્તુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જુદા જ પ્રકારની હોય છે. ચર્મચક્ષુવડે ખારની જમીન જાંઝવાના પાણી રૂપે લાગે છે, વસ્તુતઃ તે ખારની જમીન છે. એવી રીતે સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ આત્મપ્રત્યક્ષ નહીં હોવાથી યથાર્થ અને ન્યાય હોઈ શકતું નથી.

ઇદ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વિષયથી પદાર્થને સ્પષ્ટપણે જાણે તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે. મતિ અથવા શ્રુતજ્ઞાનથી જે જે જાણાય છે તે સર્વ પરોક્ષ પ્રમાણ ગર્ભિત જ્ઞાન છે, તે પાંચ પ્રકારે છે. સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ પૂર્વકાળમાં જે પદાર્થનું જ્ઞાન થયેલું હોય તેને પુનઃ સ્મરણગોચર કરવું તે સ્મૃતિ. પૂર્વકાળની હકીકતને સ્મરણ કરી તે મુજબ પદાર્થનો નિશ્ચય કરવો; જેમ એક વૃક્ષના નામ અને

ગુણુ જાણ્યા પછી તે વૃક્ષ જંગલમાં જોવામાં આવે તે વખતે ‘આ તે જ છે’ એવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન. વ્યાપ્તિજ્ઞાન તે તર્ક કહેવાય છે. અમુક વસ્તુ વગર અમુક વસ્તુનો સંભવ નથી તે વ્યાપ્તિ જેમકે ‘અગ્નિ વગર ધૂમ્ર હોય નહિ’ ‘આત્મા વગર ચેતના હોઈ શકે નહિ’ આ રીતે વ્યાપ્તિ જ્ઞાન તે તર્ક કહેવાય છે. ધૂમ્ર ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરવું તે અનુમાન પ્રમાણુ અને આત્મ વચનોવડે પદાર્થોનો નિશ્ચય કરવો તે આગમ પ્રમાણુ. પ્રથમના ચાર મતિ જ્ઞાન વિષયાત્મક છે અને છેલ્લું શ્રુતજ્ઞાનજન્ય છે. આ બંને પ્રમાણો દ્વારા જે જે પદાર્થો ગ્રહણ કરાય તેમનો એક ધર્મની મુખ્યતાવડે જે અનુભવ કરાય તે નય કહેવાય છે. પ્રમાણુ અને નયને પરસ્પર સંબંધપણુ ઉપરોક્ત રીતિએ છે.

સપ્તભંગી :

જૈન દર્શનમાં વસ્તુસિદ્ધિ સંપાદન કરવાને માટે સાત ભંગો દર્શાવેલા છે. તેનાં નામ આ પ્રમાણુ છે. સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ, સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ, સ્યાત્ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ અસ્તિ અવક્તવ્ય, સ્યાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય અને સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય.

સ્યાત્ અસ્તિ-અસ્તિત્વની મુખ્યતા કરી નાસ્તિત્વની ગૌણતાનું સ્થાપન કરવું. જેમકે શરીરમાં આત્મા છે; તે સ્વશરીરની અપેક્ષાએ અસ્તિ છે.

સ્યાત્ નાસ્તિ-નાસ્તિત્વની મુખ્યતા કરી અસ્તિત્વની ગૌણતાનું સ્થાપન કરવું તે પ્રથમપદથી ઉલટી રીતે સમજવાનું છે જેમકે અન્યનો આત્મા આ શરીરમાં નથી.

સ્યાત્ અસ્તિ નાસ્તિ-પૂર્વોક્ત ઉભય ધર્મોનું એક જ વસ્તુમાં એક સાથે કથન કરવું તદ્દૂપ છે. જેમકે એક ઘટ ઘટવરૂપે અસ્તિ છે અને પટવરૂપે નાસ્તિ છે.

સ્યાત્ અવક્તવ્ય-વસ્તુના સંપૂર્ણ ગુણુપયાયો વચનવડે કહેવા અશક્ય છે, જેમકે કથાયિત્ ઘટ અવક્તવ્ય છે.

સ્થાત્ અસ્તિ અવક્તવ્યઃ—આ ભંગમાં મુખ્યપણે અસ્તિધર્મ સહિત અવક્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે, જેમકે કથંચિત્ ઘટ છે પણ અવક્તવ્ય છે.

સ્થાત્ નાસ્તિ અવક્તવ્યઃ—અનંત નાસ્તિ ધર્મો પણ એક સમયમાં અવક્તવ્ય છે. આ ભંગમાં મુખ્યપણે નાસ્તિ ધર્મ સહિત અવક્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે, જેમકે કથંચિત્ ઘટ નથી, પણ અવક્તવ્ય છે.

અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્યઃ—અત્ર ઉભય ધર્મસમેત અવક્તવ્યની પ્રતીતિ થાય છે. જેમકે કથંચિત્ ઘટ છે, કથંચિત્ ઘટ નથી, તે રૂપ અવક્તવ્ય છે. સમ્ભંગીનું આ સ્વરૂપ તે એક િદુ માત્ર છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનીઓ અનુભવ વડે આ ભંગોની ગહનતામાં પ્રવેશ કરી શકે તેવું છે. હજુ પણ આવી તલસ્પર્શી ગહનતાને સમજાવનાર જૈનદર્શનમાં સ્યાદ્વાદમંજરી અને સમ્ભંગી તરંગિણી જેવા અમૂલ્ય ગ્રંથો વિદ્યમાન છે, એ જિજ્ઞાસુઓનું અહોભાગ્ય છે. એવી રીતે અનેક ધર્મોના એક જ વસ્તુમાં સમાવેશ કરવો તે ‘સ્યાદ્વાદ’ કહેવાય છે. જેમ એક જ પુરુષમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, પુત્રત્વ, પિતૃત્વ, સ્વામિત્વ, સેવકત્વ, જીવત્વ, મનુષ્યત્વ અને વાચ્યત્વાદિ અનેક ધર્મોના સમાવેશ થઈ શકે છે તેમ પ્રત્યેક વસ્તુની સિદ્ધિમાં એ પ્રમાણુ, સાતનય અને સમ્ભ-ભંગીનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આવા પ્રકારની સિદ્ધિવડે સાધિત થયેલું દર્શન—તે વાસ્તવિક દર્શન કહી શકાશે.

ચાર નિક્ષેપઃ—નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ; એ ચાર નિક્ષેપવડે પદાર્થનું યથાર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સગુણ અથવા નિર્ગુણ વસ્તુનું ગમે તે પ્રકારનું નામ રાખવામાં આવે તે નામ નિક્ષેપ. જેમકે છોટાલાલ ગિરધર વગેરે; કોઈ પણ વસ્તુનું લખેલું, ઓળખેલું કે કહપના કરેલું વિશેષ સ્વરૂપ તે સ્થાપના. તે એ પ્રકારે છે—સહભૂત અને અસહભૂત. ભાવના નિમિત્તરૂપ તે દ્રવ્યનિક્ષેપ અને અમુક વસ્તુના સહભૂત ગુણયુક્ત ભાવ તે ભાવનિક્ષેપ કહેવાય છે. દરેક વસ્તુ ઉપર આ ચારે નિક્ષેપ

લાગુ પડે છે. ભાવનિક્ષેપ સત્ય હોય તો આકાંના ત્રણ નિક્ષેપની સફળતા છે, અન્યથા તે ત્રણ નિક્ષેપો નિષ્ફળ છે.

નામ જિન:-જિન શબ્દથી આવાહન થતા દરેક પ્રાણી પદાર્થ તે નામ જિન કહેવાય છે.

સ્થાપના જિન:-જિન નામથી અંકિત કાર્મ પ્રાણીની છમીનું સ્થાપન તે સ્થાપના જિન (આ અસહ્મૂત સ્થાપના છે). જિનેશ્વર પ્રભુની મૂર્તિ અથવા છમીનું સ્થાપન તે સહ્મૂત સ્થાપના છે. જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમા-પ્રભુના અદ્ભુત ગુણોની પ્રતીતિ કરાવવા સમર્થ હોવાથી સ્થાપના અવશ્ય આરાધવા યોગ્ય છે. સ્થાપના નિક્ષેપ કેવું કાર્ય બળવે છે તે નીચેના દૃષ્ટાંત ઉપરથી સહજ સમબ્ધશે.

એક જંગલારી જંગલી પ્રાણી હતો. તેણે 'ગાય' કદાપિ જોઈ નહોતી. તેમ જ 'ગાય' એ શું વસ્તુ છે, તેની માહિતી પણ તેને નહોતી. તે એક વખત હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો અને એક મકાનમાં ગાયની પાષાણનિર્મિત મૂર્તિ જોઈ. તેણે વિચાર કર્યો કે આ બાળકને ક્રીડા કરવાનું રમકડું છે કે એસવાનું આસન છે? મારાથી કાર્મ સમજી શકાતું નથી, માટે આ ઘરના માલીકને પૂછી જોઈ તો ખાતરી થાય. આવા પ્રકારે મન સાથે વિચાર કર્યો. ત્યાં તેને હિન્દુસ્તાનમાં મિત્ર તરીકે આમંત્રણ કરનાર તે ગૃહપતિ આવ્યો. તેને તે જંગલારી મનુષ્યે પૂછ્યું, 'આ શું છે?' તે માલીકે કહ્યું આવા પ્રકારનું ગાય નામનું પ્રાણી અહીં હિન્દુસ્તાનમાં છે, તેને એ શીંગડાં, ચાર પગ અને ચાર આંચળ અને એક પુચ્છ હોય છે. આવા પ્રકારની તેની આકૃતિ હોય છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા તેના ચાર આંચળને આવી રીતે દોહવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. તે દૂધ પીવાથી આપણી જઠરાગ્નિ તૃપ્ત થાય છે, અને ક્ષુધાની શાંતિ થાય છે આવું સાંભળી તે પ્રાણીને વિસ્મય થયો અને પેલા ગૃહસ્થનું કહેલું બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યું. એક વખત હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરતાં રણ વચ્ચે ભૂસો પડ્યો. સાથે લાવેલા જળ અને

ખોરાક ખૂટી જવાથી કંઠગત પ્રાણ થયા. તેવા કટોકટીના વખતમાં સામેથી એક ગાય ચાલી આવે છે, તેને જોઈને વિચાર કર્યો કે જે ગૃહસ્થને ત્યાં મને ચાર આંચળવાળી મૂર્તિનું જ્ઞાન થયું હતું તેવા જ પ્રકારનું આ પ્રાણી છે; માટે તૃપા છીપાવવાને માટે આ ગાયને દોહી, દૂધ પી પ્રાણનું રક્ષણ કરું. એમ વિચાર કરીને તુરત જ તેણે તે આંચળો દોહીને દૂધ બહાર કાઢ્યું. તે પીને તૃપ્ત થયો, અને પોતાના વહાલા પ્રાણોને બચાવ્યા. આ દૃષ્ટાંતનો ફલિતાર્થ એ છે કે જિન પ્રતિમા જે કે સામાન્ય દૃષ્ટિએ જડ દેખાય છે તે પણ તે ભાવજિનની સ્થાપના હોવાથી મિથ્યાત્વવાસિત આત્મામાં પણ વસ્તુ સ્વરૂપનું આરોપણ કરે છે. જિનેન્દ્ર પ્રભુ સાક્ષાત્ કેવા હોય છે તેનું સંપૂર્ણ ભાન કરાવતાં શીખવે છે. પ્રતિમાદ્વારા આત્મામાં પાડેલા શુદ્ધ સંસ્કારો વડે આ સંસાર વમળમાં પણ સાક્ષાત્ જિનેશ્વર પ્રભુ કોઈ ભવમાં જોવામાં આવે તો પૂર્વ સંસ્કારજનિત તેમના ઉપર રુચિ થાય છે અને તેમનું સ્વરૂપ તુરત લક્ષ્યમાં આવી શકે છે. ઘણા પ્રાણીઓને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર પ્રભુના વિદ્યમાનપણામાં પણ રુચિ થયેલી નથી એવું શાસ્ત્રોમાં અનુભવેલું જે આપણે જોયું છે તેનું કારણ પૂર્વજન્મમાં જિનેન્દ્ર પ્રતિમા કાં તો તેવાઓએ જોઈ નથી અથવા જોઈ હશે તો તેની અવસ્થા કરવાથી તેના સ્વરૂપના સંસ્કારો નિવિડ થયા નથી. દરેકે દરેક સ્થિતિ તપાસતાં દુનિયામાં રૂપી પદાર્થના નિમિત્ત વગર અરૂપી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. જે આગમ અથવા શાસ્ત્ર આપણે વાંચીએ છીએ તેના અક્ષરો રૂસનાઈના પરમાણુવાળા હોવાથી રૂપી છે, પરંતુ અક્ષરોમાં ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી દ્રવ્ય, ગુણાદિનું અરૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જડ અક્ષરોમાં આવી ઉત્તમ શક્તિ રહેલી છે તો જે પાસે રહેલી આત્મામાં સાક્ષાત્ (અનંત) અરૂપી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિવાળી મૂર્તિ કે જે વડે અરૂપી ગુણુવાળા જ્ઞાનના સંસ્કારો ઘણા કાળ સુધી ટકી રહે છે તે આત્માનું ઉત્તમોત્તમ હિત કરનાર છે, એમ સમજી શકતા નથી તેમને માટે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનું પ્રબળ આવરણરૂપ નિમિત્ત છે. એટલું જ કહી આ નિક્ષેપ પૂર્ણ

કરવામાં આવે છે. અસહભૂત સ્થાપના કે જે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને માટે નાલાયક છે, તે વાસ્તવિક સ્થાપના નથી. વિષય વાસનાને ઉત્તેજક (૩૫) અક્ષરો જેમ (અ૩૫) વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રતિકૂળ છે—તેમ કપાયયુક્ત અથવા પ્રસન્ન વદનથી રહિત જે જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમા બની હોય તો તે જિનગુણના સંસ્કાર દાખલ કરી શકે નહીં, પરંતુ તેમ નથી જ. એટલે કે જે જિન પ્રતિમાનું આકૃતિ-સ્વરૂપ જડપણ છે, તેવું જ ચૈતન્યમય જિનોમાં તાદૃશ હોય છે.

અતીત, અનાગત અને વર્તમાન કાળના જિનેશ્વરના જીવો તે દ્રવ્ય જિન. મરીચિ કે જે વીર પ્રભુનો આત્મા હતો તેમને ભરતચક્રીએ વંદન કરેલું છે એવું જાણીને કે “આ જીવ તીર્થ” કર થશે.”

ભાવજિન:—તે સાક્ષાત્ કેવળજ્ઞાની તીર્થ” કર છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ગુણો આરોપણ કરનાર છે. પ્રથમના ત્રણ નિર્લેપોમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થવાનું સામર્થ્ય હોય તો જ તે સાર્થક છે મતલબ કે નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્ય એ ત્રણ વસ્તુ-તત્ત્વનાં સાધન છે અને ભાવ તે વસ્તુતત્ત્વનું સાધ્ય છે. ૩૫ સાધનો વડે અ૩૫ સાધ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. એ નિઃકેવળ સત્ય થઈ ચૂક્યું છે. આ સમયને લઈને નીચેનાં સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે.

“સાધુ” એવા શબ્દથી સંતપુરુષોની રહેણીકરણીનું સ્મરણ થાય છે અને “શઠ” એવા શબ્દથી દુર્જનોની ખલતા હૃદય આગળ તરે છે.

અસૌમ્ય આકૃતિવાળી અને કપાયયુક્ત મુખમુદ્રા જાણવાતી મૂર્તિવડે ખેદ અને કપાયના સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જ શાંત મુખમુદ્રાવાળી મૂર્તિવડે સમભાવ પ્રકટે છે.

બાહ્ય શરીરશુદ્ધિ એ દ્રવ્યક્રિયા હોવાથી ભાવક્રિયારૂપ અંતરંગ-શુદ્ધિનું નિમિત્ત છે. બાહ્યક્રિયામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને પેયાપેયના વિવેકથી રહિત હોય તો તેનું આંતરસ્વરૂપ પણ દરરોજ ક્ષીણિતે જ થતું જાય છે.

જેમ અરૂપી આત્મા શરીરરૂપ રૂપી પદાર્થવડે, તપશ્ચરણ પૂજાદિ શુભ ક્રિયાઓ વડે સ્વરૂપને ઝોળખી શકવા સમર્થ થાય છે તેમ આ ત્રણ નિક્ષેપરૂપ સાધનોવડે સાધ્ય સન્મુખપણે ખડું થાય છે.

ત્રિલંગીઓ-જૈન દર્શનમાં ત્રિલંગી અર્થાત ત્રિપુટીનો સમુચ્ચય અનેક રીતે છે. જેમકે બાધક, સાધક અને સિદ્ધ. જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય. કર્તા, ક્રિયા અને કર્મ આદિ અનેક પ્રકારે થઈ શકે છે.

દ્રવ્યના છ સામાન્ય ગુણુઃ-દ્રવ્યને છ સામાન્ય ગુણો હોય છે. અસ્તિકાય, વસ્તુત્વ, દ્રવ્યત્વ, પ્રમેયત્વ, સત્ત્વ અને અગુહ્લઘુત્વ.

કાળ સિવાય પાંચ દ્રવ્યો પ્રદેશના સમૂહવાળા હોવાથી અસ્તિકાય નામનો ગુણ રહેલો છે અને કાળ સ્વગુણ પર્યાયવડે અસ્તિરૂપ છે.

૫૩ દ્રવ્યો એક જ ક્ષેત્ર ઉપર રહેતા છતાં પરસ્પર મળી જઈ અભિન્ન થતા નથી તે વસ્તુત્વ છે. સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાને યોગ્ય ક્રિયા કરે તે દ્રવ્યત્વ છે. છ દ્રવ્ય પ્રમાણમાં-સંખ્યામાં કેટલાં છે તેવું સ્વરૂપ દ્રવ્યમાં રહેલું હોવાથી પ્રમેયત્વ છે. ઉત્પત્તિ, નાશ અને ધ્રુવરૂપ સતપણું દ્રવ્યોમાં રહેલું છે. તે સત્ત્વ છે અને દ્રવ્યની હાનિ વૃદ્ધિ પર્યાયવડે જે થાય છે તે અગુહ્લઘુત્વ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત દ્રવ્યના આઠ પક્ષ છે. નિલ્ય અનિલ્ય એક, અનેક, સત, અસત, વક્તવ્ય અને અવક્તવ્ય. પૂર્વોક્ત છ ગુણને આશ્રીને આઠ પક્ષ રહેલા છે.

જૈનદર્શનસ્થિત દ્રવ્યાનુયોગ સંક્ષિપ્તપણે અત્ર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. સંશય, વિપર્યાય અને અનધ્યવસાય રહિત જ્ઞાન થાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ જેટલે અંશે જાણેલું હોય છે તેટલે અંશે સમ્યગ્જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. જ્ઞાન સમ્યક્ક્રીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો તે સમ્યક્ ચારિત્રને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

આ દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન ત્રણથી જૈન દર્શનનું દ્વિતીય રત્ન સમ્યગ્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતોમાં અન્ય દર્શનોનું અવતરણ

ઔદ્ભદ્રદર્શન:-જૈનદર્શનસ્થિત દ્રવ્યાનુયોગનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ પૂર્ણ થયું. પૂર્વે જળાવેલા નિયમાનુસાર અન્ય દર્શનોનાં સિદ્ધાંતોનું અવત્રોકન કરી તેમનું જૈન દર્શનમાં કેટલે અંશે અવતરણ છે તે હવે તપાસવાની આવશ્યકતા છે. જે જે સરખામણી હવે પછી કરવામાં આવશે તે તે દર્શનોના આલ્ચ આચાર અથવા વેષને અંગે નથી, પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતોના મૂળ ભેદોને આશ્રીને છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે છ દર્શનોમાંથી જૈન દર્શનને આદ કરતાં પાંચ દર્શનોનાં નામ દર્શાવેલાં છે તેમાં પ્રથમ દર્શનાનુયાયી ઔદ્ભો ચાર જાતના છે.

વૈભાષિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર, માધ્યમિક.

વૈભાષિકો:-વસ્તુને ક્ષણસ્થાયિ-ક્ષણવિનાશી માને છે એટલે કે ઉત્પત્તિ જન્મ આપે છે. સ્થિતિ સ્થાપે છે, જરા જર્જરિત કરે છે, અને વિનાશ નાશ કરે છે, તેમ આત્મા પણ તેવો જ છે. અને તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.

સૌત્રાંત્રિકો:-રૂપ, વેદના, વિજ્ઞાન, સંજ્ઞા અને સંસ્કાર એ પાંચ સ્કંધ શરીર ધારીને છે પણ આત્મા જેવું કંઈ નથી. આ સ્કંધ પરલોકમાં પણ જાય છે—આ પ્રકારે માને છે.

યોગાચારો:-આ જગતને વિજ્ઞાન માત્ર માને છે. વાસનાના પરિ-પાકથી નીલ પીતાદિ વર્ણોનો ભાસ થાય છે. આલય વિજ્ઞાનને સર્વ વાસનાઓનો આધાર માને છે. અને એ આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિને મોક્ષ કહે છે.

માધ્યમિકો:-આ સર્વ શૂન્ય સ્વપ્ન તુલ્ય માને છે. મુક્તિને પણ શૂન્ય માનવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ પ્રમાણે માને છે.

સાંખ્યદર્શન:—સાંખ્યો મુખ્ય એ તત્ત્વો માને છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિમાંથી 'મહાન' ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી બુદ્ધિ ઉપજે છે. તેમાંથી અહંકાર પ્રકટે છે. અને તેમાંથી પાંચ બુદ્ધીદ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયનો આવિર્ભાવ થાય છે. વળી અહંકારથી પાંચ તન્માત્ર (સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગન્ધ અને શબ્દ) ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત પ્રકટે છે. આ રીતે પ્રકૃતિજન્ય ચોવિશ પ્રકારો અને પુરુષ (આત્મા)નો એક પ્રકાર મળી પચીસ તત્ત્વોને માને છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણો માને છે.

નૈયાયિક દર્શન:—નૈયાયિકો સોળ તત્ત્વો માને છે. પ્રમાણુ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છલ, જાતિ, નિગ્રહસ્થાન—એ રીતે છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ પ્રમાણો માને છે.

વૈશેષિક દર્શન:—વૈશેષિકો, દ્રવ્ય, કર્મ, ગુણ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવરૂપ સાત પદાર્થો માને છે. પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ દ્રવ્યો માને છે. અને તેના રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સાંખ્યા, પરિમાણુ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર એ ચોવીશ ગુણોની માન્યતા સ્વીકારેલી છે અને પ્રત્યક્ષ, ઉપમાન, અનુમાન અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણો માને છે. મીમાંસકોએ નીચે પ્રમાણે સ્વીકારેલું છે:—

एक एव हि भूनात्मा सर्वभूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् ॥

મીમાંસક દર્શન(વેદાંત)—એક જ આત્મા છે, તે પ્રાણી માત્રમાં વ્યવસ્થિત થયેલો છે. જેમ ચંદ્રમા એક છતાં પણ હજારો ઘડાઓમાં જુદા જુદા હજારો દેખાય છે તેમ આત્મા એક છતાં પણ પ્રત્યેક

શરીરે ભિન્ન દેખાય છે. તેઓએ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એ છ પ્રમાણો માનેલા છે. તેઓ વળી આગળ વધીને કહે છે કે 'સર્વજ્ઞાદિ વિશેષણુ, 'વાળો કોઈ દેવ નથી કે જેનું વચન પ્રમાણભૂત હોઈ શકે. માટે વેદ વચનો પુરુષ વગર ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી પ્રમાણભૂત છે તેથી પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલું શાસ્ત્ર અસર્વજ્ઞ જ છે, અર્થાત્ સદોષ હોય છે. કેમકે સર્વજ્ઞપણું મનુષ્યને હોઈ શકે જ નહીં.'

ચાર્વાક દર્શન:-ચાર્વાકો(નાસ્તિક દર્શનાનુયાયિઓ)એ પોતાની માન્યતા નીચે પ્રમાણે સ્વીકારેલી છે. 'જીવ નથી, નિવૃત્તિ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, પુણ્ય પાપનું ફળ નથી, જન્મ અને મૃત્યુ નથી. પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા ચૈતન્યનો, ભૂતના નાશની સાથે જ નાશ થાય છે, ઇન્દ્રિયગોચર છે તેટલું જ જગત્ છે. અને કેફી પદાર્થોવડે મદશક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દેહમાં ચૈતન્ય ઉપજે છે.

આ પ્રકારે જૈનેતર દર્શનોની માન્યતા ટૂંક સ્વરૂપમાં દર્શાવવામાં આવી. હવે તેમાંથી મુખ્ય બાબતોની સરખામણી જૈનદર્શન સાથે કરતાં અન્ય દર્શનોનાં સિદ્ધાંતો કેવી રીતે નિષ્ફળ નીવડે છે તેની પર્યાલોચના કરવી અપ્રસ્તુત નથી.

સરખામણી:-પ્રથમ બૌદ્ધદર્શન આત્માને ક્ષણિક માને છે. દ્રષ્ટાંત તરીકે એક આત્માએ પ્રથમ ક્ષણે ઘટ પરત્વે વિચાર કર્યો, બીજા જ ક્ષણે પટ પરત્વે વિચાર કર્યો તો બૌદ્ધોએ આ બંને જુદા વિચાર કરનાર આત્માઓને જુદા જુદા માનેલા છે. એવી રીતે પ્રથમના આત્માઓનો વિનાશ થઈ દ્વિતીય તૃતીય આત્મા ઉપજે છે અને નાશ પામે છે. જૈનદર્શન આ આત્માને સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય માને છે. અને જ્ઞાનના પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય માને છે. તે સાથે એમ પણ કહે છે કે જે આત્મા એક વખત અમુક વિચાર કરતો હતો તે બીજા વખતે જો તેનો વિનાશ થયો હોય તો વિચાર સંકલના અથવા જ્ઞાન પરંપરાની વ્યવસ્થા કેમ સચવાઈ શકે? એક જ આત્મામાં ભૂતકાળનું

સ્મરણ પ્રત્યક્ષપણે દેખાય છે તેમ જ ક્રિયાનું ફળ પણ પોતે જ ભોગવે છે તો એક જ પુરુષમાં બુદ્ધ બુદ્ધ આત્મા (જેમ કે ક્રિયા કરનાર બુદ્ધો અને ફળભોક્તા બુદ્ધો) એ વાસ્તવિક સત્ય તરીકે ઘટતું નથી. જે છે તે માત્ર એક જ આત્મામાં જ્ઞાનના પર્યાયોની બુદ્ધી બુદ્ધી અવસ્થાઓ અદલાયા કરે છે. આ પ્રકારે દ્રવ્યરૂપે આત્માના ક્ષણસ્થાયીપણાની દલીલ ટકી શકતી નથી. તેથી એમ કહેવામાં જરા પણ અડચણ નથી કે ઔદ્ધ-દર્શને જૈનદર્શનનો એક પર્યાયાર્થિક નય ગ્રહણ કરી આત્માની વસ્તુસ્થિતિ (Theory) તદ્દન એકાંતિક અંગીકાર કરેલી છે. કેટલાક ઔદ્ધો તો આત્માને માનતા નથી; તેઓનો નાશિતક્રાંતી ક્રાંતિમાં સમાવેશ થાય છે. ઔદ્ધદર્શનની અપેક્ષાએ તેમને હિંસાનું ફળ પણ હોઈ શકતું નથી, કેમકે હિંસા કરનાર પાપનો ભાગી થાય છે અને તે હિંસાકર્તાનો વિનાશ થવાથી અન્ય ફળભોક્તા થઈ શકતો નથી. આ રીતે **માત્ર પર્યાયાર્થિક નય** માનવાથી સર્વ શુભ અને અશુભ ક્રિયાના ફળનો ધ્વંસ થવાથી અને ભોક્તૃશૂન્ય જગત્ થવાથી વ્યવસ્થિતપણું જળવાઈ રહેતું નથી. એક જ આત્મા ક્રિયાનો કર્તા, હર્તા અને ભોક્તા હોય તો જ તે શુભ અથવા અશુભ ફળનો ભોક્તા બને છે. કર્મબંધ પાડનાર એક જ હોવાથી ફળ પણ તેને જ મળે છે અને મુક્ત પણ તે જ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી પર્યાયાર્થિકનય રૂપ ઔદ્ધદર્શનમાં:—

ક્ષણિક જ્ઞાન સંતાન, રૂપેડ્વ્યાત્મન્ય સંશયમ્ ।

હિંસાદયો ન તત્ત્વેન, સ્વસિદ્ધાંત વિરોધતઃ ॥

‘ ક્ષણિક જ્ઞાનના સંતાનરૂપ એવા આત્મામાં સંશય રહિતપણે પોતાના જ સિદ્ધાંતના વિરોધથી (ઔદ્ધો પોતે હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ સ્વસમયમાં પ્રતિપાદન કરે છે) તેથી તત્ત્વતઃ હિંસાદિ ઘટી શકતાં નથી.

સાંખ્યો પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે મુખ્ય તત્ત્વ માને છે. ત્યારે જૈનો જડ અને આત્મા એ બે પદાર્થો મુખ્યપણે માને છે. સાંખ્યો પ્રકૃતિ-

માંથી ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ માને છે. જૈનો જડ કર્મોથી શરીર, સ્પર્શરૂપ, રસ, ગંધ અને ક્રોધાદિ કષાયોની ઉત્પત્તિ માને છે. ઘણા ઘણા વિભાગોમાં સાંખ્યો જૈન દર્શનના સંબંધમાં નામાંતર સિવાય એક જ કેન્દ્રમાં આવી શકે છે. પરંતુ તેઓ આત્માને સર્વદા નિર્લેપ માને છે. આ હકીકત જૈન દર્શન સ્વ સમયના નિશ્ચયનય વડે સત્ય કહે છે, પરંતુ વ્યવહારનયથી તો આત્મા જડ સાથે ક્ષીરનીર સંબંધથી મિશ્ર થયેલો છે અને થાય છે, વિવેકરૂપ હંસચંચુ સજીવન થાય તો તે સંબંધ દૂર કરી નિર્લેપ થાય છે. પણ જ્યાંસુધી નિર્લેપ થઈ શકતો નથી ત્યાંસુધી તે નિર્લેપ નથી જ, એ તો દેખાય છે. શરીરરૂપ બેરીમાં અવગુહિત થયેલો આત્મા આયુષ્યના ક્ષય પછી જ અન્ય શરીર ધારણ કરી શકે, પરંતુ તે સિવાય તે શરીર રહિત અને નિર્લેપ છે તેમ કહી શકાય નહીં. આ પ્રકારે આત્મા નિર્લેપ થઈ શકતો નથી ત્યાં સુધી તે નિર્લેપ નથી જ, એ તો પ્રત્યક્ષ છે. કર્મનું બંધન વ્યવહારનયથી છે. તેથી આત્મા જૈન દર્શન પ્રમાણે જડ કર્મોથી આવૃત્ત છે. દૂધ પાણીના સંબંધની પેઠે એકાકાર બેવે છે, પરંતુ તે ઉપાયોવડે ભિન્ન પણ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી આત્માને સર્વદા નિર્લેપ માનવાથી સાંખ્ય દર્શન જૈન દર્શનના નિશ્ચયનય વડે સત્ય છે અને વ્યવહારનય વડે અસત્ય છે. સાંખ્યો ઇશ્વરવાદી અને નિરીશ્વરવાદી બે પ્રકારના છે.

નૈયાયિક દર્શન સ્વીકારે છે કે સહજ વિચારદ્વારા મનને શાંત કરવાથી આત્મા કલેશ કર્માદિથી છૂટો પડે છે. જૈનના વ્યવહારનયે આ વાત પુષ્ટ થાય છે. સત્વ રજસ અને તમસ્ પ્રકૃતિ એ જૈન દર્શનાનુસાર પરમાત્મભાવ, અંતરાત્મ અને બહિરાત્મત્વરૂપ આત્માની ત્રણ જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે. તેઓ સંશય, તર્ક, નિર્ણયાદિ તત્ત્વો માને છે, તેને જૈન દર્શન મતિજ્ઞાનના ભેદોરૂપે વર્ણવે છે. આ પ્રકારે ઘણા અંશોમાં નૈયાયિક દર્શન (તાત્વિક દ્રષ્ટિએ) જૈનને મળતું આવે છે. પરંતુ અમુક નયજ અંગીકાર કરેલો હોવાથી દ્વિવિધનય સંપન્ન થઈ શકતું નથી. જેમ કે તેઓ ઇશ્વરને જગત્કર્તા માની, જગત્ના

પ્રાણી પદાર્થોમાં વ્યાપક માને છે જૈન દર્શન આત્મા સર્વગતજ્ઞાન (કેવળજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઈશ્વર માની જ્ઞાનવડે સર્વ પ્રાણી પદાર્થોમાં વ્યાપક માને છે. જૈનો આત્મારૂપ ઈશ્વરને જ્ઞાનવડે સર્વવ્યાપક માને છે, ત્યારે નૈયાયિક, વૈશેષિકાદિ અન્ય દર્શનો ખુદ આત્મારૂપ દ્રવ્યને સર્વવ્યાપક માને છે; આથી આત્મારૂપ દ્રવ્યની સર્વજતામાં અભિચાર દોષ ઉત્પન્ન કરી સંકર્ય ઉદ્ભવાવે છે.

દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણામાં કહેલું છે કે:—

કારણં ઘટ નાશસ્ય મૌલ્યુત્પત્તેઘટ : સ્વયમ્ ।

एकांत वासनां तत्र, दत्ते नैयायिकः कथम् ॥

સુવર્ણ ઘટના નાશમાં અને સુવર્ણ મુકુટની ઉત્પત્તિમાં ઘટ સ્વયમ્ કારણ છે. જ્યારે એમ છે ત્યારે નાશ અને ઉત્પત્તિમાં એકાંતભેદની વાસના નૈયાયિક કેમ સ્વીકારે છે? અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને નાશનો સર્વથા ભેદ કેમ માને છે?

મીમાંસકો નીચે પ્રમાણે “ અદ્વૈતભાવ ” સ્વીકારે છે.

एकः सर्वगतो, नित्यः पुनः विगुणो न बाध्यते न मुच्यते

“ આત્મા એક છે; સર્વગત છે, નિત્ય છે, જેને વિગુણ બાધા કરતો નથી અને જે મુકાતો નથી. ”

જૈનદર્શનના નિશ્ચયનયવડે આ વાત યથાતથ્ય છે, પરંતુ વ્યવહારનયવડે તો આત્મા અસર્વગત છે, પ્રત્યક્ષપણે જેટલા અવકાશમાં દેખાય છે તેટલી મર્યાદાવાળો છે, અનિત્ય છે, વિગુણના અનુગ્રહ અને ઉપધાતથી ઉપયુક્ત છે. આથી તેમણે પણ અમુક નયનો સ્વીકાર અને અમુક નયનો અસ્વીકાર અર્થાત્ એક નયને ન્યાય અને એક નયને અન્યાય એવી માન્યતા સ્વદર્શનમાં પ્રમાણભૂત ગણેલી છે.

વૈશેષિકોની માન્યતાવાળા નીચેના સિધ્ધાંતો સાથે તેના જ પ્રતિપક્ષ-ભૂત જૈન દર્શનના સિધ્ધાંતોની સરખામણી અત્ર અપ્રસ્તુત નથી તેમ ધારી નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવે છે.

વૈશેષિકોના સિદ્ધાંતો:—શબ્દ ગુણમાકાશં, સુવર્ણ તૈજસમ, મનઃ નિત્યં ચ, સર્વં વ્યવહાર હેતુજ્ઞાનં બુદ્ધિઃ, ઈન્દ્રિયાર્થસંનિકર્ષજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ યથાર્થાનુભવશ્ચતુર્વિધઃ પ્રત્યક્ષાનુમિત્યુપમાત શાબ્દમેવાત, બુદ્ધીચ્છા પ્રયત્ના દ્વિવિધા, નિત્યાઽનિત્યાશ્ચ, નિત્યા ઇશ્વરસ્ય, અનિત્યા જાવસ્ય.

વૈશેષિકો શ્રોત્રેન્દ્રિય ગ્રાહ્યગુણ શબ્દને આકાશરૂપ માને છે. અર્થાત્ શબ્દ એ શૂન્ય વસ્તુ માને છે ત્યારે જૈન દર્શન શબ્દ પૌદ્ગલિકઃ અર્થાત્ શબ્દ એ પુદ્ગલ પરમાણુ છે તેમ માને છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈ પણ જ્ઞાતનો સ્વર આપણે સાંભળીએ છીએ તે શૂન્યતામય હોય તો તેનું જ્ઞાન આપણને ક્યાંથી થઈ શકે? પરંતુ તે પૌદ્ગલિક પરમાણુઓ છે કે જે કર્ણેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઈન્દ્રિયદ્વારા આત્માને જ્ઞાન થવાના કારણને માટે નિમિત્તભૂત બને છે, એટલું જ નહીં પરંતુ આ જમાનામાં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે ગ્રામાફેન વગેરે યંત્રાદિમાં શબ્દ વડે ગાયનો ઉતારી શકે છે, અને તે પુદ્ગલ પરમાણુઓના યોગથી એકજ જ્ઞાતનું ગાયન વારંવાર ગવાઈ શકે છે તેથી વૈશેષિકોનો આ સિદ્ધાંત યુક્તિ યુક્ત નથી.

તેઓ સુવર્ણને તેજસ માને છે. અને જૈન દર્શન સુવર્ણને પાર્થિવ માને છે. સુવર્ણમાં ભાસ્વર રૂપ હોવાથી તેમજ સુવર્ણના દ્રવતવનો અગ્નિ સંયોગે વિનાશ નહીં થતો હોવાથી તેઓ તેજસ માને છે. જૈન દર્શન પૃથ્વીકાયના વિકાર રૂપ હોવાથી તેને પાર્થિવ માને છે. જે કે જૈનો સુવર્ણને અગ્નિના સંયોગવાળી અવસ્થામાં તેજસ માને છે, પણ અગ્નિ સંયોગશૂન્ય અવસ્થામાં તે પાર્થિવ જ છે તેમ સ્વીકારે છે. વળી એવો કાંઈ સિદ્ધાંત નથી કે પાર્થિવ વસ્તુનો અગ્નિસંયોગે વિનાશ થાય છે. જેમ કે લોહ ધાતુ અગ્નિ સંયોગમાં સુવર્ણની જેમ રસવાળું થાય છતાં લોહભાવ ત્યજતું નથી અને અગ્નિસંયોગશૂન્ય અવસ્થામાં પાર્થિવ કહેવાય છે તેમ સુવર્ણને તેજસ માનવું એ યુક્તિપુરઃસર નથી. ધૃતને પાર્થિવ માની અગ્નિસંયોગે વિનાશીપણું માની પાર્થિવ માત્રનો વિનાશ થાય છે એવી માન્યતા પૂર્વાપર વિરોધયુક્ત છે.

પાર્થિવ પદાર્થો પણ એ પ્રકારના છે. અગ્નિસંયોગ વિનાશી પણ છે અને અગ્નિસંયોગ અવિનાશી પણ છે.

વૈશેષિકો મનને નિત્ય માને છે જ્યારે જૈન દર્શન મનને અનિત્ય માને છે. તેઓએ મનને સુખ દુઃખાદિ ઉપસમ્પિન્નું સાધન ઇન્દ્રિયરૂપ જ્યારે માનેતું છે ત્યારે જૈન દર્શન તેથી આગળ વધીને કહે છે કે પોહ્લગલિક સુખ અને દુઃખ પામવાથી મન કે જે તેનું સંકલ્પ વિકલ્પ યુક્ત સાધન છે તેની જરૂર રહેતી નથી અને તેમ થવાથી તેનો લય થાય છે, પરંતુ જોએ સુખ અને દુઃખ શાશ્વત માનેલા છે, અર્થાત્ તેથી રહિત થવાનું નથી તેવી માન્યતા જો હોય તો તેમને મનની નિત્યપણે અસ્તિત્વની જરૂર માનવી જ પડે. આ કારણથી તેમણે આવી માન્યતા સ્વીકારેલી છે.

તેઓ સર્વ વ્યવહાર હેતુના જ્ઞાનરૂપ ‘બુધ્ધિ’ કહે છે; જૈન દર્શન કહે છે કે ‘મતિજ્ઞાન’ ઇન્દ્રિયાન્નિન્દ્રિય નિમિત્ત-પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. આ પ્રસંગે સર્વ વ્યવહારના હેતુરૂપ જ્ઞાન હોવાને લીધે જો કે ઘણે અંશે આપણી માન્યતા સાથે મળતાપણું છે, પરંતુ આ મતિજ્ઞાન થવાને માટે મુખ્ય સાધન ઇન્દ્રિય અને મન છે અને તેથી તે બહુ જ નાના વર્તુળ(Circle)માં છે. કેમકે જૈન દર્શને તેથી આગળ વધીને (Upon the vast circle) ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વગરનું જ્ઞાન કહેતું છે, ‘તેથી સર્વ વ્યવહાર હેતુ’-એ શબ્દમાં વ્યભિચાર દોષ આવી શકે છે.

વૈશેષિકો ઇન્દ્રિયના વિષયોવડે પ્રત્યક્ષ થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માને છે- આટલે ટુંકથી જ તેઓ પતાવે છે. જ્યારે જૈન દર્શન ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયવડે થતા જ્ઞાનને તો હબ્બુ પરોક્ષ કહે છે. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પરંતુ આત્મ પરોક્ષ આવી રીતે માને છે. ઇન્દ્રિયો વડે થતું જ્ઞાન તદ્દન નિર્મળ અને વિશુદ્ધ નથી હોતું, કેમકે આત્મપ્રત્યક્ષ થતું જ્ઞાન નિષ્કલંક હોય છે અને તે જ વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયગોચર જ્ઞાનને

જૈનોએ સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ (વાસ્તવિક પરોક્ષ) માનેલું છે. અને આત્માનુભવ વાળા જ્ઞાનને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ (વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષ) તરીકે સ્વીકારેલું છે. વૈશેષિકોની દ્રષ્ટિ મર્યાદા આગળ વધારે જોઈ શકી નથી— એ આ ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે. તેથી જ રીતે તેઓએ અનુમાન વડે અને શબ્દાદિ સાંભળવા વડે થતા જ્ઞાનને યથાર્થાનુભવ ગણેલો છે, પરંતુ હજી તે જૈનોએ તે સ્થિતિને માત્ર નિમ્ન ભૂમિકાવર્તી મતિ અજ્ઞાન માનેલું છે. પરંતુ યથાર્થાનુભવ તે ત્યારે જ સ્વીકારેલો છે કે આત્મા જ્યારે આત્મવીર્યનું પરિપાકપણું પામી તત્વોના શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે અને દેહ અને આત્માનો વિવેક કરતાં પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો સાક્ષી-ભૂતપણે ભોગવટો કરી અંતરાત્મપણું પ્રાપ્ત કરે ત્યારે યથાર્થાનુભવની શરૂઆત થઈ કહેવાય છે.

વળી તેઓએ સ્વીકારેલું છે કે ખુધ્ધિ, ઇચ્છા અને પ્રયત્નો નિત્ય અને અનિત્ય એ પ્રકારે હોઈ નિત્ય ઇશ્વરમાં રહેલા છે અને અનિત્ય જીવોમાં રહેલા છે, જૈન દર્શન દરેક આત્માને જ્યારે તે કર્મરહિત થાય છે ત્યારે ઇશ્વર માને છે. ઇશ્વર એવી જુદી વ્યક્તિ કોઈ વિદ્યમાન નથી એમ માને છે. આમ હોવાથી ઇચ્છા અને પ્રયત્ન એ શરીરધારી આત્માના મનદ્વારા થયેલા પરિણામો છે. તે કર્મરહિત આત્મામાં વિદ્યમાન હોય છે. કર્મરહિત આત્માને કોઈ પણ જાતનું સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું નહિ હોવાથી તેઓ ઇચ્છાદિથી રહિત હોય છે; માટે તેમણે જે જીવોમાં અનિત્ય માનેલા છે અને ઇશ્વરમાં નિત્ય માનેલા છે તે વાસ્તવિક રીતે ઘટી શકતું નથી.

નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોના સિધ્ધાંતોમાં એક તફાવત એ પણ છે કે વૈશેષિકો અભાવ પદાર્થ માને છે. નૈયાયિકો તે માનતા નથી. અન્ય દર્શનોએ જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનેલું છે તે જૈન દ્રષ્ટિ અનુસાર પરોક્ષ છે. આમ હોવાથી વધારે પ્રમાણે નહિં સ્વીકારતાં જૈનોએ તત્ત્વમાણે— સૂત્રથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ એ પ્રમાણ અંગીકાર કરેલા છે. આ અને પ્રમાણોમાં અનુમાન તથા શબ્દાદિ સર્વ અન્ય પ્રમાણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આર્વાક દર્શન માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે. પરોક્ષ એવા જીવ, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નર્ક, આદિ વસ્તુઓ માનતા નથી; તેમજ મદ્યાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી મદદશકિતની પેઠે ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ માને છે. જૈન દર્શનમાં જગતકર્તા માનેલો નથી, તેમ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય રૂપ જગતનો વ્યવહાર સ્વયમેવ થયાજ કરે છે એવી જૈન માનીનતા અમુક અપેક્ષાએ નાસ્તિકને મળતી આવે છે. પરંતુ ખીજી સર્વ હકીકતોમાં આર્વાકો સત્યથી વેગળા છે. એક માણસ મદ્ય પીધા પછી તેની શકિતથી ઉત્પન્ન થયેલું તેનામાં અવ્યવસ્થિતપણું પ્રકટી નીકળે છે, તે નજરે જોઈએ છીએ તેથી ઉલટું આત્મામાં જ્ઞાન પ્રકટે છે ત્યારે અવ્યવસ્થિતપણું દૂર થઈ અવ્યવસ્થિતપણું અને નિયમિતપણું ઉત્પન્ન થાય છે; તે આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ સંજોગોને મર્યાદામાં લાવનાર જ્ઞાન ક્યાં? અને આત્માને અવ્યવસ્થિત સંજોગોમાં મુકનાર મદ્યાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી મદદશકિત ક્યાં?

વ્યાસકૃત ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંતદર્શન) અનુસાર વેદના વચનો અપૌરુષેય કહેલા છે તે જેમ એક અંશે ન્યાય અને યુક્તિ યુક્ત હોતા નથી કેમકે પુરૂષ પ્રધાનતાથી રહિત છે તેવી જ રીતે અન્ય અંશોમાં નાસ્તિકો વડે મનાયેલી મદ્યાંગથી ઉત્પન્ન થયેલી મદદશકિતનું દ્રષ્ટાંત છે. અનેમાં અવ્યવસ્થિતપણું હોવાનો સંભવ રહેલો છે. કેમકે ઉત્તમ નિયંતા વગર ઉત્તમ કાર્ય હોઈ શકતું નથી. વળી જન્મની સાથે કેટલાક પ્રાણીઓની કુરૂપવાન સુરૂપવાન વ્યાધિયુક્ત અને વ્યાધિ રહિત વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અવસ્થાઓ તપાસતાં એક સામાન્ય યુધ્ધિમાન પ્રાણીને માલૂમ પડ્યા વિના રહેતું નથી કે તે અવસ્થાઓનું કાંઈપણુ અવ્યક્ત કારણુ રહેલું છે અને તે અવ્યક્ત કારણોએ જુદાજુદા પ્રકારે ઉત્પન્ન કરેલા છે.

જૈનેતર દર્શનમાં એક ગંભીર ભૂલ:- જૈનેતર દર્શનો પૃથ્વી-કાય, અપ્કાય, વગેરેને પંચ મહાભૂતો તરીકે સ્વીકારી રહેલા છે. અને જડપણું સ્થાપન કરેલું છે. જૈન દર્શન તેને સજીવ કહે છે. સાથે

आकाशने अणुव कहे छे. वनस्पतिकायना डेटलाक प्रत्यक्ष प्रकारेने तो अन्य दर्शनेो पणु जे के सणुव कहे छे परंतु साथे आकाशने अणुव कहे छे. वनस्पतिकायना डेटलाक प्रत्यक्ष प्रकारेने तो अन्य दर्शनेो जे के सणुव कहे छे के, परंतु पृथ्वीकाय, अप्काय, तेजस्काय, वायुकायमां अने वनस्पतिकायना अगणित सूक्ष्म प्रकारेमां णुवपणुं तेओ जेध शक्या नथी. सणुव अने निर्णव पदार्थेनां भेदोनी न्यां भाडीती होती नथी त्यां णुवेतुं रक्षाणु पूर्ण प्रकारे कयांथी होछ शके ? जैनतर दर्शनवाजो अेक तापस के जेजे संसारना सभारंभोने तणु दीधेला होय छे अेवी भान्यतावाजो होय छे, ते वगर संस्कारवाणी भाटीने तथा अणुगण अथवा गजेलो जणने पोताना उपयोगमां वारंवार ले छे; केभके तेजे तेने निर्णव भूत तरीके मानेला छे. जैन साधुओ तो पृथ्वीकाय, अप्कायादि सणुव पदार्थेने अडकतां पणु हृद्यमां कंपे छे. सार्वसी वायानी अनेक प्रकारेमां विस्तारवाणी स्वरूप भयांदा आ रीते होधने अहिंसा परमो धर्म नुं वास्तविक स्वरूप हुनियाने काष्ठअे दीध परिस्थितिमां अतावेखुं होय तो तेनुं मान जैन दर्शनने धटे छे.

लोकमान्य पंडित आलसंगाधर तिलक नीचेना शब्दोमां जैन दर्शन गत अहिंसानुं आब स्वरूप दर्शावतां कहे छे.

जैन और वैदिक ये दोनों ही धर्म यद्यपि विशेष प्राचीन हैं परंतु अहिंसा धर्मका मुख्य प्रणेता जैन धर्म ही है. जैन धर्मने अपने प्राबल्यसे वैदिक धर्म पर अहिंसा धर्मकी एक अक्षुण्ण मुद्रा- (मुहर) अंकित की है. ढाइ हजार वर्ष पहिले वेद विधायक यज्ञोमें हजारो पशुओका वध होता था. परंतु २५०० वर्ष पहिले जैनियोंके अंतिम तीर्थंकर श्री महावीर स्वामीने जब जैनधर्मका पुनरुद्धार किया तब उनुके अपदेशमें लोगोंका चित्त इस घोर निर्दय कर्म से विरक्त होने लगा और शनैः शनैः लोगोंके चित्त पर अहिंसाने अपना अधिकार जमा लिआ.

બાહ્યલિંગ વેષાદિની ઝાંખી:—પાંચ દર્શનોના બાહ્ય સ્વરૂપ-લિંગ વેષ વગેરે જુદા જુદા છે. કેટલાક વ્યાધ્યર્મ અને કૌપિન રાખે છે, કેટલાક કમંડલુ રાખે છે—વગેરે પોતપોતાની કલ્પના અનુસાર જુદાજુદા વેષો અંગીકૃત થયેલા છે. જૈન દર્શનના સાધુઓ, મુખ-વસ્ત્રિકા, રત્નેહરણ, ચોલપટો વગેરે રાખે છે. વેષ એ એક મર્યાદા છે. બાહ્ય લિંગ અને આચારને અવગણના કરનાર પ્રાણીઓ મર્યાદારૂપ પુલને તોડવાને ઉદ્ધમવંત થયેલા છે. વેષ એ સાધન અને તત્ત્વપ્રાપ્તિ એ સાધ્ય છે. સાધનને સાધ્ય માનવાની ભૂલ એ તો ગંભીર ભૂલ છે. પરંતુ તે સાથે સાધનથી સાધ્યની ઉત્પત્તિ છે એ વાત ખીલકુલ ભૂલવા જેવી નથી. આ જમાનાના વક્ર અને જડ પ્રાણીઓને વેષરૂપ મર્યાદા સંપૂર્ણ રીતે આવશ્યક છે. જ્યારે પ્રથમના દૃઢ મનોબળવાળા જમાનામાં પણ તે આવશ્યક જ હતું તો આ ડગમગતા અને તુલાની જેમ ક્ષણમાં નીચે નમી જતા જમાનામાં કેમ તેની આવશ્યકતા દૃઢપણે ન સ્વીકારાય ? જૈન દર્શનનો બાહ્ય વેષ એ એવું સાધન છે કે તત્ત્વચિત્ત પ્રાણીઓને સર્વદા ચરણકરણાનુયોગમાં તલ્લીન રાખે અને તત્ત્વની ગવેષણા નિરંતરપણે સ્મરણગોચર રખાવી શકે. સંસારી સંબંધવાળા વેષને તજ વૈરાગ્યવાસનાવાળા વેષતું અંગીકાર કરવું—એ સદાચરણની મજબૂત વાડ છે, એમ એક વિદ્વાને કહેલું છે.

કેટલાંક પ્રાણીઓ સર્વ દર્શનોને તુલ્ય માને છે. તેઓ આક, નિંખ, પિપ્પલ, આંબા વગેરે વૃક્ષોને તુલ્ય માનવા જેવી મોટી ભૂલ કરે છે. કાઈ પણ દર્શનની નિંદા કરવાનું પ્રયોજન તો હૃદયમાં કદાપિ આરૂઢ થવું ન જોઈએ. પરંતુ મધ્યસ્થદષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ કે તેઓ શુદ્ધ તત્ત્વોની ઝોજમાં પણ વાસ્તવિક રીતે શુદ્ધ તત્ત્વોની પ્રાપ્તિથી દૂર રહેલ છે. જૈનેતર દર્શનો જૈન દર્શનની રમ્ય વાટિકાની લહેરોથી શૂન્ય છે એમ કહેવું અવાસ્તવિક નથી. જો કે જૈન દર્શન વાટિકાની આનંદદાયક લીલોતરી તેમાં ઉગેલી છે, પરંતુ ખીજ પ્રતિધાતક વિષમય લીલોતરી પાસે જ હોવાથી સર્વાંગ વિષમય કરી

દીધેલું છે, તે સ્થિતિ જ્યારે જીવાજીવની કોટિની સરખામણી કરીએ છીએ ત્યારે સ્પષ્ટ છે તેમ જણાય છે. એક જ નયને ગ્રહણ કરી અન્ય નયોને અન્યાય આપવાથી આ સ્થિતિ બનેલી છે.

શ્રીમદ્ વ્યાનંદધનજીના વિચારો:-પૂર્વોક્ત પ્રકારે જિનેશ્વર પ્રભુના અંગોપાંગ તરીકે પડ્દર્શનો કેવી રીતે છે તે શ્રીમદ્ વ્યાનંદધનજીના વચનો-માં નીચે પ્રમાણે દર્શાવી પડ્દર્શનની સંક્ષિપ્ત પર્યાલોચના સમાપ્ત કરશું.

જિન સુરપાદપ પાય વખાણું, સાંખ્ય યોગ હોય ભેદે રે;
આતમ સત્તા વિવરણુ કરતાં, લહો દુગ અંગ અખેદે રે. (૧)

ભેદ અભેદ સૌગત મીમાંસક, જિનવર હોય કર ભારી રે;
લોકાલોક અવલંબન ભણ્યે, ગુરુગમથી અવધારી રે. (૨)

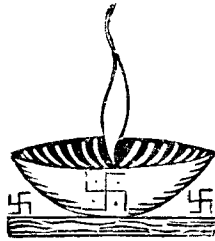
લોકાયતિક કુખ જિનવરની, અંશ વિચારી જો કીજે રે;
તત્ત્વ વિચાર સુધારસ ધારા, ગુરુગમ વિણ કેમ પીજે રે. (૩)

જિનવરમાં સઘળા દર્શન છે, દર્શન જિનવર ભજના રે;
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિનીમાં સાગર ભજના રે. (૪)

છ દર્શનો જિનેશ્વર પ્રભુરૂપ પુરૂષના અંગોપાંગ છે. તેમાં મસ્તકને સ્થાને જૈન દર્શન છે. સાંખ્ય અને યોગ એ બે પગ છે, ઔદ્ધ અને મીમાંસક (વેદાંત) એ બે હાથ છે. અને લોકાયતિક એ પેટ છે. શરીરનો અન્ય અવયવ એક ઝોછો હોય તો ચાલી શકે, પણ મસ્તક છે તે આખા શરીરનો આધાર છે. વિચારશક્તિ મસ્તકમાં રહેલી છે. મસ્તકથી ઉત્પન્ન થયેલા વિચારો શરીરના અન્ય અંગોના નિયામક છે. મસ્તકથી શુભ વિચાર દ્વારા મુક્તપણું પમાય છે. અન્ય દર્શનો જેઓ હાથ પગ વગેરે છે તે અમુક અંશને ગ્રહણ કરવાથી અમુક અંશે જિનેશ્વરનું એક અંગ છે, અર્થાત્ એક અંગપણું હોવાથી પૂર્ણ શક્તિની ખામીવાળું છે. જિનેશ્વર રૂપ સમુદ્રમાં સર્વ દર્શનો રૂપ નદીઓ સમાય છે અને અમુક અમુક દર્શનોમાં જિનેશ્વરની શૈલી કોઈ કોઈ આખતમાં સચવાય છે તે કોઈકોઈમાં સચવાતી નથી. માટે જેમ નદી સમુદ્રની

અંશ માત્ર છે તેમ સઘળાં દર્શનો જૈન દર્શન ઉત્પાદક જિનેશ્વરના અંશ માત્ર છે. પાંચ દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન નયોનો એક જ કેંદ્રમાં સમાવેશ કરનાર જૈન દર્શન છે. જૈનેતર પાંચ દર્શનોના અનૈકશઃ વિભાગો થયેલા છે, અને જુદાજુદા એકાંત નય માનવાથી સર્વદર્શી થઈ શક્યા નથી. જૈન સિધ્ધાંતથી જેટલે જેટલે અંશે વિરુદ્ધતાની કોટિ અંગીકાર થયેલી છે તેટલે તેટલે અંશે નયાભાસપણું છે અને જેટલા અંશમાં અવિરુદ્ધતાની કોટિ છે તેટલા અંશમાં નયમાર્ગ ખુલ્લો છે. સર્વાંશે જૈન સિધ્ધાંતો સર્વ નયોને સંગ્રહે છે. આને માટે પૂર્વોક્ત મહાત્માના વચનો ટાંકી આ અત્રતરણનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે.

સર્વાંગી સવ નયધની રે, માને સવ પરમાન,
 નયવાદી પલ્લોગ્રહી પ્યારે, કરેલરાઈ ઠાન,
 નિસાની કહા બતાવું રે, તેરો અગમ અગોચર રૂપ.

ગણિતાનુયોગ :

જૈન દર્શન સ્થિત દ્રવ્યાનુયોગ પછી તે મહાપ્રાસાદના દ્વિતીય દ્વાર-રૂપ ગણિતાનુયોગના વિવેચનની આવશ્યકતા પૂર્વ નિયમાનુસાર સન્મુખ આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગની વસ્તુ સ્થિતિ જેમ જૈન દર્શનની તલસ્પર્શી ગહનતાને સૂચવનાર છે તેમ ગણિતાનુયોગની સંકળના એટલા બધા પ્રમાણમાં અને વિસ્તૃત મર્યાદામાં છે કે ગણિત જેવા તર્ક અને બુધ્ધિથી સાધ્ય થઈ શકે તેવા સામાન્ય વિષયમાં અન્ય દર્શનોને સર-ખામણીમાં પાછળ રાખેલા છે. પ્રસ્તુત દર્શનવર્તી ગણિતાનુયોગ કૂપ-મંકુકતાને તથા મહાસાગરની વિશાળ સીમાને લોકાંત સુધી દર્શાવનાર અદ્ભુત ગણિતયંત્ર—Arithmetic machine છે હાથમાં રહેલા નિર્મળ જળની પેઠે સર્વ જગતને પ્રત્યક્ષપણે દેખ્યું છે જેમણે એવા સર્વજ્ઞો વડે પ્રણીત થયેલું આ દર્શન હોવાથી તેમાં યૂરોપ એશિયા આદિ વર્તમાન ચાર ખંડોનો સમાવેશ માત્ર ભરતક્ષેત્રના એક નાના વિભાગમાં થાય છે, તે ઉપરાંત બીજા અનેક ખંડો, દેશો, નદીઓ અને પર્વતો જે અત્યારે વિદ્યમાન અવસ્થામાં દષ્ટિગોચર થઈ શકતા નથી તે ભરતક્ષેત્રમાં મોજુદ છે. આ અનુયોગના સારભૂત વિવેચનને માટે પણ એક મોટો ગ્રંથ તૈયાર કરવો પડે તેવી સ્થિતિ હોવાથી સંક્ષિપ્ત-પણે અમુક વિભાગમાં દર્શાવી સમાપ્તિ કરવામાં આવશે.

લોક અને અલોકરૂપ બે મુખ્ય વિભાગમાં લોકનું આખું નામ ‘ચઉદ-રાજલોક’ એવા શબ્દોવાળું છે. રાજ એ અસંખ્યેય યોજનના પ્રમાણ-વાળું માપ છે. ચૌદ રાજલોક કે જેમાં સર્વ પ્રાણી પદાર્થોનો સમાવેશ થયેલો છે, તેનો સમગ્રપણે આકાર એક પુરુષ, જેણે પોતાના અંતે પગોને પહોળા કરેલ છે, અને હાથને કટ્ટીપ્રદેશ ઉપર રાખેલા છે, તેવી સ્થિતિ-વાળો છે. લોકના આકારને દ્રષ્ટાંતપણે બતાવનારા તે કલ્પિત પુરુષના આકારવાળા શરીરના મધ્યભાગની નીચે અનુક્રમે પહેલી બીજી વિગેરે સાત નરક પૃથ્વી રહેલી છે. મધ્યભાગથી નીચે નરક અને પૃથ્વીની ઉપર

ભુવનપતિ તથા પરમાધ્યામિક વગેરે દેવોના આવાસ સ્થાનો છે. કદિપત પુરુપના આકારવાળા લોકના મધ્યભાગ રૂપ તિર્થલોકમાં આપણે અને આપણને અદ્રશ્ય પ્રાણી-પદાર્થો રહેલા છે. અહીં પંદર કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો, ત્રીશ અકર્મભૂમિના ક્ષેત્રો, છપ્પન અંતર દ્વીપો, જંબૂદ્વીપ, ધાત-કીખંડ, પુષ્કરવરદ્વીપ વગેરે અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્રો સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રમાં નામ અને યોજનાદિના પ્રમાણો પુરઃસર દર્શાવેલા છે. તદ્દન છેદલો સ્વયં-ભૂરમણ સમુદ્ર છે, કે જે પછી લોકમર્યાદા સંપૂર્ણ થઈ અલોકની શરૂ-આત થાય છે. અહીંથી ઉપર સાતસેંથી નવસેં યોજન ઉંચે જ્યોતિર્મંડલના વિમાનો છે. અત્રસ્થિત ચંદ્ર, સૂર્ય અને ગ્રહોદિની ગતિઓ વડે મનુષ્યલોકમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર નિર્માણ થયેલું છે. જૈન દર્શનના અનેક ગ્રંથો જ્યોતિઃશાસ્ત્રના ગણિતથી ભરચક હતા. પરંતુ દુઃષ્મ-કાલોદ્ભવ પ્રાણીઓના ક્રમનસીમે આપણા પૂર્વજોની એકાગ્રથી વિચ્છેદ થઈ ગયેલા છે; પરંતુ ચંદ્ર પ્રજ્ઞપિત અને સૂર્ય પ્રજ્ઞપિત જેવા એ મહાન ગ્રંથો જે ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રીમદ્ ભદ્રબાહુસ્વામિ વિરચિત છે તે વિદ્યમાન છે. એ લાખો નિરાશામાં એક અમર આશા છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમની ખામીએ જ્યોતિઃશાસ્ત્રના લાભોની આશાને મૃતવત્ કરી દીધી છે.

જ્યોતિર્મંડલની ઉપર ઘણે દૂર ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં એક જ સપાટીમાં બે મળી આઠ દેવલોક છે અને તેની ઉપર, એક ઉપર એક એમ અનુક્રમે ચાર દેવલોક મળી કુલ બાર દેવલોક છે. ઉપર આગળ જતાં નવગ્રંથેયક છે ત્યાં અહમિદ્રપણું હોવાથી ચડતી ઉતરતી પદવી વગેરે વ્યવહાર નથી તે ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. સૌથી છેલ્લું વિમાન ‘સર્વાર્થસિદ્ધ’ નામવાળું છે. ત્યાં એકાવતારી પ્રાણી જઈ શકે છે. તે ઉપર પીસ્તાલીશ લાખ યોજન લાંબી પહોળી સ્ફટિક રતનની શિલા છે, તે સિદ્ધશિલાના નામથી ઓળખાય છે, જ્યાં સિદ્ધના જીવો આદિ અનંતકાળ રહે છે-અહીંદ્વીપ કે જે તિર્થલોકમાં મનુષ્યલોક તરીકે ગણાવેલો છે તે પીસ્તાલીશ લાખ યોજન પ્રમાણવાળો છે. જંબુ-

દ્વીપ એક લક્ષ યોજનનો છે. તેની પરિધિ ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ ગાઉ, ૨૮ ધનુષ્ય, અને ૧૩ અંગુલ પ્રમાણ છે. સર્વમળી શાશ્વત નદીઓ તિર્છલોકમાં ૧૪૫૬૦૦૦ સંખ્યાવાળી છે. ભરતક્ષેત્રનું પ્રમાણ પાંચસે ધવીશ યોજન છ કળાનું છે. શાશ્વત તીર્થો સર્વમળી તિર્છલોકમાં માગધ વરદામાદિ એકસો બેની સંખ્યામાં છે. તિર્છલોકની મધ્યમાં સુવર્ણ-મય સુમેરુ પર્વત લક્ષ યોજનના પ્રમાણવાળો છે. ળીગ્ન કંચનગિરિ, ગન્દતા, વખારાગિરિ, વગેરે સર્વમળી બસે ઝોગણોતેર પર્વતો છે. ચોત્રીશ વિજય છે પદ્માદિ છ મોટા દ્રહો છે. ઊર્ધ્વલોક, તિર્છલોક, અને ભુવનપતિ આદિ નિકાયોને વિષે જિન ભુવનોની સંખ્યા સાતકોડ ને બોતેર લાખ નેટલી છે. તે સર્વ ચૈત્યોમાં જિન જિઓની સંખ્યા આઠસો ત્રીશ કોટી, છોંતેર લાખની છે. તીર્છલોકમાં શાશ્વત જિન ચૈત્યો ચારસો તેસઠ છે. તેની અંદર સર્વ મળી પચાસ હજાર ને ચાર જિનાબંબો છે ઊર્ધ્વલોકમાં અનુત્તર વિમાન સુધી ચોરાશી લાખ સતાણું હજાર ને તેવીશ વિમાન છે. તેટલાં જ ચૈત્યો છે અને તેમાં સર્વ મળી એકાણું કોટી છોંતેર લાખ અકોતેર હજાર ચારસો ચોરાશી જિનજિઓ છે. આ આ ઉપરાંત યુગલિક ક્ષેત્રો, જંબુશાલ્મલિ પ્રમુખ વૃક્ષો, ગંગા, સિંધુ, સીતા, સીતાદા, પ્રમુખ મહા નદીઓ વગેરેનું સવિસ્તર મર્યાદાવાળું જ્ઞાન લઘુસંઘયણુ-બૃહત્ સંઘયણાદિ ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન થયેલું છે, જે નેવાથી સર્વસદ્રષ્ટિ કેટલી વિસ્તારવાળી હશે તેની સંક્ષિપ્તપણે આપણુ પામર પ્રાણીઓને જાંખી થઈ શકે છે. કેટલાક અધ્યાત્મી કહેવાતા મનુષ્યો ગણિતાનુયોગના વિષયને શુષ્ક ગણી તેનો અનાદર કરે છે, અને બીલકુલ તે અનુયોગ ભણી દ્રષ્ટિ કરતા નથી. તેવાઓએ સમ-જવું નોંધએ કે ગણિતાનુયોગ એ લોક સ્વરૂપનું દ્રવ્યજ્ઞાન છે અને દ્રવ્યાનુયોગ એ તેનું ભાવજ્ઞાન છે. ભાવજ્ઞાનને દ્રઢ અને મજબૂત કરવાને માટે દ્રવ્યજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે એમ શાસ્ત્ર ખુલ્લી રીતે કહે છે. જે કે એટલું તો છે કે ગણિતાનુયોગના વિષયમાં રચીપચી રહી દ્રવ્યાનુયોગ રૂપ સાધ્યથી બેનસીબ રહેવું એ શિષ્ટ સંમત નથી જ; પરંતુ તેથી

ગણિતાનુયોગ કે જે જૈન દર્શનમાં અગ્રપદ ધરાવે છે તેનું અહુમાન ઝોછું થાય છે એ તિરસ્કરણીય છે. ગણિતાનુયોગના જ્ઞાનથી કૂપમંડૂકતા દૂર થાય છે. દ્રવ્યલોક વિશાળ અને વિસ્તૃત દેખાય છે. મગજશક્તિ તર્કનિપુણ અને છે, જેય પદાર્થોના સંગ્રહ થઈ જાય છે, અનેક ક્ષેત્રોનું જ્ઞાન થવાથી કદાચ જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે, અને ખુદ દ્રવ્યાનુયોગના પદ્ધત્યોના સમાવેશ કેટલી મર્યાદામાં થાય છે—વગેરે જ્ઞાનપૂર્વક અનેક મહાન લાભો પ્રત્યક્ષપણે રહેલા છે. તેને માટે વિશેષ કહેવાની અગત્યતા પૂર્ણ થવા સાથે શાસ્ત્રાવલોકન માટે સૂચના કરવામાં આવે છે.

કથાનુયોગ :

જૈન દર્શનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તૃતીય નેત્રરૂપ ધર્મકથાનુ-યોગ છે. આ નેત્રવડે હેય ઉપાદેયની નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ યથાર્થ સમજી શકાય છે. આ અનુયોગમાં કથાઓનો મોટો સંગ્રહ છે. ઐતિહાસિક નવલકથાઓ જે અત્યારે ભૂપૃષ્ઠ ઉપર વિદ્યમાન છે તેમના અવલોકનથી નાયકોનાં વીરત્વ, શૌર્ય, સૌજન્ય, ક્ષમા અને આર્જવાદિ સદ્ગુણો, તેમજ ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, અભિમાન, પ્રપંચ આદિ દુર્ગુણોની તુલના થઈ શકે છે. કથાઓ એ સજ્જન અને દુર્જનની પ્રવૃત્તિઓના યોગ લેવા લાયક દ્રષ્ટાંતો હોવાથી અર્થવાહક છે. પ્રાણી માત્ર જે હેયોપાદેય પ્રવૃત્તિમાં યત્ન કરવા તત્પર થતા નથી અથવા તે તેમને રૂચતું નથી, તેઓ જ્યારે કથાનુયોગના દ્રષ્ટાંતો વાંચે છે, અને તે ઉપર મનન કરે છે ત્યારે તેઓ શુદ્ધાશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓની ક્રાંતિ જાણી શકે છે. અને પરિણામે હિતકારક પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. ધણા પ્રાકૃત પ્રાણીઓને કથાઓ વાંચવામાં અહુ રસ જામતો જણાય છે, પરંતુ તેઓએ તેથી હર્ષિત થવાનું નથી. જ્યારે કથાના અંગોને દરેક વિભાગમાં વહેંચી સારભૂત પદાર્થ સમજી શકાય અને અસારભૂત તજ દેવાને પ્રયત્નશીલ થવાય ત્યારે જ ધર્મકથાનુયોગ દ્વારવડે જૈન દર્શનની મર્યાદામાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.

ધર્મકથા સિવાયની કથાઓ-વિકથાઓ, અનેક પ્રકારે રાજકથા, ભક્તકથા, કામકથા, અર્થકથા વગેરે હોય છે. કથાનાયકો જેમના જેમના સંબંધમાં આવેલા હોય તે સંબંધી વર્ગ અનેક રંગી હોય છે. કેટલાક પ્રસંગોમાં સજ્જનો દુર્જનોની કસોટીમાં આવે છે, અને તે વખતે તેમને અનેક રીતે હેરાન થવું પડે છે. કેટલાક નાયકોના પ્રસંગમાં આવેલો વર્ગ વિષય અને કષાયથી અભિભૂત હોય છે કેટલાક નાયકો પ્રતાદિ ગ્રહણ કરી સંકટમાં આવી પડતાં શિથિલ થઈ જાય છે. અમુક નાયકો સંસારમાં રત રહી અંતરંગ કુટુંબના સંબંધથી દૂર રહી અહિ-રંગ કુટુંબનું હિંસા, અપ્રમાણિકપણું, ચોરી વગેરેથી પોષણ કરવામાં

સાર્થકતા સમજતા હોય છે, કોઈ પરસ્કીલંપટ થઈ લગ્નને દૂર મૂકી અકાર્યમાં તત્પર થાય છે આ અને આવા જ પ્રકારેથી ભરપૂર ચિત્રો કથાશરીરમાં આલેખન કરાયેલ હોય છે. આવા વિચિત્ર રંગી ચિત્રો-માંથી હેય ઉપાદેયાદિ વસ્તુને ગણી લેવી-એ ધર્મકથાનુયોગના શ્રવણ અને વાચનનું અંતિમ રહસ્ય છે. આ વ્યાખતનું સમર્થન શ્રીમદ્ સિદ્ધર્ષિ ગણીના નીચેના શ્લોકોથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

અર્થ કામં ચ ધર્મં ચ તથા સંકીર્ણરૂપતામ્ ।
 આશ્રિત્ય વર્તેતે લોકે કથાતાવચ્ચતુર્વિધા ॥
 સા ક્વિલ્લષ્ટ ચિત્તહેતુત્વાત્ પાપસંબંધ કારિકા ।
 તેન દુર્ગતિ વર્તન્યાઃ પ્રાપ્તે પ્રવળા મતા ॥
 સા મલીમસ કામેષુ રાગોત્કર્ષ વિધાયિકા ।
 વિપર્યાસકરી તેન હેતુભૂતૈવ દુર્ગતેઃ ॥
 સા શુદ્ધ ચિત્તહેતુત્વાત્ પુણ્યકર્મ વિનિર્જરે ।
 વિધત્તે તેન વિજ્ઞેયા કારણં નાક મોક્ષયોઃ ॥
 ત્રિવર્ગ સાધનોપાય પ્રતિપાદન તત્પરાઃ ।
 યાનેકરસ સારાર્થા સાસંકીર્ણકથોચ્ચયે ॥

“ આ લોકમાં ચાર પ્રકારની કથા અર્થ, કામ, ધર્મ અને સંકીર્ણ નામની છે. અર્થકથા અંતઃકરણને કલુપિત કરવાના કારણને લઈને પાપ ઉપાર્જન કરાવી દુર્ગતિપાતક ગણાયેલી છે. કામકથા રાગજનક ધ્વજાઓ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી દુર્ગતિના અનંતર કારણભૂત છે. ધર્મકથા અંતઃકરણને નિર્મળ કરનાર હોવાથી સ્વર્ગ અને મોક્ષના કારણભૂત તરીકે ગણાયેલી છે. સંકીર્ણ કથા જુદાજુદા રસવાળી હોવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગની સાધનાના ઉપાયભૂત મનાયેલી છે. ”

કથા શરીરના ઉત્તમાં ધર્મકથામાં ઉત્તમ પંક્તિમાં ગણાયલા મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રો યોધનીય એટલા માટે હોય છે કે તેઓના

ચરિત્રો ઉત્તમ સદ્ગુણોથી ભરચક્ર હોવાથી જગતના ઈતિહાસના અમર પૃષ્ઠો ઉપર મુદ્રિત થાય છે, અને ભવિષ્યની સર્વપ્રજા મુખ્યત્વે એ મહા-કાર્યથી એમની સ્મૃતિ સાચવી શકે છે. પછીથી તજજ્ઞ્ય અનુ-કરણ કરવામાં પ્રયત્નશીલ અને છે. જીવનચરિત્રોના પાત્રોની જીવન્ત મૂર્તિઓ કે જેઓએ પોતાની સુગંધને પૃથ્વીના પર ઉપર પાથરી દીધી હોય છે તેવી જીવન્ત મૂર્તિઓ વાંચકોના હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરી હૃદયને પુરૂષાર્થપ્રેમી બનાવે છે. એક વદાને કહ્યું છે કે “જે ચરિત્રો અથવા કથાઓ વાંચકના હૃદયમાં મલિન ભાવને નિર્ગલ કરી ઉચ્ચભાવને ઉત્તેજિત કરે નહિ અથવા તે મહાન્ પ્રતિભાતું પ્રતિગિંબ બતાવી વાંચ-કની શક્તિઓને વિકાસ આપે નહિ તે માત્ર ચક્ષુનો વ્યાપાર છે.” મહાત્માઓની કથામાંથી શું મળી શકે છે તે સંબંધે એક અંગ્રેજ નીચે પ્રમાણે વિચારો બતાવે છે.

One comfort is that great men taken up in any way are profitable company.

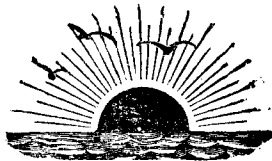
“જે મનુષ્યો ખરેખર મોટા હોય છે તેઓના જીવનને જમે તે દ્રષ્ટિથી નિહાળીએ તો પણ તેમાંથી કાંઈકે ઓષધાયક અથવા ઉત્કર્ષ કરે તેવું મળ્યા વિના રહેતું નથી.”

આમ હોવાથી મનુષ્ય જીવનની સફળતા મહાત્માઓની જીવનકથા-માંથી અવશ્ય સારગ્રહણરૂપ હંસચંચુ વડે, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ પાણીને છોડી દઈ, શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ દુગ્ધથી આત્માને પુષ્ટ કરવા પ્રયત્નશીલ થવાથી થઈ શકે એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. ક્રમશઃ આ અનુયોગ ચરણ કરણાનુ-યોગમાં પ્રવૃત્તિતું અનંતર કારણ થઈ જાય છે. તત્ત્ર ગ્રહણ કરી આત્મો-ન્નતિમાં કર્તવ્યપરાયણ થવું—એ ધર્મકથાનો સાર અને અદ્વિતીય સિધ્ધાંત છે. જૈન કથાનુયોગ એટલો બધો વિશાળ અને વિસ્તૃત છે કે જૈનેતર દર્શનોની કથા સમુદાયની તુલનામાં તે અગ્રપદે આવી શકે છે. વળી જૈન કથાનુયોગમાં ભાગ્યે જ કલ્પિત કથાઓનો સંભવ છે

અને કદાચ હશે તો તે માત્ર દ્રષ્ટાંતિક અર્થનો ભાવાર્થ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ. પરંતુ પ્રસ્તુત કથાનુયોગમાં ન્યૂનતા ભાસતી હોય તો તે એ છે કે જે મહાન આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયોની ગ્રંથ સમૃદ્ધિ વિસ્તૃત પ્રમાણમાં મળી આવે છે, તેમના જીવનચરિત્રો સંપૂર્ણપણે સાચવી શકાયા નથી. જેટલા મળી શકે છે તેટલા તદ્દન અપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. આ દોષ ગ્રંથ સમૃદ્ધિ સાચવવામાં એદરકાર રહેલા પૂર્વકાલીન જૈનોને શિર સર્જીત થયેલો છે.

વ્રતનું યથાર્થ પાલન કરનાર અથવા વ્રત વિરાધક કથાનાયકોના ઓધદાયક ચરિત્રો વાંચકોના હૃદયમાં સજ્જડ છાપ પાડી શકે છે. તેના દ્રષ્ટાંતો પાંચ વ્રત ઉપર અનુક્રમે હરિયલ, વસુરાજ, રૌહિણેય, સુદર્શન અને નંદ આદિ પ્રસિદ્ધ નરોના છે. અનેક રંગી દ્રષ્ટાંતોથી ભરપૂર કથાનુયોગ છે. તે શાસ્ત્રાવલોકનથી માલૂમ પડી આવે તેમ છે. જેમકે ગિરિશુક અને પુષ્પશુકના દ્રષ્ટાંતોમાંથી સદસહ સંગતિના લાલાલાભનો પરિણામે સાર મળી શકે છે. પ્રસ્તુત અનુયોગ સંક્ષિપ્તપણે પૂર્ણ કરી નિમ્નલિખિત શ્લોકના અલંકાર સાથે કથાનુયોગનો ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે.

इहामुत्र च जंतूनां सर्वेषाममृतोपमाम् ।
शुद्धां धर्मकथां धन्याः कुर्वति हितकाम्यया ॥

ચરણકરણાનુયોગ :

જૈન દર્શનનું તૃતીય રત્ન જેને ‘ચારિત્ર’ શબ્દથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે પ્રસ્તુત ચરણકરણાનુયોગ છે. શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ વાચક જેને-જ્ઞાનમ્યફલં વિરતિ રૂપે સૂત્રમાં ગુથે છે, નીતિકારો જેને નૈતકબળ અથવા વિચારોવડે ઉત્પન્ન થયેલું સદ્વર્તન તરીકે જાહેર કરે છે, માનસશાસ્ત્રીઓ જેને પુરૂષના હૃદય તરીકે ગણના કરે છે, શાસ્ત્રોપદેશકો જેને દર્શનમોહનીયના ત્રિનાશથી સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું છે, એવા પુરૂષો દ્વારા આલંબનીય માને છે અને અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓ જેને જ્ઞાન દર્શનની રમણુતા રૂપે સ્થાપન કરે છે-તે આ જૈનદર્શનનો ચતુર્થ અનુયોગ છે.

એક મહાપુરૂષ બુધ્ધિ અને હૃદયની સત્તાનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે કે-બુધ્ધિબળ કરતાં હૃદયબળ હજારગણે દરજ્જે ઉચ્ચતા ધરાવે છે. બુધ્ધિબળના સાયુજ્યને પામેલો પણ હૃદયસત્તાથી શૂન્ય પ્રાણી ગાંડા માણસના હાથમાં આપેલી તરવારની પેઠે અવ્યવસ્થિત છે. જેવા વિચાર તેવા આચાર એ સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિદ્વારા સમ્યક્ચારિત્રની પરિપાલના કરવારૂપે વાસ્તવિકતા પ્રકટ કરે છે, આ ઉપરથી સ્વતઃસિધ્ધ થઈ શકે છે કે ચરણકરણાનુયોગ એ સમ્યક્ચારિત્ર હોઈ અખિલ જૈન દર્શનનું હૃદય છે. હૃદયબળ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પુરુષ મહાપુરુષ થઈ શકતો નથી. દ્રવ્યાનુયોગનું માત્ર અવલંબન કરનારા જનોને ચરણકરણાનુયોગ એ ક્રિયાકાંડ હોઈ શુષ્ક લાગે છે અને કષ્ટસાધ્ય કાર્ય તરીકે ગણી પ્રવૃત્તિમાં પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે; તેવા શુષ્ક જ્ઞાનીઓએ સમજવું જોઈએ કે આ ચરણ સિત્તરી અને કરણ સિત્તરી રૂપ જૈન ચારિત્ર એ આત્માની અત્યંત નિર્મળ વિશુદ્ધિ કરનાર છે. દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન એ આત્યંતિક વિશુદ્ધિને સંબંધવનાર અનંતર સાધન છે. પરંતુ સાધ્યની પ્રાપ્તિ સાધનોના Practical ઉપયોગ વગર નિર્થક અને નિષ્ફળ છે. પ્રસ્તુત ચારિત્ર એ પ્રકારનું છે,

(૧) દેશ વિરતિ

(૨) સર્વ વિરતિ

ગૃહસ્થ દેશવિરતિનો અધિકારી છે. અને નિરારંભી મુનિઓ સર્વ વિરતિના અધિકારીઓ છે. દેશ વિરતિધર શ્રાવકોને ધારવત ગ્રહણ કરવાના હોય છે. સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત, મૃપાવાદ, અદત્તાદાન, પરસ્ત્રીગમન-વિરમણ, પરિગ્રહ-દિગ્ પરિમાણ, ભોગપભોગ-અનર્થદંડવિરમણ, સામાયિક, પૌષધ, અને અતિથિ સંવિભાગ.

વીશવિશ્વા દ્યાનું પાલન સાધુઓને માટે ગણુતાં ગૃહસ્થના અધિકારમાં ઓછામાં ઓછી સવાવિશ્વા દ્યા આવી શકે છે. તે દ્યાનું પાલન કે જે વડે નિરપરાધી, સ્થૂલ પ્રાણીઓની, નિરપેક્ષવૃત્તિથી અને સંકલ્પથી હિંસા નહીં કરે, એવું વ્રત લેવાથી થઈ શકે છે. હિંસા પણ એ પ્રકારની છે. દ્રવ્ય અને ભાવ. રાગદ્વેષના પરિણામવડે ભાવહિંસા અને તન્નન્ન્ય પ્રાણિવંદાદિ વડે દ્રવ્યહિંસા ગણાય છે તેના હેતુ, સ્વરૂપ, અનુગ્રધાદિ અનેક ભાંગાઓ છે. ત્યારપછી મન, વચન, કાયા વડે, સ્થૂલતાથી જૂઠું ઓલવું નહીં અથવા જૂઠું કાર્ય કરવું નહીં, અદત્ત વસ્તુને ગ્રહણ કરવી નહી, પરસ્ત્રી ગમનથી દૂર રહી સ્વદારાસંતોષ ધારણ કરવો, ધન ધાન્યાદિ નવવિધ પરિગ્રહનું માપ કરી સંતોષવૃત્તિ રાખવી, દિશાઓમાં જવાનો અમુક હદ સુધીનો નિયમ કરવો, અભક્ષ્ય તથા અનંતકાયાદિ વગેરેથી તથા અપેય પાનથી અને કર્માદાન વ્યાપારથી દૂર રહેવું, વક્ત્રાઓ વગેરેથી થતા અનર્થદંડથી વિરમવું, સામાયિક, પૌષધ, અને અતિથિ સંવિભાગ, સાધર્મિવાત્સલ્ય વગેરે શુભ અનુશાનોમાં આદર કરવો; આ સર્વ ધારવતો અનુક્રમે ગૃહસ્થને યોગ્ય છે. આ ધાર વ્રતોનો વિસ્તાર ઘણો જ છે. દરેક વ્રતને માટે ભંગાભંગરૂપ અતિચારો છે. જે દર્શાવતાં વિષય વિસ્તૃત થાય તેમ છે. સાધુજનોની ગણનાના મુકાબલામાં ગૃહસ્થનો અધિકાર ઘણો અસ્પ હોવાથી તેને પંડિત જનોએ ‘મલ્લિનારંભી’ કહેલાં છે સાધુજનો કે જેમણે આરંભ માત્રને ત્યજી દીધેલા છે તેઓ ‘નિરારંભી’ તરીકે મશહૂર થયેલા છે.

સાધુજનોને અધિકાર રૂપે પરિપાલનને માટે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી નીચેની ગાથાઓ વડે પ્રદર્શિત થયેલા છે.

વય સમળધમ્મ સંજમ વૈયાવચ્ચેવ વંભગુત્તિસુ ।
 નાણાહિતિયં તવકોહ નિગ્ગહાહ્હ ચરણમેયં ॥
 પિંડ વિસોહી સમિહ્ ભાવણ પહિમાય હિંદયનિરોહો ।
 પહિલહેણગુત્તિહુ અભિગ્ગહંચેવ કહણ્તુ ॥

૫ મહાવ્રત, ૧૦ શ્રમણુ ધર્મ, ૧૭ સંયમ પ્રકારો, ૧૦ વૈયાવચ્ચ, ૯ બ્રહ્મચર્ય, ૩ જ્ઞાનાદિત્રિક, ૧૨ તપ અને કોધાદિ ૪ કપાયનો નિગ્રહ તથા, ૪ પિંડ વિશુદ્ધિ, ૫ સમિતિ, ૧૨ ભાવના, ૧૨ પહિમા, ૫ ઈંદ્રિય નિરોધ, ૨૫ પ્રતિલેખના, ૩ ગુપ્તિ, ૪ અભિગ્રહ.

આ રીતે અનુક્રમે સીતેર સીતેર પ્રકારો છે.

આ સર્વનો વિસ્તાર અસંખ્ય પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરાયેલો છે. લોકાકાશના પ્રદેશની સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા પ્રમાણમાં ચરણુકરણુનુયોગ ૩૫ સંયમના સ્થાનકો છે. આત્માના અધ્યવસાયને આશ્રીને તરતમતાએ આ અસંખ્ય ભેદો હોઈ શકે છે.

એક જૈન ગૃહસ્થ જો તે પોતાના અધિકારને આશ્રીને ગ્રહણ કરેલા દ્વાદશવ્રતનું પાલન કરતો હોય છે, તે દુરાચરણુથી ભય પામતો હોવાને લીધે તેમ જ સદાચારમાં ક્ષણમાત્ર પણ અપ્રમાદી હોવાને અંગે તે કદી કોઈના ગુનાહમાં આવી શકતો નથી, તો પંચમહાવ્રતને ધારણુ કરનાર સદ્ગુણુઓની તો તેવી સ્થિતિ ક્યાંથી હોય ? જૈન દર્શનના ચારિત્રનું બંધારણુ એવું સુદૃઢ અને બળવત્તર છે કે ચિરસંસ્કારી પ્રાણુઓ જ તેમાં રહી શકે. સાધુજનોને પ્રાણુતિપાતાદિ પંચ અવ્રતોથી સર્વ પ્રકારે વિરમવાનું છે. વ્રત લીધા વગર અજ્ઞાનપણુ પ્રાણુઓને તે તે પ્રકારના પાપમાર્ગો ખુલ્લા દ્વારવાળા હોવાથી કર્મ પ્રવાહના પ્રવાહો આવતા અટકી શકતા નથી. તેથી શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ કહ્યું છે કે:-

અવિરતિ લગેં એકેંદ્રિયા રે, પાપ સ્થાન અઠાર;
 લાગે પાંચેહી ક્રિયારે, પંચમ અંગ વિચારે રે. (૧)

“ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે એકંદ્રિયો અવિરતિ હોવાથી તેમને પાંચ ક્રિયાઓ અને અદાર પાપસ્થાનકોથી ઉત્પન્ન થતો ક્ષણેક્ષણે કર્મબંધ પડે છે.”

સાધુજીવન ઘણું જ કઠિન છે. તલવારની ધાર ઉપર નાચતા બાજીરો તથા લોહાના ચણાને ચાવી જનાર અવધૂતોનાં કરતાં સાધુ જીવનની કઠિનતા દુર્ભેદ છે. આત્મભજના સામર્થ્ય વડે કર્મભજને તોડી પાડવાની શક્તિવાળા પ્રાણીઓ યથાર્થ ચરણકરણની સાધના કરી મુક્તિ પામી શકે છે. ચારિત્રની પરિપાલનના વડે આત્મા કર્મનો આશ્રવ દૂર કરી સંવરપણું પ્રાપ્ત કરે છે. સંવરપણું પ્રાપ્ત થવાથી નવા કર્મનું આગમન રોકાઈ જવાથી પૂર્વકર્મની નિર્જરા (દેશ થકી ક્ષય) થતાં સર્વ કર્મની નિર્જરા થવાનો સંભવ છે.

ચરણ ક્રિયાને પાલન કરતા સાધુ જનોને દશ પ્રકારે યતિધર્મ સેવન કરવો પડે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે. ક્ષાંતિ, આર્જવ, માર્દવ, સંતોષ, તપ, ઈન્દ્રિયસંયમ, સત્ય, શૌચ, આક્રિયન્ય અને બ્રહ્મચર્યા. આમાં પ્રથમ ચાર ક્રોધ, માયા, માન અને લોભની નિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો છે. ચાર ક્રપાથોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાનુયોગના ત્રિપયમાં ઠીક રીતે આવી ગયેલું છે. તપ એ પ્રકારે છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર. અનશન, ઊનોદરીવ્રત, આજીવિકા સંક્ષેપ, રસ ત્યાગ, કાયકલેશ, અને સંલીનતા:—આ બાહ્ય તપ છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યય અને ધ્યાન એ અંતરંગ તપ છે. નમુકારસહિથી માંડીને ઉપવાસ પર્યંત વ્રત લઈ જોટલે જોટલે અંશે આહાર નાં કરવો તે અનશન. આ અનશન અને ઔનોદર્યા વિગેરે—ઈન્દ્રિય સંયમરૂપ યતિધર્મને પાલન કરાવવાનું પ્રયત્ન સાધન છે. બાહ્ય તપ વડે ઈન્દ્રિય રૂપ ઘોડાનો વિકારવેગ કુંઠિત થઈ જાય છે. પૌદ્ગલિક ભોગના ખાવા પીવાના તથા ભોગવવાના આત્માના અનાદિ-બંધ સંસ્કારોને તોડી પાડવાને પ્રયત્ન કુહાડા સમાન જો કાષ્ટ પણ હોય તો તે અનશનાદિ બાહ્ય તપ છે.

સ્મૃતિભંગથી પાપાચરણ થયેલું હોય તેનો દંડ ગુરુજન અથવા વડીલદ્વારા વહોરી લેવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત. પૂજ્યપ્રતિ ભક્તિભાવનું દર્શન તે

વિનય. જ્ઞાન પ્રાણીઓની સારવાર કરવી તે વૈયાવચ્ચ, અને જ્ઞાનનું શ્રવણ મનન, અને નિદિધ્યાસન એ સ્વાધ્યાય. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનથી રહિત થઈ ધર્મ ધ્યાન તથા શુકલ ધ્યાનમાં રમણતા કરવી તે ધ્યાન તપ કહેવાય છે. ધ્યાનના ચાર પ્રકારો આ રીતે છે.

આર્ત ધ્યાન, રૌદ્ર ધ્યાન, ધર્મ ધ્યાન, શુકલ ધ્યાન.

આર્ત ધ્યાનના ચાર પ્રકાર (૧) ઇષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, રોગ ચિંતા, અને અગ્રશોચ (ભાવિભવમાં મને અંમુક ઇષ્ટ વસ્તુ મળો એવું નિયાણું કરવું તે)

રૌદ્ર ધ્યાનના ચાર પ્રકાર (૧) હિંસાનુબંધિ (૨) મુખાનુબંધિ (૩) સ્તેયાનુબંધિ અને (૪) સંરક્ષણાનુબંધિ (માલમિલકત સ્ત્રી પુત્રાદિના સંરક્ષણ સંબંધી). ધર્મ ધ્યાન ચાર પ્રકારે (૧) આજ્ઞા વિચય (જિનાજ્ઞાના સ્વરૂપનું ચિંતવન) (૨) અપાય વિચય (કર્મો વડે પ્રાણીઓને થતી પીડાનું ચિંતવન) (૩) વિપાક વિચય (સુખ દુઃખાદિને કર્મફળ જાણી શોક નહીં કરવા સંબંધી વિચારણા) અને (૪) સંસ્થાન વિચય (ચૌદ રાજલોકના સ્વરૂપનું મનન).

શુકલ ધ્યાન ચાર પ્રકારે: (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર (૨) એકત્વ વિતર્ક અવિચાર (૩) સૂક્ષ્મ ક્રિયા પ્રતિપાતિ (૪) વ્યુત્સન્નક્રિયા અનિવૃત્તિ. પહેલા એ ભેદ ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર ચડતા પ્રાણીને આઠમા ગુણુ સ્થાનકથી શરૂ થાય છે. તેમાં જગતમાં રહેલા પદાર્થોના ગુણુ પર્યાયોનું ચિંતવન છે. બારમે ગુણુસ્થાને પ્રસ્તુત ધ્યાનનો બીજો ભેદ પૂર્ણ થાય છે. તે પૂર્ણ થયા પછી ધ્યાતા વિશ્રાંતિ પામે છે. ત્યારપછી તુરત જ અખિલ પ્રાણી પદાર્થોને હસ્તામલકવત જણાવનાર કેવળજ્ઞાન થાય છે. અહીંથી ત્રીજો પ્રકાર શરૂ થાય છે. અને આયુષ્યમર્યાદાપૂર્ણ થવાની તૈયારી વખતે સૂક્ષ્મ મન, વચન, અને કાયવ્યાપારનો રોધ કરતી વેળાએ ત્રીજો પ્રકાર પૂર્ણ થઈ ચતુર્થ પ્રકાર શરૂ થાય છે. પૂર્ણ કર્યા પછી અજ્ઞાન-પંચ હસ્વાક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલા સમયમાં નિર્વાણપદ પામે છે.

આ ધ્યાન ચરમ કેવલી થયા પછી વિચ્છેદ ગયેલું છે. આ ધ્યાનના વજ્ર ઋષભનારાય સંઘયણુવાળા માત્ર અધિકારીઓ છે. કહ્યું છે કે:—

इदमादिमं संहनना एवालं पूर्ववेदिनः कर्तुं ।

स्थिरतां न याति चित्तं कथमपि यत्स्वरूपसत्त्वानां ॥

“ પ્રાકૃત પ્રાણીઓનું ચિત્ત આ ધ્યાનને માટે લાયક નથી; કેમકે ચિત્ત સ્થૈર્ય તેમને હોતું નથી. માટે પ્રથમ સંઘયણુવાળા પૂર્વધરે વગેરે આ ધ્યાનના અધિકારીઓ હોઈ શકે છે. ”

આ ઉપરાંત ધર્માદિ પાંચ સમિતિઓ, મન આદિ ત્રણ ગુપ્તિઓ, ક્ષુધા આદિ આવીશ પરિસહ, અનિત્યાદિ પાર ભાવના, સામાયિકાદિ પાંચ ચારિત્રો, મૈત્રી આદિ ચાર મહાભાવનાઓમાં સાધુજનોને નિરંતર રમણુ કરવાનું છે. ચારિત્રના આ સર્વ અંગોનો વિસ્તાર શાસ્ત્રોમાં ઘણોજ છે, ચારિત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવે છે કે—

पंचमहाव्रतमूलं समितिप्रसरं नितांतमनवद्यम् ।

गुप्तिफलभारनघ्नं सन्मतिना कीर्तितं वृत्तं ॥

“ ચારિત્રરૂપ વૃક્ષની જડ પાંચ મહાવ્રત છે, શાખા પાંચ સમિતિ છે, અને ફળ ત્રણ ગુપ્તિ છે ” અરણ્યકરણાનુયોગની આ ક્રિયાઓના સંસ્કાર દ્રઢ થવાથી મનોબલ ઘણુંજ ઉચ્ચ અને વિશાળ પ્રદેશાવગાહી બને છે. સંયમની આ સર્વ શુભ ક્રિયાઓ શુદ્ધ અને ઉત્પાદક શક્તિથી ભરપૂર હોવાથી જ્ઞાન દર્શનની રમણુતારૂપ ચારિત્રનો આત્મા અધિકારી બને છે. મુક્તિ કે જેને અનેક દર્શનોએ જુદા જુદા કારણો માનીને કાર્યરૂપે એક માનેલી છે, તે જૈન દર્શનની અપેક્ષાએ અનંતકાળ આત્માની જ્ઞાન દર્શનમાં રમણુતા અને આત્માના સંસારીપણાના આત્યંતિક ક્ષયરૂપે છે. આ મુક્તિનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. શાસ્ત્રકાર તેથી જ કહે છે કે—

अद्यमात्मैव संसारः कषायेंद्रियनिर्जितः ।

तमेव तद्विजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

“ કપાય અને ઈંદ્રિયથી જીતાયેજો આત્મા તે જ સંસાર છે અને તેમને આત્મા જીતે ત્યારે પંડિતો તેને મોક્ષ કહે છે. ”

અત્ર એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે સિદ્ધના જીવોને, આ સંસારમાં સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે રમણ કરવાથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ તેમ જ સ્વાદિષ્ટ અને ઉત્તમ ભોજનો આરોગવાથી ઉદ્ભવતો આનંદ નથી જ; તેા મુક્તિ નિવાસ કરતાં અહિં સુખ લાગે છે. આં ભોગવટા વગરની શન્ય અવસ્થા છે. પરંતુ પુદ્ગલાનંદી પ્રાણીઓતો આ અજ્ઞાનમૂલક પ્રશ્ન છે— એમ કહેવા સાથે સમાધાન કરવામાં આવે છે કે એક પ્રાણી કટોરામાં રહેલો દુધપાક ગળાં સુધી ખાય છે, હવે શું તે વધારે ખાવાની ઇચ્છા કરે તો ખાઈ શકે ખરે કે ? સ્ત્રી સંયોગના સુખને અતે વિષય કેવો કટુ લાગે છે ! આ પ્રકારે આ સંસારી પ્રાણીઓને પૂર્વ સંસ્કાર જનિત અનૈક પ્રકારે ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને યોગ્ય વા અયોગ્ય પ્રકારે દૂર કરવાની કોશીશ કરે છે. જે જે પ્રકારની ખરજ ઉદ્ભવે છે તેની શાંતિ પછી તે ખરજને શાંત કરનારી વસ્તુને વ્યાપાર ઝેર જેવો લાગે છે. શરીર ઉપર ખુજલી થાય છે તે વખતે ખરજ પ્રકટે છે; પછી તે ખરજને શાંત કરવાને ખણવાથી કોસ્લાઓ ઉપસે છે જેથી તે ખણવાના સુખ કરતાં અનેકગણું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પુદ્ગલિક પદાર્થોથી થતાં સુખની આ સ્થિતિ છે. જે સુખને પરિણામે દુઃખ રહેવું છે તેને શાસ્ત્રકાર “ સુખ જ ” કહેતા નથી. સિદ્ધના જીવોને ક્ષુધા તથા વિષયાદિ ખરજની ઉત્પત્તિનું બીજ દગ્ધ થયેલ હોવાથી તે ખરજની શાંતિના ઉપાયો યોજવાની તેમને જરૂર હોતી નથી. તેઓ ખરેખરા સુખમાં રહેલા છે. જ્ઞાનાનંદમાં મગ્ન થઈ એક સમયમાં જગતના ત્રૈકાલિક ભાવોને સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગપણે જાણ્યા કરે છે. ઉપાધિ રહિત જીવન હોઈ નિરાયાધપણામાં સ્થિત છે. સમગ્ર વિશ્વમાં કોઈ પણ પદાર્થ સંકલના એમનાથી ગુપ્ત નથી. શ્રી કૃષ્ણ ભગવદ્ગીતામાં કહે છે તેથી ઉલ્લટું આ સિદ્ધ જીવોને પુનઃ અવતાર લેવાનો અભાવ સ્થાપિત થયેલો છે. કેમકે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે :-

યદાયદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સુજામ્યહં ॥

“ હે અર્જુન ! વૈકુંઠમાં ગયા પછી જ્યારે જ્યારે આર્યધર્મની ક્ષતિ જોવાય છે અને અધર્મની વ્યાપકતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે હું પુનઃ અવતાર ધારણ કરું છું. ”

પ્રસ્તુત સ્થિતિમાં જૈન દર્શનના સિક્કાંતાનુસાર રાગ અને દ્વેષરૂપ ભવખીજોતું દહન થયેલું હોવાથી ખીજના દહન પછી જેમ વ્રક્ષના ઉત્પન્ન થવાની આશા વ્યર્થ છે તેમ સિક્ક જીવો સંસારરૂપ દુઃખાગારમાં પુનઃ પ્રવેશ કરે—એ સર્વ પ્રકારે અસંભવિત જ છે. જૈન દર્શનનો ચતુર્થ અનુયોગ કે જે નિર્વાણપદના મુકુટને તૃતીય રત્નરૂપે અલંકૃત કરે છે, તે જ્ઞાન, વિરતિ અને મુક્તિના સાધ્ય-સાધન અને ઉપાય-ઉપેયના પૂર્વોક્ત સાંબંધ સાથે અત્ર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. અને શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજીના વચનોમાં ચારિત્ર શબ્દને વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ પદચ્છેદ કરતાં કહેવામાં આવે છે કે,

ચય જે આહ કર્મનો સંચય રિકત કરે જે તેહ,

ચારિત્ર નામ નિરુત્તે ભાખ્યું—તે વંદુ ગુણ ગેહ;

રે ભવિકા સિક્કચક્ર પદ વદો (૧)

જિનધર્મવિમુક્તોઽપિ સામૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્થાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥

“ જિનધર્મથી રહિત ચક્રવર્તીપણું મારે જોઈતું નથી, પરંતુ જિન-ધર્મવાળું દાસત્વ મળે તો પણ સંતોષ માનીશ. ”

યોગશાસ્ત્ર-શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યજી

ઉપસંહાર

પ્રિય વાચકગણ !

જૈન દર્શનના ચારે અનુયોગોનું સ્વરૂપ સંક્ષિપ્તપણે પૂર્ણ કરવામાં આવેલું છે. અવાંતર જૈનેતર દર્શનોના સિધ્ધાંતોની સરખામણી ક્રમશઃ થયેલી છે. જૈન દર્શન કે જેમાં અનંત પ્રાણી પદાર્થોનું જ્ઞાન સમાયેલું છે, તેને ટુંકમાં કહી બતાવવું એ માત્ર મહાસાગરમાંથી એક ધિદ્ધ પૃથ્વી ઉપર મૂકવા બરાબર છે. સંક્ષિપ્તપણે દર્શાવતાં અનેક પ્રકારે વસ્તુ-સંકલના અપૂર્ણ રહેલી હશે, એટલું જ નહીં પરંતુ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ રહ-સ્થોનું આવાહન પણ નહીં થયું હોય; તેમ જ વસ્તુતત્ત્વની પ્રરણા ઉલટી રીતે બનેલી હોય ! આ સર્વને માટે મિથ્યાદુષ્ટૃત દષ્ટ ઉપસંહાર કરતાં જૈન દર્શનને અંગે તેની જનસમૂહમાં સર્વ સામાન્ય પરિસ્થિતિ પરત્વે એ બોલ લખવામાં આવે છે તે અપ્રાસંગિક નહીં જ ગણાય.

જૈન દર્શનના બાહ્ય અને અંતરંગ સ્વરૂપનો વિવેક કરતાં તેનું અખિલ અંગ અખંડ અને છે. બાહ્ય સ્વરૂપ કે જેને પ્રાકૃત પ્રાણીઓ તત્કાળ ગ્રહણ કરી શકે છે, તે પણ એવી સુંદર મર્યાદામાં સંકલિત થયેલું છે કે, તે અન્ય દર્શનોના બાહ્ય સ્વરૂપને લૌકિક કોટિમાં મૂકી, તેનાથી અતીત થઇ-લોકોત્તર કોટિમાં સ્વયમેવ પ્રવેશ કરે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રાવક અને મુનિઓનો આચાર કે જે જૈન દર્શનનું બહિરંગ સ્વરૂપ છે, તેનું પૃથક્કરણ કરીએ ત્યારે એક શ્રાવકનો આખો દિવસ કેવી સુંદર ભાવનામાં વ્યતીત થવો જોઇએ અને મુનિનો આખો દિવસ કેવી સુંદર ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ પામી નિવૃત્ત થવો જોઇએ, તે ગ્રંથોમાં વિસ્તાર પુરઃસર દર્શાવાયેલું છે. એક શ્રાવક તરીકે હિંસાથી સ્થૂળ પ્રમાણમાં નિવૃત્ત થવું, અસત્ય તથા વાસ્તવિક સત્યનો અંગીકાર કરવો, રાત્રિ ભોજનથી વિરમવું, મધ અને માખણ આદિ અલક્ષ્યથી દૂર રહેવું-વગેરે શ્રાવકની પ્રવૃત્તિઓ તપાસતાં અન્ય દર્શનના બાહ્ય સ્વરૂપથી પણ અનેક દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. અધિક માસની અંદર અમુક દર્શનના અનુયાયીઓ

સવારમાં ઘણા વહેલાં નદી કે સમુદ્રતીરે સ્નાન કરવા જતા-ભક્તિ માર્ગાવલંબી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના આજીવન સ્વરૂપની ખારીકીઓ તપાસતાં અતિ તુચ્છ અને સામાન્યથી પણ સામાન્ય પ્રક્રિયા અનુભવવામાં આવશે. વળી તેવા જ ઇતર દર્શનના ભક્તો, લીલાનું અનુકરણ કરતાં કેવી શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડેલા છે અને પડે છે-તે જરા વધારે ઊંડુ નિરીક્ષણ કરતાં ખબર પડશે. કહેવાતા સાધુઓ કે જેઓ કાંચન અને કામિનીના સંયોગથી ભુદા નથી, તે કઈ રીતે ભક્તજનોને નિઃસ્પૃહી બનાવી શકે? વળી કાંઈ અમુક દર્શનીઓના સાધુઓ એવા છે કે જેઓ પરિગ્રહરહિતપણે વિચરે છે, છતાં તેઓનું અંતરંગ સ્વરૂપ હિંસાદિવાળું હોવાથી હિંસાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્વાનુભવગમ્ય નહીં હોવાથી, હાથી વગેરેના માંસથી પોતાની જીવનવૃત્તિને સદોષ બનાવે છે. અને એ રીતે બહિરંગ સ્વરૂપ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હોય નહિ તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી. જે જે દર્શનોના નેતાઓ જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ આચરણવાળા, સત્ય માર્ગને અનુસરનારા, વાસ્તવિક સાધ્યનું અવલંબન કરનારા હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો અનુયાયી વર્ગ સત્યમાર્ગમાં ટકી રહેતો હોય છે. જૈન દર્શનમાં મહાત્માની પ્રતિમા કે જેના ઉપર ધર્મનું જ મોટું ભાગે અવલંબન રહેલું છે તે કેવી સૌમ્ય આકૃતિવાળી અને નિરીક્ષકના હૃદયને ઉલ્લસાયમાન કરનારી છે! જ્યારે અન્ય દર્શનોમાં કહેવાતા મહાત્માઓની પ્રતિમાઓ ઇતર આકૃતિવાળી દેખાય છે, કે જે વડે તેનું સેવન કરનારા હૃદયમાં તેવા જ ઇતર ભાવોને મુદ્રિત કરાવે છે કે જે ન્યાયની કોટિમાં આવી શકતા નથી.

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ એ મુક્તિનાં આજીવન અંગરૂપ હોવાથી તે આજીવન અંગ ન્યાય દ્રષ્ટ્યા તદ્દન શુદ્ધ અને નિર્મળ હોવાં જોઈએ. જૈન દર્શનના આ આજીવન અંગોમાં કોઈપણ જાતના દૂષણનો આક્ષેપ આવી શકતો નથી એ તત્ત્વચિત સ્વરૂપથી અનેક પ્રકારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અન્ય દર્શનોના આ ત્રણ બહિરંગોમાં આકૃતિ, સ્વભાવ, ગુણદોષ, પરીક્ષા, પરિસ્થિતિ, રહેણી કરણી વગેરે તપાસ કરતાં સદોષ અને સત્ય માર્ગથી

ચ્યુત દેખાઈ આવે છે, તે તેમના શાસ્ત્રીય બાહ્ય સિદ્ધાંતોમાંથી પુર-
વાર થાય છે.

અહિંસા પરમો ધર્મ:—સૂત્રાનુયાયી જૈન દર્શન ઉપર આક્ષેપ કરતાં
મીસીસ એનીબીસેન્ટ કહે છે કે “જૈનો પાણીને અશાસ્ત્રીય રીતે ઊકાળે
છે”—પરંતુ લૌકિક નીતિરીતિના સંસ્કારવાળી તે સ્ત્રીને લોકોત્તર સંજ્ઞા
કેમ ગ્રાહ્ય થઈ શકે? જૈન દર્શન તેને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.
“મારા અનુયાયીઓને સંયમનું પાલન કરવાને માટે ઈન્દ્રિયનિગ્રહની સૌથી
પહેલી જરૂર છે. લગામ છોડી દેવાથી ઉન્મત્ત થયેલા ઈન્દ્રિયરૂપ અશ્વેનો
વિકારવેગ ઓછો કરવાને માટે ઉજ્જ્વળ પાણી એ પ્રબળ સાધન છે. આ
બાહ્ય સાધનથી ધ્યાન અને પ્રાણાયામાદિક આંતર સાધનો ધણી જ
સરળતાથી આત્માને લબ્ય થાય છે. [શરીર સુધારકો (ડોક્ટરો) પણ
વૈજ્ઞાનિક-કેમીકલી—રીતે પૃથક્કરણ કરતાં ગરમ કરેલું પાણી પ્રાણીને
સાર્વિક પ્રકૃતિવાન બનાવે છે તેમ કહે છે] મેસેરીઆ, ટાઇફોઇડ વગેરે
તાવતી હવા ફેલાય છે ત્યારે નિર્દોષ ઉકાળેલું પાણી વાપરવાની ભલામણ
કરે છે. આ હકીકત પ્રાસંગિક છે આથી આત્મજય પ્રાપ્ત કરાવનાર અને
પૌહંગલિક વાસનાઓનું દમન કરનાર તરીકે ગરમ કરેલું પાણી પ્રબળ
કારણ છે. તે સાથે અમારી સૂક્ષ્મ સંજ્ઞિમાં સર્જીત થયેલી હકીકત એ
છે કે જળમાં એકેન્દ્રિય જીવોના જન્મ મરણનો વ્યાપાર સમયે સમયે
થયાં જ કરે છે. તે પ્રાકૃત પ્રાણીઓથી અદ્દશ્ય છે. તે વ્યાપાર પાણીને
ઉકાળીને પીવાથી અટકી જાય છે. અને બહોળા પ્રમાણમાં થતી ઉત્પત્તિ
અને વિનાશરૂપ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનો માર્ગ બંધ પડે છે. સ્યાહ્વાદમય માંડું
સ્વરૂપ હોઈ નક્કા તોટાના સરવૈયા સાથે આ હકીકત ન્યાય અને યુક્તિ
પુરઃસર છે એમ કહેવું બીલકુલ વાંધા વગરનું છે.”

જૈન દર્શનનું અંતરંગ સ્વરૂપ કે જે તેનું તત્ત્વ સ્વરૂપ છે તેને
આલુ જમાનાની વૈજ્ઞાનિક (Scientific) શોધ પ્રમાણે તપાસ કરવામાં
આવે તો જનસમૂહને ધણી જ સરળતાથી ગ્રાહ્યમાં આવી શકે તેમ
છે. જેમ કે ઓકસીજન અને હાઇડ્રોજનના સંયોગથી પાણી ઉત્પન્ન

થાય છે તેમ આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર માને છે. અને તે પ્રત્યક્ષપણે બતાવે છે. જૈન દર્શન કે જેના પ્રણેતા સર્વાજ્ઞ છે, તે પણ કહે છે કે “વાયુયોનિરાપઃ-પાણી એ પવનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે” આ રીતે અનેક બીજીકે હકીકતો જે પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થઈ અત્યારે જન-સમૂહને આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરી મૂકે છે, તેની ધણા વર્ષો પહેલાં સર્વાજ્ઞે વડે જૈન દર્શનમાં સંકલના થયેલી છે-એમ ખાત્રીમાં ધ પુરવાર કરનારા જૈન વિદ્વાને નીકળી આવવાની જરૂર છે. આ કાર્ય ઐન્યુએટની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરનારા જૈન અંધુઓએ શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારા સિદ્ધ કરવાને પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ, પરંતુ અફસોસ છે કે ઐન્યુએટ થનાર વર્ગ હરેક કોઈ પ્રકારે આજીવિકા પ્રાપ્ત કરવામાં મશગુલ હોવાથી ધાર્મિક તત્ત્વોની જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં પ્રમાદી અને સુસ્ત રહે છે અથવા તત્પ્રતિ અભાવ બુધ્ધિવાળા હોય છે.

જૈન દર્શનાનુયાયી ગૃહસ્થોને માટે ઉત્તમ પ્રકારના આચારો શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ થયેલા છે, પરંતુ અત્યારે આ ગૃહસ્થો મોટા વિભાગમાં તદનુ-કૂળ તટવ્રતિ કરતા નથી એ જોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોનું હૃદય ખિન્ન થયા વગર રહેતું નથી. ગૃહસ્થોના સ્વામીવચ્છલ, જ્ઞાતિ ભોજન, વરા આદિ પ્રસંગોમાં તેમની ભોજન કરવાની રીતભાત તેમના પાત્રોની શુદ્ધાશુદ્ધતા, તેમની ઉચ્ચિષ્ટ મૂકવાની ટેવો અને ઉચ્ચિષ્ટ ભોજન અને પાણીની સાંયોગિક સ્થિતિ-આ સર્વ તપાસતાં શુદ્ધ આચારહીન-પણું દેખાય આવે છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ કપટવ્રતિ અને કીર્તિની લાલસા, તેમ જ વ્યાપારદ્વારા અર્થસાધનમાં બેહદ અપ્રમાણિકપણું, નોકરીના પ્રસંગોમાં ચોરી, ન્યાયાધીશપણામાં પ્રમાણિકતારહિતપણું, વકીલાતના પ્રસંગોમાં અસત્ય મુકરદમાનું સમ-ર્થન વગેરે અનેક પ્રમાણોમાં એકે શ્રાવકને યોગ્ય આચાર ભૂલી જવામાં આવે છે અને શ્રીમદ્ **હરિભદ્રસૂરિ**ના કહેલાં વચનો ‘ન્યાયોપાર્જિત’ વ્રિત્તં અમય લોકહિતાય તત્’-માત્ર પુસ્તકમાં જ રાખવામાં આવેલા છે. આ પ્રકારે જે શાસ્ત્રનું અંતરંગ સ્વરૂપ ઉચ્ચતર છે તેના અનુયા-

થીઓનું અહિરંગ સ્વરૂપ તપાસતાં મેઠે ભાગે નિરાશાજનક લાગે છે. જે કે હજી લૌકિક શાસ્ત્રોના અહિરંગ સ્વરૂપ કરતાં કહેવાતી સારી સ્થિતિ છે. પરંતુ તેવી જ અથવા તેથી અધમ સ્થિતિ ધીમે ધીમે કેમ ન થઈ જાય એવી ભીતિ સુગ્ગળનો તરફથી રાખવામાં આવે છે—એ સવેળાની ચેતવણી છે. આમ હોવાથી દરેક શ્રાવક પોતાના આહ્યાચાર અથવા વર્તનમાં શાસ્ત્રાનુકૂળપણે શુદ્ધ હોવો જ જોઈએ.

કુસંપની વૃદ્ધિ એ પણ આહ્યાચારની વ્યુતાવસ્થા છે. જૈન કોન્કરન્સ કે જે ભવિષ્યમાં હિતકર્તા નીવડશે એવી આશા જ હતી તે અટકી જવાનું કારણ હાલમાં કુસંપ સિવાય અન્ય નથી. કલેશ અને વાદવિવાદોમાં સમય ગાળી અનેક મનુષ્યો આ ટૂંકું આયુષ્ય પુરું કરી ચાલતા થયા છે અને થાય છે. આમ હોવાથી જેટલો સમય કલેશમાં પસાર થાય છે તેટલો અન્ય શુભ કાર્યોની પ્રવૃત્તિઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પોતાનું તો એકાંત હિત જ થાય છે અને ખીજના હિતની આશા અંધાય છે.

કુસંપમાંથી પ્રકટેલા કલેશથી આવા ઉત્તમોત્તમ જૈન દર્શનના પણ વિભાગો પડી ગયેલા છે દિગંબર, પ્રવેતાંબર, અને સ્થાનકવાસી એ ત્રણ વિભાગ છે. આ ત્રણેમાં આહ્યાચારની માન્યતામાં ઘણો તફાવત પડી ગયેલો છે. તેમ જ તત્ત્વોમાં પણ ભિન્નતા અમુક અમુક અંશે છે. દિગંબર વિભાગની અમુક હકીકત અત્યારના જમાનાને માટે તદ્દન પ્રતિકૂળ છે. નમ્રપણે વિહાર કરી જિન કદંપીપણું આદરવું—એ અત્યારના પ્રાણીઓની શક્તિથી અતીત છે. મૂર્તિનિષેધક વર્ગ કે જે સ્થાનકવાસી કહેવાય છે તેઓને મૂર્તિદ્વારા અગ્રદ્વય સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ અને તેના લાભની ખબર નથી. પોતપોતાના આચાર્યો વડે થયેલી તત્ત્વોની ભિન્નતાથી જુદા પડી ગયેલા આ ત્રણ સંપ્રદાયો એક થઈ જાય એ યનવું અસંભવિત છે.

દ્રવ્યાનુયોગને અંગે જૈનોમાં અનેક પ્રકારે અપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયેલી છે. આપણી પ્રતિક્રમણ જેવી ઉત્તમ ક્રિયા, પ્રભુપૂજન જેવી ઉત્તમ ભક્તિ,

સુપાત્ર, અનુકંપા, વગેરે દાનોમાં પ્રવૃત્તિ—આ સર્વ મુખ્ય ભાગે વસ્તુ તત્ત્વને યથાર્થ જાણ્યા વગર આદરવામાં આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તેના અર્થસૂચક પદોથી અજાણ હોય છે, અને માત્ર મુખેથી પઢી જવામાં જ સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થયેલું માને છે. અરે! મુખપાઠ પણ મોટે ભાગે અગુપ્ત હોય છે. જ્યાં દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણની હતુ અપ્રાપ્તિ છે ત્યાં ભાવ પ્રતિક્રમણની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? પ્રભુ-પૂજનની ક્રિયામાં દરેક ક્રિયાનો અર્થસૂચક ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ. જ્ઞાન વગરની ક્રિયા કરનારા પ્રાણીઓ ધાંચીના બળદોની પેઠે માત્ર કષ્ટ કરે છે, અને છે તેવી ને તેવી જ સ્થિતિમાં રહે છે. દ્રવ્યપૂજનમાં સંસ્કારી થયેલા પ્રાણીએ ભાવ પૂજનમાં આગળ વધવાની જરૂર છે. વાસ્તવિક જ્ઞાન સાથે ધાર્મિક ક્રિયાનું સંમેલન કરી તે તે ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર છે. આપણી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓ અર્થસૂચક હોવાથી તેમના ભાવાર્થને જાણવાની જરૂર છે. દૃષ્ટાંત તરીકે એક ચોખ્ખાને સાથીઓ પ્રભુ પાસે કરતાં સંસારની ચાર ગતિની ભાવના મનન કરવાની છે. પ્રભુની ત્રણ પ્રદક્ષિણા દેતાં રતનત્રયીની ભાવના અંગીકાર કરવાની છે. જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે સર્વનો અર્થ ધરાવે સમજી તદનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા વડે સાધ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માર્થ જાણી લક્ષ રાખી ક્રિયાઓ કરાય તો જ અંતિમ લક્ષ્ય પમાય છે. માટે શૂન્યપણે થતી ક્રિયાઓમાંથી મુક્ત થઈ, ક્રિયાઓને દ્રવ્યાનુયોગ રૂપ જ્ઞાનના સંસ્કારોમાં વણી દેવી જોઈએ. આમ કરવાથી જ્ઞાનક્રિયાભ્યામ્ મોક્ષઃ—એ સૂત્ર—વાક્યાનુસાર ઈષ્ટ સિદ્ધિ નજીકમાં આવે છે.

ગણિતાનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા ધણા જ ઓછા મનુષ્યો વર્તમાન સમયમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાકને તે (પોતાની અનિપુણ બુદ્ધિ હોવાને લીધે) મગજથી કંટાળાભરેલું લાગે છે. અને કેટલાક તે વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરતા જ નથી. આપણામાં અત્યારે જ્યોતિર્વિદ્યાની જે ખામી જણાય છે તે આ અનુયોગ જાણી ઓછી પ્રીતિ હોવાને અંગે છે.

કથાનુયોગ વાંચવા અને સાંભળવામાં જૈનોનો મોટો ભાગ ઉદ્યમી રહેલો છે. કથાઓ એ ધણી જ સરળતાથી ગ્રાહ્ય હોવાથી અને શ્રોતાઓના હૃદયમાં રસપૂર્ણ ચિત્રો આલેખન કરતી હોવાથી પ્રાકૃતજનો ધણા જ રસથી વાંચે છે. પરંતુ આ કથાઓ વડે ઉત્તમ ચારિત્ર બધાય છે—એ ધણા જ થોડા વિરલ મનુષ્યો સમગ્રે છે. કથામાં આનંદ માની તે સાંભળી બેસી રહેવાનું નથી, પરંતુ તેના ગુણદોષની પરીક્ષા કરી આત્માની સાથે તોલન કરવાની આવશ્યકતા છે.

ચરણકરણાનુયોગ એ પૂર્વના ત્રણ અનુયોગોનું રહસ્ય છે. ત્રણ અનુયોગોરૂપ ત્રિપુટીમાંથી આનો જન્મ થાય છે—અર્થાત્ દ્રવ્યાનુયોગ વગેરેથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન ત્યારે જ સાર્થક છે કે ન્યારે પ્રાણીને તે ચરણકરણાનુયોગમાં પ્રવૃત્તિશીલ કરે. કેટલાક કહેવાતા અધ્યાત્મીઓ ગૃહસ્થલિંગમાં આરંભ સમારંભમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પોતાને જ્ઞાનગરિષ્ઠ માની ગૃહસ્થને યોગ્ય આચારથી પણ શિથિલ થઈ અલક્ષ્ય ભક્ષણ કરતાં અચકાતા નથી, તેમ જ નિશ્ચય નયરૂપ શાસ્ત્રવચનોને પોતાની માન્યતા મુજબ એકાંતપણે અંગીકાર કરી જનસમૂહમાં પોતાને સર્વમાન્ય કહેવરાવે છે. અન્ય દર્શનસ્થિત મનુષ્યો જેમ એકાંતવાદી હોવાથી શુદ્ધ સ્વરૂપને પામી શકતા નથી, તેમ જૈન દર્શનસ્થિત આ મનુષ્યો પણ એકાંતગ્રાહી હોવાથી શુદ્ધ સ્વરૂપથી વેગળા જ છે—એમ શાસ્ત્ર ધુરવાર કરી આપે છે. ચરણકરણાનુયોગના વિષયને અંગે કહેવામાં આવેલું છે કે આ અનુયોગ એ જૈન દર્શનનું હૃદય છે. આ હૃદય વગર પુરૂષાર્થહીન જીવનની પેઠે, દ્રવ્યાનુયોગ કે જેમાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનનો ખળનો છે તે વન્ધ્યા સુત શેખર તુલ્ય છે. કોઈપણ સંપ્રદાયની નિંદા કરવી એ પોતાના આત્માને કમંભાર વડે ભરવા તુલ્ય છે, પરંતુ પોતાનાથી અને તેટલી શક્તિ વડે અન્ય સિદ્ધાંતોની તુલના જૈન સિદ્ધાંતો સાથે કરી ગુણદોષરૂપ ત્રાજવા વડે તોળી ઉપાદેય વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; જેથી સ્વસ્થિતિથી ચ્યુત નહીં થતાં પરને માટે આશાજનક ઉપકાર ઉદ્ભવે છે. મતસહિષ્ણુતા આ જમાનામાં રાખવાની અનિવાર્ય આવ-

શ્યકતા છે; તે જ સિદ્ધિ પર્યાંત-પરિણામવાળી થઈ શકે છે. અત્ર પ્રસ્તુત લેખ ઉપસંહારવામાં આવે છે અને પુરૂષાર્થસિદ્ધયુપાય ગ્રંથમાંથી આ ઉત્તમ દર્શનની પ્રશંસા સૂચક શ્લોક ટાંકી પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

એકેનાકર્ષન્તી શ્લથયન્તી વસ્તુત્ત્વવમિતરેણ ।
અન્તેન જયતિ જૈની નીતિ મૈથાનનેત્રમિવ ગોપી ॥

“વલોણાની વસોવનારી ગોવાલણીની પેઠે જૈન દર્શનની સ્યાદ્રાદ-નીતિ (નિશ્ચયવ્યવહાર ૩૫), સમ્યગ્દર્શનથી પેતાની તરફ ખેંચે છે, ખીણ તરફ સમ્યગ્જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરે છે અને સમ્યક્-ચારિત્રથી સિદ્ધિરૂપ-માખણ-કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

[સંપૂર્ણ]

આ. પ્ર. વિ. સં. ૧૯૬૭

નોંધ:-પ્રસ્તુત લેખ વિ. સં. ૧૯૬૭ માં લખાયેલો છે. શ્રી ભગવતી સૂત્રના કથન પ્રમાણે શબ્દ: પૌદ્ગલિક:-શબ્દ એ પુદ્ગલ-પરમાણુઓ છે તે સિદ્ધ થયું છે અને તે આમોદ્ગેન, રેડીઓ, ટેલીવીઝન વિગેરેથી પ્રત્યક્ષ છે. Ether તથા ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ વિગેરે અનેક ગતિમાન શક્તિઓથી ‘ધર્માસ્તિકાય’નું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. વનસ્પતિમાં જીવની શોધ પ્રો. જગદીશચંદ્ર બોઝે યાંત્રિક શોધવડે સિદ્ધ કરેલી છે, જે જૈનદર્શન અનાદિ કાળથી માનતું આવ્યું છે જ લેશ્યાઓ એ માનસિક ‘રૂપી’ વિચારો છે અને તેના વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જૈનદર્શને સ્વીકારેલાં છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલો-શબ્દોમાં પણ વર્ણ, ગંધ, રસ સ્પર્શ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં નિવેદન કરેલાં છે. ગણિતાનુયાયી દષ્ટિએ જૈનદર્શન પ્રમાણે આ પૃથ્વી અસંખ્ય ક્ષીપ-સમુદ્રવાળી વિશાળ છે. પૃથ્વી ફરે છે, તેમ જૈનદર્શન માનતું નથી. તે સંબંધમાં વિશ્વરચના પ્રબંધમાં પૂ. સુ. દર્શનવિજયજી ત્રિપુટીએ તથા શ્રી નગરાજજી કૃત “વિજ્ઞાન દષ્ટિએ જૈનધર્મ”માં અનેક દષ્ટાંતોવડે સિદ્ધ કરેલું છે. યુરોપીય વિદ્વાનોમાં પણ તે સંબંધમાં વિચાર ભેદો છે.

(F. Z.)

૨. જૈન દર્શન-તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ

यस्य निखिलाश्च दोषा न संति सर्वे गुणाश्च विद्यन्ते ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

તત્ત્વાભિલાષી પ્રિય વાચકો !

સંસ્કૃત વાક્યમયની દૃષ્ટિએ તેમ જ જૈન પરિભાષાની દૃષ્ટિએ દર્શન “ શબ્દ ” દેખવું, સમ્યક્ત્વ, સામાન્ય ઉપયોગ વગેરે અનેક પરિભાષાના અર્થોમાં પ્રવર્તમાન છે; પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને જગતમાં જે છ દર્શનો (ધર્મો) પ્રવર્તમાન છે તે ધર્મ અર્થમાં ગણવામાં આવ્યો છે. ૫૬ દર્શનોમાંનું જૈન એક દર્શન છે. તેને બીજા દર્શનોના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતો અને આચારોની સાથે સરખામણી પૂર્વક તપાસવા માટે પ્રસ્તુત વિષયને અંગે યથાશક્તિ પ્રયત્ન છે. બીજી શકે તેવી રીતે પક્ષપાતમય દૃષ્ટિને દૂર રાખી બીજા દર્શનો સાથેના સંબંધમાં જૈનદર્શન માટે તટસ્થ રીતે લખવામાં આવ્યું છે અને સત્ય વસ્તુસ્થિતિ જણાવવામાં આવી છે.

હિંદના પ્રચલિત ધર્મોની સમીક્ષા કરવામાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જૈન દર્શનને જેટલો અન્યાય આપ્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય દર્શનને આપ્યો હશે. જૈનદર્શન સંબંધે તેમણે જે જે કાંઈ લખ્યું છે તે પૈકીનો મોટો ભાગ વૈદિક ધર્મના ગ્રંથો ઉપર આધાર રાખીને લખાયેલો હોય તેમ જણાય છે. વૈદિક ગ્રંથકારોએ જૈનધર્મ સંબંધી બાંધેલા નિર્ણયો અશુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમ જ અપૂર્ણ જ્ઞાનવડે બાંધેલા હોવાથી તેમણે બાંધેલા નિર્ણયો અને અભિપ્રાયો ઉપર આધાર રાખી પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ જૈન દર્શનની સમીક્ષા કરેલ હોવાથી તેમાં જૈન દર્શનને અન્યાય મળે એ સ્વાભાવિક છે. વેજબ્રીજ, મોન્ડુઅર્ટ, હોપકિન્સ અને વેબર આદિ યુરોપના સમર્થ વિદ્વાનોએ ઈતર દર્શનોએ બાંધેલા નિર્ણયોને સાંભળી એકતરફી અભિપ્રાય ઉચ્ચારી

દીધો છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઈ પ્રો. જોકોબી, મેક્સમુલર અને ખીન્ન ગણ્યા ગાંધ્યા વિદ્વાનોને આદ કરતાં આકીના તમામ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ જૈન દર્શન સંબંધમાં અનેક હસવા લાયક કલ્પનાઓ કરી છે, અને અનેકના હાથમાંથી પસાર થતાં છેવટે વસ્તુદર્શન કેવા રૂપ ઉપર આવી જાય છે, તેનો એક વિચિત્ર નમુનો રજુ કર્યો છે. કેટલાકોએ જણાવ્યું છે કે જૈન ધર્મના દરેક અનુયાયીએ આપઘાત કરવો જ જોઈએ, એવું તેના પ્રવર્તકતું ફરમાન છે.

વળી ખીન્ન વિદ્વાનોએ જૈન એ ઝીણા જંતુઓને ઉછેરવાનું સ્થાન છે, એમ અભિપ્રાય આપ્યો છે. આ રીતે અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ હાસ્યજનક ફેંસલા સંભળાવ્યા છે. કોઈ વિદ્વાનોએ જૈનને ઔદ્ધ ધર્મની એક શાખા તરીકે, તો કોઈએ નાસ્તિકવાદી તરીકે, તો કોઈએ વૈદિક ધર્મના અંકુર તરીકે ગણી કાઢેલો છે. કોઈ વિદ્વાનો તો કહે છે કે જૈનમાં તત્ત્વજ્ઞાન કશું જ નથી, માત્ર ક્રિયામાર્ગ છે. વળી એવા અભિપ્રાયોની સાથે પણ અથડામણી થાય છે કે જૈનમતની ઉત્પત્તિ શંકરાચાર્યની પછીની છે. લાલા લજપતરાય જેવા દેશ હિતૈષીએ પણ જૈન દર્શનનો ઐતિહાસિક વિભાગ તપાસ્યા વગર ભારતવર્ષકા ઇતિહાસમાં “ જૈન લોગ યહ માનતે હય કિ જૈન ધર્મ કે મૂળ પ્રવર્તક શ્રી પાર્શ્વનાથ ચે ” વગેરે અજ્ઞાનતા મૂલક હકીકતો બહાર પાડેલી છે.

જૈન અને ઔદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો અને કર્મકાંડની કેટલીક વિધિઓ સમાન હોવાથી જૈનને ઔદ્ધની શાખા હોવાનું અનુમાન ઉપરોક્ત વિદ્વાનોએ કર્યું હોય તેમ સંભવે છે. પરંતુ પ્રો. જોકોબી જેવા જૈનદર્શનના અભ્યાસીએ જૈનદર્શન સ્વતંત્ર ધર્મ છે તેવું અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. પ્રો. મેક્સમુલરે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૭ વર્ષે બુદ્ધ નિર્વાણ કાળ જણાવેલો છે અને જૈનોના કલ્પસૂત્ર અનુસારે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૭ વર્ષે જૈનોના ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ થયાનો કાળ મુકરર થયેલો છે. આ સંબંધમાં જૈન અને ઔદ્ધ ધર્મ સંબંધમાં જે ભિન્નતાઓ રહેલી છે-તે સંક્ષિપ્તમાં પણ

સચ્ચોટ રીતે આત્માનંદ પ્રકાશના ચાલુ વર્ષના પુસ્તક(૨૧)માં મુનિશ્રી જ્ઞાનવિજયજીએ યથાર્થ સ્વરૂપમાં દર્શાવેલી છે.

આ રીતે જૈનદર્શન એક સ્વતંત્ર દર્શન હોઈ તેનું સાહિત્ય વિશાલ પ્રમાણમાં છે. દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ અને ચરણ-કરણાનુયોગ એ ચાર વિભાગમાં જૈનદર્શનના શાસ્ત્રો વહેંચાયેલા છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં જીવાત્મા અને કર્મ પ્રકૃતિનો સંબંધ, સૂક્ષ્મ નિગોદનું સ્વરૂપ, એકેદ્રિયથી માંડીને પંચેદ્રિય પ્રાણીઓની પરિસ્થિતિ વગેરે એટલી અધી સૂક્ષ્મ હકીકતો છે, જે સર્વજ્ઞ પ્રણીત દર્શન તરીકેનો સુંદર ખ્યાલ આપે છે.

ગણિત સંબંધમાં ચંદ્ર પ્રગ્નપિત, સૂર્ય પ્રગ્નપિત અને લોક પ્રકાશાદિ ત્રયે એવા અપૂર્વ છે કે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા મંડળનું વિસ્તીર્ણ જ્ઞાન, અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો, નારકી અને સ્વર્ગલોકની પુષ્કળ હકીકતો, આર્યજનતા સમક્ષ ગણિતાનુયોગ રજુ કરે છે. આ ઉપરાંત ધર્મ-કથાનુયોગમાં મોટા મહાત્માઓના ચરિત્રોનું સાહિત્ય પણ તેટલું જ વિસ્તીર્ણ છે, અને ચરણકરણાનુયોગમાં ગૃહસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસના આચાર-વિચારો પણ વિવિધ રીતે દર્શાવેલા છે. વારંવાર જૈનદર્શન માટે એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે કે જૈનોની અહંસાએ મનુષ્યોને નિર્વીર્ય કરી મૂક્યા છે. આ હકીકત એક અંશમાં પણ સત્ય નથી. પૂર્વકાળમાં જૈન રાજ્યો જોયો ક્ષત્રિયો હતા તેઓ જૈનધર્મનું યથાર્થ પાલન કરતા હતા અને ક્ષત્રિય ધર્મનું પણ પાલન કરતા હતા. દરેક વર્ણાશ્રમનો મનુષ્ય જૈનધર્મનું પાલન કરતો હોવા છતાં પોતપોતાની ફરજો અનવે જતો હતો—એમ જૈન ઇતિહાસ સારી રીતે સાક્ષી આપી રહ્યો છે. પરરાજ્ય-ચક્રથી રાજ્ય અને પ્રજા ઉભયનું સંરક્ષણ કરી સ્વધર્મને પણ જાળવી રાખ્યાના અનેક રાજ્યોનાં દૃષ્ટાંતો મોજુદ છે. જૈનોના તીર્થંકરો ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ લે છે અને રાજ્યનું પાલન કરી છેવટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે. ખુદ સોળમા તીર્થંકર શ્રી શાન્તિનાથ પ્રભુ ચક્રવર્તી હોવાથી તેમને જ ખંડનો દ્વિગ્વિજય કરવા માટે લાંબો વખત સુધી વિદેશમાં જવું પડ્યું હતું.

જૈન દર્શન તરફના આ આક્ષેપનો પરિહાર કરતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે પ્રસ્તુત આક્ષેપ કરનારાઓનો જૈન ઐતિહાસિક અવલોકનનો પોતામાં અભાવ સૂચવે છે જૈનદર્શન એક એવા સમર્થ આત્મબળવાળું દર્શન છે કે જે મનુષ્યને નિર્માલ્ય ન બનાવતાં તેને સ્વાવલંબન (Self-reliance) નો મુખ્ય સિદ્ધાંત શીખવે છે અને એ સાથે જ ક્ષત્રિય વીરને છાજે તેવી ક્ષમા રાખવાનું પણ સૂચવે છે. નવયુગના ઉત્પાદક મહાત્મા ગાંધીજી પણ પોતે કબુલ કરે છે કે :—

“મારું જીવન ઉચ્ચ થયું હોય, શાંતિ અને ક્ષમાશીલ થયું હોય તો તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાસેથી જાણેલા જૈન દર્શનનાં તત્ત્વોને આભારી છે. આ ક્ષમા નબળાઈની નથી, કિન્તુ આત્મબળમાંથી પ્રકટેલી છે.” જૈન દર્શનનું સાહિત્ય એટલું બધું વિપુલ અને વિસ્તીર્ણ છે કે કેટલીક સંસ્થાઓ તરફથી અત્યાર સુધીમાં જે ગ્રંથ-સમૃદ્ધિ બહાર પાડવામાં આવી છે તે ઉપરથી તે કદપી શકાય છે. પાર્શ્વબ્યુદય કાવ્ય, યશસ્તિલક ચમ્પુ વગેરે કાવ્ય ગ્રંથો; સમ્મતિ તર્ક, સ્યાદ્વાદ રત્નાકર, અનેકાંત જ્યપતાકા, પ્રમેય રત્નકાશ વગેરે ન્યાયગ્રંથો; યોગબિન્દુ, યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય વગેરે યોગ ગ્રંથો અને જ્ઞાનસાર, અધ્યાત્મસાર અને અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ વગેરે આધ્યાત્મિક અનેક ગ્રંથ સમૃદ્ધિ મોજુદ છે. પાતાંજલ યોગદર્શન ઉપર શ્રીમદ્ યશોવિજયજીની ટીકા વગેરે-જૈન વિદ્વાનોની વ્યાપક દષ્ટિ સૂચવે છે

આનંદગિરિકૃત શંકરદિગ્વિજયમાં જૈન દર્શનનાં તત્ત્વો અને માન્યતાના સંબંધમાં જૈનોને નારિતક ઠરાવી અનેક ભૂલો કરવામાં આવી છે જેને વિસ્તાર કરવો એ અત્ર અપ્રસ્તુત છે. ભાગવતના પાંચમા સ્કંધમાં ઋષભદેવે દિગંબર બની જૈનધર્મની સંસ્થાપના કરી એવો ઉલ્લેખ છે, તેના ઉદાહરણને જોઈ અહીંત નામના રાજાએ પાખંડ મતનો પ્રચાર કર્યો એમ જણાવ્યું છે. આ રીતે જો કે ભાગવત ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે કે ઋષભદેવ જૈનધર્મના સંસ્થાપક હોવા જોઈએ; પરંતુ બીજી દષ્ટિએ તે તે ગ્રંથના પ્રણેતાઓએ કેટલી કેટલી

ગંભીર ભૂલો કરી છે અને અનુયાયીવર્ગને કેટલો આડે રસ્તે દોર્યો છે, તે પણ ખુલ્લું થાય છે.

જૈન દર્શનના મુખ્ય ૪૫ શાસ્ત્રો છે, જે સિદ્ધાંત અથવા આગમના નામથી ઓળખાય છે. એ ૪૫ શાસ્ત્રોમાં ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૧૦ પ્રકીર્ણ, ૬ છેદ, ૪ મૂળ સૂત્ર અને ૨ અવાંતર સૂત્રો. જૈનો મુખ્ય નવ તત્ત્વ માને છે.

(૧) જીવ (૨) અજીવ (૩) પુણ્ય (૪) પાપ (૫) આશ્રવ (૬) અંધ (૭) સંવર (૮) નિર્જરા અને (૯) મોક્ષ. જેમાં ચૈતન્ય ગુણ હોય તે જીવ છે, શરીર વગેરે જડ પદાર્થોનો જેમાં સમાવેશ થાય તે અજીવ છે. શુભાશુભ કર્મનો આત્માનો ભોગવટો થવો તે પુણ્ય અને પાપ. શુભાશુભ કર્મદ્વાર તે આશ્રવ, આત્મામાં નવાં કર્મો ન આવવા દેવા તે સંવર, આત્માના પ્રદેશો સાથે કર્મનો સંબંધ થવો તે અંધ. થોડાં કર્મોનું આત્માથી જુદા પડવું તે નિર્જરા; અને સર્વાંશે કર્મથી રહિત થવું તે મોક્ષ. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય—એ ૫૬ દ્રવ્યો જૈન દર્શન માને છે અને પરસ્પર—જીવ અને જડ વસ્તુને ઉપકારી કે અનુપકારી તરીકે સ્વીકારે છે. આ તમામ તત્ત્વો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી તે (તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શન) સમ્યગ્દર્શન, એ તત્ત્વોનું સંશય-વિપર્યયરહિત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન અને તદનુસાર નિર્દોષ અને પવિત્ર આચરણ તે સમ્યક-આચરણ. આ આચરણમાં ગૃહસ્થને અપરાધી પંચેન્દ્રિયજીવોની હિંસા અણછુટકે કરવાની છુટ હોય છે, ત્યારે સાધુને “અહિંસા પરમો ધર્મ:” સર્વાંશે પાળવાનો હોય છે. બ્રહ્મચર્યવ્રત મુનિએ સર્વાંશે પાળવું જોઈએ. તે જ પ્રકારે સત્ય, અચૌર્ય અને અપરિગ્રહ(લોભનો અભાવ)ના સંબંધમાં પણ સમજવેલું છે.

ધર્મર ઉપર સૃષ્ટિ રચવાનું કાર્ય જૈનદર્શન સોંપતું નથી.

ઔદ્ધોની માફક જૈનો પણ ધર્મરતું સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું કર્તવ્ય સ્વીકારતા નથી. સાંખ્ય દર્શન પણ ધર્મરના સૃષ્ટિકર્તૃત્વવાદની ના

પાડે છે. આ ઉપરથી જૈનો ઇશ્વરત્વને માનતા જ નથી-એ સિદ્ધ કરવું કે એમ કહેવું તે ભ્રમમૂલક છે. લાલા **લજપતરાયે** પણ આવી જ એક ભૂલ “ ભારત ધર્મકા ઇતિહાસ ” નામના એક હિંદી પુસ્તકમાં કરેલ છે. દરેક આત્મા સદ્જ્ઞાન અને સદાચરણથી ઇશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, સ્વયં ઇશ્વર બને છે-એ માન્યતા જૈન દર્શન સ્વીકારે છે અને તેવા મુક્તાત્માને ઇશ્વર માની બાહ્ય તથા આંતર પૂજન-ભક્તિ કરે છે. જૈનોના **ચોવીશ તીર્થ** કરે પહેલાં આપણી જેવા સામાન્ય મનુષ્યો હતા. **બોધિસત્ત્વ** જેમ દશ **પારમિતાઓ**નો પ્રથમના અનેક જન્મોમાં અહિંસા, સત્ય, પ્રજ્ઞા વગેરેનું ઉચ્ચ ઉચ્ચ કોટિએ પાલન કરતાં કરતાં આશ્ચર્યજનક રીતે અવતરી મહાપુરુષરૂપે જન્મ્યા તેમજ દ્વાદશાંગીના પ્રકટન દ્વારા “ સતી જીવ કરે શાસનરસી ”-એ ભાવના, આચારમાં-સ્થૂલ સ્વરૂપમાં મૂકવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્યાદિ ભાવનાઓ દ્વારા શ્રી **મહાવીર પ્રભુ**એ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને પોતે આત્મબળથી અને પુરુષાર્થથી જ મુક્તાત્મા બન્યા-મુક્તિ પામ્યા.

રા. રા. **કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી**એ પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાજધિરાજ નામની નવલકથાઓમાં કેન્ય નવલકથા-કારોને અનુસારે કલ્પનાઓ ઉપજાવી, જૈન દર્શનના ઐતિહાસિક પાત્રો શ્રીમદ્ **હેમચંદ્રાચાર્ય** તથા **આમ્લક** વગેરેને જૈનદર્શનમાં નિવેદન કરેલા દ્રષ્ટિબિંદુથી જુદા જ સ્વરૂપે કલ્પી, મિશ્રિત કરવામાં જૈન સમાજની લાગણી દુખાવેલ છે. તે રા. રા. **મુનશી**એ તે તે પાત્રોનું સ્વરૂપમાત્ર કલ્પનાથી ઘડી કાઢેલું છે કે કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથના અવતરણરૂપે છે તે તેમણે પ્રકાશમાં લાવી ઐતિહાસિક સત્ય હકીકત પુસ્તક કરવી જોઈએ, અને જૈનોની દુભાયેલી લાગણીને શાંત પાડવી જોઈએ. કેમકે જૈનોના કોઈપણ સમર્થ આચાર્યને સ્વકલ્પના અનુસાર તેમના ધર્મશાસ્ત્રના ફરમાનથી વિરુદ્ધ રાજખટપટી ચીતરવા એ કોઈ દર્શનની માન્યતા વચ્ચે સીધો હાથ નાંખવા જેવું અનુચિત છે. એ કહેવું પ્રસ્તુત સમયે અનુચિત નથી, કે આધુનિક ગૂજરાતના ઇતિહાસને મજબુત રીતે ટકાવનાર જૈન ગ્રંથો, જૈનાચાર્યો અને **કુમારપાળ** જેવા રાજાઓ છે.

જૈનાચાર્યોએ ગૂઝનાતી ભાષામાં જૈન ગ્રંથોનો મોટો ફાળો લલિષ્યની પ્રખતે આપેલો છે. સિદ્ધરાજ-કુમારપાળના વખતમાં થયેલા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજના અષ્ટાધ્યાયીમાં જુની ગુજરાતીની ગાથાઓ વિદ્યમાન છે. સં. ૧૩૫૦ માં થઈ ગયેલા વદવાણના શ્રી મેરુતુંગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધ ચિન્તામણિમાં તેમ જ વિક્રમ સંવતના ૧૪મા શતકમાં રત્નસિંહસૂરિના એક શિષ્યે લખેલા ઉપદેશમાળા નામના ગ્રંથમાં આપેલી છીપાઓની ભાષા ઉપરથી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના ઉત્પાદક તરીકેનું ગૌરવ જૈનદર્શન ધરાવે છે. પદ્મ પુરાણમાં જૈનદર્શનનું પુરાતનપણું પુષ્ટ કરનારી એક એવી કથા છે કે એક વખત દેવ અને દાનવોનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું; તેમાં અસુરોની જીત થવા લાગી, તે જોઈ દેવોના રાજા ઈંદ્રે અસુરોના ગુરુ શુક્રાચાર્યની તપશ્ચર્યા બ્રહ્મ કરવા તેની પાસે એક અપ્સરા મોકલી. તેને જોઈ શુક્રાચાર્ય મોહ પામ્યા. એ અવસર જોઈ દેવતાના ગુરુ બૃહસ્પતિએ શુક્રાચાર્યની મતિ વધારે બ્રહ્મ કરવા તેને જૈન ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. જો કે પૌરાણિક કથાકારોએ તો જૈનદર્શન તરફ તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આ પ્રયાસ કર્યો હશે. પરંતુ તે ઉપરથી જૈન દર્શનની પ્રાચીનતા કીક પુરવાર થાય છે. યજુર્વેદમાં જૈનના દેવ સંબંધી અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે, તે પૈકી થોડુંક અવતરણ આપવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. યજુર્વેદના ૨૫ મા અધ્યાયના ૧૯ મા મંત્રમાં લખ્યું છે કે-

ॐ નમોઽર્હતો ઋષભો ॐ ઋષભં પવિત્રં પુરુહત મદપરં
યજ્ઞેષુ નગ્નં પરમં માહસં સ્તુતંપારં શત્રુંજયં તે પશુરિંદ્રમાહુરિતિ સ્વાહા ।

વળી ઋષભપ્રભુ અને અરિષ્ટનેમિની સ્તુતિ પણ તે જ ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ જે હિંદનો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ગણાય છે તેના વર્ગ ૧૬ અધ્યાય ૬ ના પ્રથમ અષ્ટકમાં જૈનોના બાવીશમા તીર્થંકર શ્રી અરિષ્ટનેમિનું નામ દષ્ટિગોચર થાય છે.

પશુઓના યજ્ઞયાગાદિમાં જ્યારે આર્ય જનતા વિશેષ અનુરક્ત થઈ હતી, ત્યારે “ અહિંસા પરમો ધર્મ: ”નો સુખ્ય ફેલાવો કરી લગભગ

૨૪૫૦ વર્ષ પૂર્વે શ્રી મહાવીરે જૈનદર્શનનું પુનર્જીવન કર્યું અને આર્ય જનતાને દયાધર્મ શીખવ્યો. તેમની પહેલાં અનેક વર્ષોના અંતરે ૨૩ તીર્થંકરો અનુક્રમે યજ્ઞ ગયા હતા. સૌએ પોતપોતાના સમયમાં આર્ય જનતાને ઉચિત આત્મવાદ તરફ દષ્ટિ રાખી ક્રિયાકાંડોમાં ફેરફાર કર્યો હતો અને તત્ત્વજ્ઞાન અવિચ્છિન્ન રાખ્યું હતું. ૨૩ માં તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના વખતમાં ચાર મહાવ્રતો હતા. એટલે કે બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એક જ ગણાતા હતા. તે મહાવીર પ્રભુએ ભવિષ્યકાળનું લોકસ્વરૂપ જાણીને જુદાં પાઠ્યા હતા-આ રીતે જૈન દર્શન પોતે અનાદિ હોવાનો દાવો ધરાવે છે.

સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિક્રમ (Law of Creation)માં જૈન દર્શન એવી દલીલ રજૂ કરે છે કે ઈશ્વરને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રયોજન શું ? કયા કયા સાધનોવડે ઉત્પન્ન કરી ? ઈશ્વરને પણ ઉત્પન્ન કરનાર કોને કહ્યવો ? વળી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવી અને પછીથી વિનાશ કરવો-એ બંને કાર્યોથી ઉત્પાદક અને ઉત્પન્નને લાભાલાભ શું ? વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતાં અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ આવે છે. સૃષ્ટિકર્તા તરીકે ઈશ્વરને નહિ માનવા વડે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને વાસ્તવિક રીતે અમુક અપેક્ષાએ કોઈપણ ઇચ્છુલ કરતું હોય તો તે જૈન દર્શન છે; કેમકે જેમ સમુદ્રના પાણીમાંથી વરાળ થઈને વાદળાં થાય છે તે જ વાદળાં ગળી જઈ પાછા સમુદ્રમાં પાણીરૂપે પડે છે. બીજામાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજા થયાં કરે છે, પરમાણુમાંથી વસ્તુઓ અને તે જ વસ્તુઓના વિનાશ એ પરમાણુ-એવી રીતે ઘટમાંજ ચાલ્યાં કરે છે, ત્યાં ઈશ્વરને કર્તા તરીકે વચ્ચે મુકવાનું શું પ્રયોજન હશે ? તે કહી શકાતું નથી. તેમ જ આત્માવડે કરાયલા શુભ કે અશુભ કર્મ આત્માએ કરેલાં સારાં કે નરસાં ભોજનની પેડે સારું કે નરસું ફળ આપે છે, તેમાં બુદ્ધિપૂર્વક ઊંડી તપાસ કરતાં કર્તા તરીકે ઈશ્વરની જરૂર સંભવતી નથી.

વૈશેષિક દર્શન જ્યારે શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે ત્યારે જૈન દર્શન-શબ્દ: પૌદ્ગલિક-એ સૂત્ર પોતાના મૂળ સિદ્ધાંતોમાં સંગ્રહે છે.

હાલમાં ટેલીફોન અને વાયરલેસ ટેલીગ્રાફી વગેરેનું ઉત્પત્તિસ્થાન જોઈએ તો શબ્દથી છે અને શબ્દો પરમાણુઓ હોવાથી દૂર દૂર જઈ શકે છે, તેમ જ રેકર્ડ ઉપર કોતરાઈ જાય છે અને જુદી જુદી અસરો પ્રકટાવે છે. વાયોર્ચોનિરાપ—એ જૈનાગમમાં હજારો વર્ષો થયાં રહેલી હકીકતને મળતી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ Oxygen અને Hydrogen રૂપ બંને વાયુઓ વડે પાણીની ઉત્પત્તિ માનેલી છે. પુદ્ગલમાં અનતી શક્તિઓ છે એ સ્થળે સ્થળે જૈન શાસ્ત્રમાં હકીકત છે તે પાશ્ચાત્ય શોધકોએ વરાળવડે અગ્નિરથો, વીજળીવડે તાર અને ટ્રામો દોડાવી પુરવાર કર્યું છે. ન્યૂટનની ગુરુત્વાકર્ષણ શક્તિ એ પણ જૈનોએ માનેલી ધર્માસ્તિકાયની શક્તિનો સુંદર ખ્યાલ આપે છે.

ભૂસ્તર વિદ્યા Geology હવે શીખવે છે કે સૃષ્ટિ અનાદિની હોવી જોઈએ; જે હકીકત જૈન દર્શને સહસ્ત્ર વર્ષો પહેલાં સમજાવી છે. વનસ્પતિના જીવોને માટે જૈન જીવનશાસ્ત્ર **ષડ્દર્શન સમુચ્ચય**માં કહ્યું છે કે—

બકુલ, અશોક, ચંપક આદિ અનેક વનસ્પતિના આવા શરીરો જીવ વ્યાપાર વિના મનુષ્ય શરીરના જેવા ધર્મવાળા હોઈ શકે નહીં. કેમકે કેતકી વૃક્ષનું બાળ થવું, યુવા થવું અને વૃદ્ધ થવું તેવો અનુભવ થાય છે.

શમી, અગસ્ત્ય, આમલકી, આદિ અનેક વૃક્ષોને નિદ્રા અને પ્રત્યેક હોય છે. મૂળમાં દાટેલા દ્રવ્ય રાશિને કોઈ વૃક્ષ પોતાના મૂળીઆથી વીંટી લે છે. અશોક તરુને નુપૂર ધારણ કરેલી સુકુમાર કામિનીના ચરણનો પ્રહાર થતાં પલ્લવ કુસુમાદિ આવે છે. બકુલને સુગંધી દારૂનો કાગળો રેડવાથી તેમ થાય છે. પૌષ્ણી ચંદ્રોદયમાં પ્રકુલ થાય છે—વગેરે વનસ્પતિશાસ્ત્રની જુદા જુદા સ્વરૂપો અને અસરો જૈન દર્શને હજારો વર્ષો પહેલાં સ્વીકારેલ છે; તે સુવિખ્યાત ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોસે વનસ્પતિના છોડો ઉપર પ્રયોગો કરી પુરવાર કરી આપ્યું છે અને વનસ્પતિના છોડોની ક્રેધ, લોભ, રીસ વગેરે સંજ્ઞાઓ સિદ્ધ કરી

છે. અણુખેડાયતી પૃથ્વીમાં પણ જૈન દર્શન જીવો માને છે. પાણીમાં પણ જીવો છે તેમ હજારો વર્ષોથી તે માનતું આવેલું છે. આ રીતે વર્તમાન યાંત્રિક શાસ્ત્રો (Mechanic science) એ જૈન દર્શનના તત્ત્વોને મજબૂત સમર્થન આપ્યું છે.

ખાસ કરીને જે છ લેશ્યાઓ જૈન દર્શનના શાસ્ત્રોમાં નિવેદન કરેલી છે તે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજસ, પદ્મ અને શુકલ-અનુક્રમે છે. જીવાત્માના આ માનસિક પરિણામ ઉત્તરોત્તર ઉજ્જવલતા રૂપે જૈનાગમમાં સ્વીકારાયેલા છે. અમેરિકન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ યાંત્રિક પ્રયોગો દ્વારા પુરવાર કર્યું છે કે માનસિક પરિણામોના વિચારોમાં રંગ છે અને તેમાં વધારે દુષ્ટ વિચારો કૃષ્ણ રંગના હોય છે, તેથી ઓછા નીલ વર્ણના અને સૌથી સુંદર વિચારો શુકલ સફેદ રંગના હોય છે— આ રીતે જૈન દર્શનના પ્રણેતાનું વિશેષ જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે.

લોકમાન્ય તિલકે ગીતા રહસ્યમાં જે ઉચ્ચ કર્મયોગ સિદ્ધ કર્યો છે તે કર્મયોગ જૈન દર્શનનો મુખ્ય આત્મા છે. લોકમાન્યના અર્થમાં જ કર્મયોગનો અર્થ લઘુએ તો તે પુરુષાર્થ છે. આખા જૈન દર્શનનો સાર કર્મવાદી થવાનો નહિ, કિંતુ આત્માને કોઈની પણ સહાય વગર એકલાં જ, જૈન દર્શનમાં જીવનમુક્ત અવસ્થા જેને કહેવામાં આવે છે તેમાં આત્માઓ કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ આયુષ્ય પુરું થતાં સુધી દેહમાં રહે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેહાતીત અવસ્થાવાળાં હોય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનવડે જગતના સર્વ ભાવો જાણે છે અને જુવે છે. વેદાન્તની જીવનમુક્ત અવસ્થા અને જૈન દર્શનની જીવનમુક્ત દશા જે કે મોટા ફેરફારવાળી છે છતાં દેહાતીત અને ઈંદ્રિયાતીતપણામાં એકતા દષ્ટિગોચર થાય છે. વેદોમાં પરમાત્માને વ્યક્તિ તરીકે સર્વ વ્યાપક માનેલા છે, ત્યારે જૈન દર્શનમાં કેવળજ્ઞાનના ઉપયોગ રૂપે સર્વ વ્યાપક માનેલા છે. જીવન-મૃત્યુના સવાલો જૈન-દર્શને ઘણા જ સુંદર સ્વરૂપમાં ઉકેલ્યા છે. ભગવદ્ગીતાના કથનાનુસાર મૃત્યુ એ પ્રાણીઓના જુના વસ્ત્રો ખદલવા અને જન્મ એ નવા વસ્ત્રો ધારણ કરવા તુલ્ય છે. તદનુસાર

જૈન દર્શન પણ આત્માને અમર માને છે અને જીવન અને મૃત્યુને તેના પયથિા માને છે. વાસ્તવિક જીવન જૈન દર્શન તેને માને છે કે જે જ્ઞાનદર્શન અને સદાચરણમાં જીવતો હોય; આકીનું જીવન શરીરના પલટા રૂપ છે, પરંતુ આત્માના પલટા રૂપ નથી. મૃત્યુનો વિનાશ કરી અખંડાનંદને પ્રાપ્ત કરનાર આત્માઓ પુનઃ અવતાર લેતા નથી. કેમકે કર્મખીજનો તેમણે નાશ કરેલો હોવાથી સંસારમાં જન્મ લેવા રૂપ વૃક્ષ ક્યાંથી સંભવે ? તદાત્માનં સુજામ્યહં—એ ગીતા વાક્યથી જૈન દર્શન એક દષ્ટિએ જેમ જીવું પડે છે, તેમ ખીજ દષ્ટિએ તીર્થંકરોના અવતાર એ પણ જનતામાં જ્યારે જ્યારે અનાચારોની વિપુલતા વધી હોય છે, ત્યારે ત્યારે થાય છે; પરંતુ **મુક્તાત્મા ફરીથી સંસારમાં જન્મ લેતા નથી, તેમ જૈન દર્શન ભાર મુકીને કહે છે.** સુખ અને દુઃખને જૈન દર્શને કર્મના આણુઓ કલ્પેલા છે એ આણુઓ સદ્જ્ઞાનવડે આત્મા ઉપર અસર કરી શકતા નથી. જેમ જેમ આત્મખળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ વેદનીય કર્મની પરિસ્થિતિ આત્મા ઉપર અસર કરી શકતી નથી.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પુરૂષાર્થો પરસ્પર આધક ન આવે તેવી રીતે પરિપૂર્ણ કરવાના છે અને એ રીતે આત્માને સ્વાવલંબી બનાવી જૈન પરિભાષામાં—કર્મોનો ક્ષય કરી સ્વતંત્રતા—મુક્તિ મેળવવાની છે. લોકમાન્યનો કર્મયોગ એ જૈન પરિભાષામાં પુરુષાર્થ છે, જ્યારે જૈન પરિભાષામાં કર્મવાદ એ પુરૂષાર્થથી થાકેલાનો આશ્રય છે.

જૈનોનો ક્રિયાકાંડ અર્થ અને રહસ્યથી ભરપૂર છે. સામાયિક એ (નિત્ય ક્રિયા) રોજની ક્રિયા, જેનો અર્થ આત્માને સમતાગુણમાં દાખલ કરવો. પ્રતિક્રમણ એ રોજની ક્રિયા જેનો અર્થ દરરોજ થયેલાં પાપને તપાસી તેથી પાછા હટવું, તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી પુનઃ પાપ ન અંધાય તે માટે સાવધાન થવું. પરંતુ આ સર્વ રોજના ક્રિયાકાંડો ફોનોગ્રાફની રેકોર્ડની માફક થતા જાય છે અને ક્રિયાના અર્થ અને રહસ્ય તરફ એદરકાર બની જવાથી, ક્રિયા શરીર આત્માનું ખોખું બની જાય છે.

તે જૈન દર્શનનું અધઃપતન સૂચવે છે મુહુર્ત પત્તી પરિલેહતાં યોલવાના યોલો અને તે ઉપર થતી વિચારણા લગલગ જૈન ક્રિયાકાંડમાંથી ભૂલી જવામાં આવી છે. આ રીતે અર્થશૂન્ય ક્રિયાઓ જૈનાત્માઓને ઉન્નતિમાં શી રીતે લાવી શકે! પાપ અને પુણ્યનું દૈનિક સરવૈયું કાઢવાનું જૈન ક્રિયાકાંડનું સખ્ત ફરમાન છે. ગૃહસ્થનાં આર વ્રતો જે ધરાધર પાલન કરવામાં આવે તો મુંબઈની હાઈકોર્ટના જર્જીના પ્રમાણિકપણા કરતાં તે ગૃહસ્થનું પ્રમાણિકપણું વધારે પ્રતિષ્ઠાપાત્ર હોય છે. એ આર વ્રતોની પ્રતિજ્ઞાઓની વિશાલ હકીકત જાણવાથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે.

જૈનો સોળ સંસ્કારોને માન્ય કરે છે અને તેમના પ્રાચીન કલ્પ-સૂત્રમાં જ મહાવીર પ્રભુના જન્મ પછી ચંદ્રદર્શન, સૂર્યદર્શન વગેરે (સંસ્કારો) સંસ્કરણોનો ઉલ્લેખ છે. કર્મનું સ્વરૂપ એટલું અધું સૂક્ષ્મ છે કે અન્ય દર્શનમાં તેવી કશી હકીકત મળી શકતી નથી. જૈનો આત્મા અને કર્મનો સંબંધ એવો માને છે કે જેમ શરીરમાં ભોજન ભિન્ન ભિન્ન રસોથી પરિણામ પામે છે તેમ કર્મનો ભોગવટો પણ જુદા જુદા સ્વરૂપમાં આત્માને થાય છે, અને તે કર્મ ભોગવાયા પછી જુદા પડતાં નવાં નવાં કર્મ પરમાણુઓનું અંધન આત્મા કર્યે જતો હોવાથી જન્મ મરણથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. કર્મોના મુખ્ય આઠ પ્રકાર (ભેદ) જૈન દર્શન માને છે. જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મથી આત્માના જ્ઞાન અને દર્શનરૂપ ગુણનો ઘાત થાય છે. જેમ મદિરાથી આત્માની બુદ્ધિ કુંઠિત થાય છે તેમ મોહનીય કર્મથી મોહ અને કપાયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. વેદનીય કર્મથી સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આયુકર્મથી જીવને વર્તમાન જન્મમાં નિયમિત વખત સુધી રોકાવું પડે છે, નામકર્મથી વર્તમાન શરીર વગેરેની આકૃતિઓની રચના થાય છે. ગોત્ર કર્મથી ઉચ્ચ નીચ કુળમાં જન્મ થાય છે, અને અંતરાય કર્મથી સુખભોગ તથા શક્તિનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી-તે તે કર્મોના અંધનોનો મનુષ્યના વિચારો ઉપર

આધાર છે, અને તે મુજબ તેના રસબંધ અને સ્થિતિબંધ થાય છે. ભાવકર્મ તે આત્માના પરિણામ અને દ્રવ્યકર્મ તે કર્મના પરમાણુઓ-એ ઉભયના સમાગમથી જૈન દર્શનનો કર્મવાદ પ્રવર્તે છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં જૈનાચાર્યોએ પ્રબુદ્ધરૌહિણેયમ્, કૌમુદી મિત્રાણંદમ્-વગેરે નાટકો યનાવેલાં છે, પરંતુ તે મુખ્યત્વે કરીને આત્મા અને કર્મની ક્ષીલસુક્ષ્મી ભરેલા છે. પાત્રો પણ તેવાં જ કલ્પેલાં છે. સિદ્ધર્ષિ ગણી જેવા સમર્થ વિદ્વાને તો ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાનો સોળ હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ યનાવી કાદમ્બરીની જોડમાં એસવાનો પ્રસંગ સાધ્યો છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ભવાટવી ઉલ્લંઘન કરવાને પાત્રો એવા સુંદર અને વિશાળતાવાળા કલ્પ્યા છે, અને તે દ્વારા આધ્યાત્મિક સામગ્રી એવા ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં રજુ કરી છે કે જૈન દર્શન તે માટે ગૌરવાન્વિત છે.

પ્રાચીન લેખ સંગ્રહના જે એ ભાગો હમણાં બહાર પડ્યા છે તેમાં જૈનોના પુષ્કળ પ્રાચીન શિલાલેખો દષ્ટિગોચર થાય છે. ભૂતકાળના પ્રાચીન અવશેષો તરફ દષ્ટિ કરતાં જૈન રાજા ખારવેલની ગુફાઓ, આબુગિરિ ઉપરનું પાશ્ચાત્ય સંશોધકોને પણ અજાણ્ય પમાડે તેવું કોતર કામ, શત્રુંજય ઉપર પર્વતમાંથી કોતરેલી અહ્ભુતજની પ્રતિમા વગેરે-જૈનોનું સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળા સંબંધમાં ઉચ્ચતા હોવાના અવશેષો રજુ કરે છે. જે કે વર્તમાન જૈન જીવન તે સંબંધમાં તદ્દન બેદરકાર છે, અને કળાવિહીનતા ઉભી થતાં શિલ્પની પ્રાચીનતા તરફના લક્ષ્યથી પણ દૂર છે. સ્યાદ્વાદ એ જૈન દર્શનનું મુખ્ય અંગ છે. સ્યાદ્વાદ એટલે વારંવાર જુદું જુદું એક જ બાબતમાં ઓત્તવું એમ નહીં. તેમ જ ક્રેટલાક અણસમજથી અર્થ કરે છે તેમ દૂધ અને દહીં બંનેમાં પગ રાખવો તેમ પણ નહિ, પરંતુ વસ્તુમાત્રને જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી તપાસવું-એ તેનો અર્થ છે. વસ્તુના એક જ દષ્ટિબિંદુનું કોઈ પણ વિવેચન કરે તો ખીણ દષ્ટિ પણ સાથે તપાસો-એમ જૈન દર્શન કહે છે. ટૂંકામાં વાદી પ્રતિવાદી બંનેની જીબાની લેવી એ કોર્ટની પરિભાષામાં સ્યાદ્વાદનો અર્થ સમાય છે.

“ જૈન દર્શનથી રહિત ચક્રવર્તિપણું મારે જોઈતું નથી, પરંતુ જૈન ધર્મની વાસનાથી વાસિત થયા પછી ભલે દાસત્વ અથવા નિર્ધનપણું પ્રાપ્ત થાય તો પણ મને તેમાં ઉત્કૃષ્ટ આનંદ છે. ”

જિનધર્મવિમુક્તોઽપિ માઽમૂઠ્ઠં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્યાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥

જે ચાર પાયા ઉપર જૈન દર્શન સ્થિર થયેલું છે તે દાન, શીલ, તપ અને ભાવ છે. દ્રવ્યનો શુભ કાર્યમાં ઉપયોગ એ દાનદષ્ટિ, વિશુદ્ધ આચાર તે શીલદષ્ટિ, વિલાસીપણા ઉપર સંયમ એ તપદષ્ટિ, અને એ સર્વમાં શુભ અને શુદ્ધ વિચારોપૂર્વક પ્રવર્તમાન થવું એ ભાવદષ્ટિ-સંક્ષિપ્તમાં છે. આ સિવાય ધ્યાન અને યોગ તથા મન, વચન અને શરીરના શુભ વ્યાપારો એ સંબંધમાં વિશાળ દષ્ટિમિંદુથી જૈન દર્શન સમર્થન આપતું રહ્યું છે.

અદ્વૈતવાદની દષ્ટિએ જૈન દર્શન જીવાત્માને એક માને છે, તેમ જ દ્વૈતવાદની દષ્ટિએ જીવાત્માને અનેક પણ માને છે. સર્વ જીવોના પ્રદેશો સરખા હોઈ, સર્વ જીવોમાં મુક્તિ પામવાની શક્તિ રહેલી છે તે અપેક્ષાએ એક માને છે, અને વ્યક્તિ પરત્વે જુદા જુદા હોય તે દષ્ટિએ અનેક પણ માને છે. આ રીતે જીવાત્મા પરમાત્મા થતાં એક અને અનેક જુદી જુદી દષ્ટિએ-અપેક્ષાએ મનાય છે સાત નયો અને સપ્ત ભંગીઓનું સ્વરૂપ આ રીતે સ્યાહવાદના પાયા ઉપર રચાયેલું છે.

વેદાન્ત પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયામાણુનું સ્વરૂપ અંગીકાર કરે છે, તેને મુકાબલે જૈન દર્શન કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, ઉદ્યમ અને કર્મ એ પાંચ કારણો પ્રત્યેક પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં માને છે અને ઘટાવે છે, પરંતુ તેમાં ઉદ્યમને મોખરે મુકે છે. અળવાન આત્મા ઉદ્યમને અંગીકાર કરી ખીબ કારણોના અળને શિથિલ કરતો જાય છે અને આત્મઅળવડે ઉદ્યમનું સામ્રાજ્ય થતાં, કર્મોના અંધનોનો વિનાશ કરી પૂર્ણ સ્વતંત્ર-મુક્ત બને છે. જૈનોની તીર્થભૂમિઓ ખાસ કરીને મહાત્માઓના પાદરેણુના સ્પર્શથી પવિત્ર થએલી હોય છે; તેમાં શત્રુજય, આશુજ,

તારંગાજી, ગિરનાર, સમેતશિખરજી, પાવાપુરી વગેરે મુખ્ય છે. આ સ્થાનો પવિત્ર હોઇને પ્રાણીઓના દુષ્ટ વાતાવરણને નિર્મળ કરી આત્માઓને ઉન્નતિક્રમમાં મૂકે છે. આ રીતે સ્થાનની પ્રધાનતા પણ જૈન દર્શન ઘણા અંશોમાં સ્વીકારે છે અને તેમ હોઈ મનુષ્ય પ્રાણીના વ્યવહારપલટામાં તેમ જ આધ્યાત્મિક ક્રમવિકાસમાં સુંદર વાતાવરણ અર્પે છે—એમ જૈનો માને છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર જૈન દર્શનમાં એ મુખ્ય સૂત્રો છે. નિશ્ચય એ આદર્શ છે અને તેને પહોંચી વળવા માટેની ક્રિયા તે વ્યવહાર છે. તે ક્રિયા નિશ્ચય આદર્શને અનુકૂળ હોવી જોઈએ. આમાં વ્યવહારમાં લોગ વિરુદ્ધજ્ઞો—એ વાક્યવડે લોકપ્રિયતા તપાસવાની પણ દ્રષ્ટિ છે, પરંતુ જ્યાં જ્યાં આત્મધર્મને ક્ષતિ પહોંચતી હોય ત્યાં લોકવ્યવહારથી અલગ વર્તવાનું પણ જ્ઞાનસાર અષ્ટકમાં ફરમાન છે.

જૈનોનો આદર્શ સંપૂર્ણ અહિંસા અને સંપૂર્ણ સત્યનો છે, પરંતુ વ્યવહારમાં તો આદર્શનું સંપૂર્ણ પાલન અશક્ય હોવાથી અમુક મર્યાદાશીલ છૂટછાટ સાથે પ્રિયં વિઠ્યં વચસ્તથ્યં વચઃ સત્યમુદીરિતં—એ શબ્દોવડે સત્યની મર્યાદા મુકરર કરેલી છે.

જૈન દર્શનના આચાર્ય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિજી તથા શ્રી આનંદઘનજી વગેરેએ જૈન દર્શન કેટલું વિશાળ હૃદયવાળું છે તેમ જ મતસહિષ્ણુતાથી સુરંગિત છે, તે સારી રીતે પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. રામ કહો રહેમાન કહો, કહાન કહો, મહાદેવરી, પારસનાથ કહો, કોડ બ્રહ્મા સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી—આ શબ્દો જૈન દર્શનનું પરમાત્મા તરફની માન્યતાનું કેટલું વિશાળપણું સૂચવે છે? વળી—પડદર્શન જિન અંગ ભણીએ, ન્યાય પડંગ બે સાધે રે, નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક પડદર્શન આરાધે રે—એ પણ તેવી જ ઉદારતાથી સૂચવ્યું છે. અને પડદર્શનને સ્યાહવાદ દ્રષ્ટિથી સમગ્નવતાં કહ્યું છે કે—સાંખ્ય અને યોગદર્શન—એ જિનેધર રૂપ પુરુષના બે પગ છે.

સાંખ્ય દર્શનમાં અનેક આત્માઓ પ્રત્યેક શરીરે ભિન્ન ભિન્ન માનેલા છે. તેમનાં મૂળ તત્ત્વો (૨૫) છે. તેમાં (૫) જ્ઞાનેદ્રિય, (૫) કર્મેદ્રિય, (૫) ભૂત, (૬) તન્માત્ર, તથા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર-આ ચોવીશ તત્ત્વોથી ભિન્ન એવો આત્મા, અકર્તા તથા અભોક્તા માનેલો છે. પ્રકૃતિના વિકારરૂપ જગત છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્મા કલેશથી મુક્ત થાય છે. જગતનો કર્તા કોઈ નથી, આત્માને કર્મબંધ થતો નથી એમ કહેવું છે. જૈન દર્શનમાં નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ આત્માને કર્મબંધ માનેલો નથી. આ રીતે જ્યાં જ્યાં આત્માની સત્તાનું વર્ણન આવે છે ત્યાં ત્યાં સાંખ્ય દર્શનના વિચારો જૈન દર્શનને મળતા છે. યોગ અથવા નૈયાયિક દર્શનવાળા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન-એમ નવ તત્ત્વોને માને છે. ઇશ્વરને જગતકર્તા માને છે તેમ જ સ્વાભાવિક વિચારદ્વારા મનને શાંત કરી આત્મા કલેશ કર્માદિથી છુટો થઈ શકે છે-વગેરે માને છે. જૈન દર્શનના વ્યવહારનયની માન્યતાને આ હકીકત અતુકૂળ હોવાથી સાંખ્ય તથા યોગ દર્શનોને જિનેશ્વરરૂપ પુરુષના પગરૂપ અવયવો કહ્યા છે. ઐહિક દર્શન તથા મીમાંસક દર્શનને જિનેશ્વરના બે હાથ કહ્યા છે. ઐહિકમતમાં આત્માને ક્ષણિક માનેલો છે, જૈન દર્શને પર્યાયરૂપે આત્માને અનિત્ય માન્યો છે. એટલે કે પર્યાયાસ્તિક નયની અપેક્ષા ગ્રહણ કરીને પર્યાયનો ફેરફાર મૂળના ફેરફારરૂપે ઐહિક દર્શને માન્યો છે. આ રીતે પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી ઐહિક દર્શન જૈન દર્શનને મળતું આવે છે.

મીમાંસકો આથી વિપરીત અર્થમાં એક જ આત્મા માને છે. તેમ જ ત્રિશિષ્ટાદૈત જે તેમનો એક વિભાગ છે, તે પણ આત્મા એક છે, સર્વગત છે, નિત્ય છે, અબંધ છે-એમ માને છે. હવે જૈન દર્શન માને છે કે નિશ્ચય નયે આત્માનો બંધ થતો નથી. સર્વ આત્માની સત્તા એકસરખી હોવાથી એક જ છે. આ રીતે વ્યવહાર નયાપેક્ષક, ઐહિક દર્શનની અને નિશ્ચય નયાપેક્ષક મીમાંસક દર્શનની માન્યતાઓ હોઈ-જિનેશ્વરરૂપ પુરુષના તે બે હાથો છે.

નાસ્તિક દર્શન પણ જિનેંદરરૂપ પુરુષનું ઉદર છે તેમ કદ્યું છે. મૂળથી મનુષ્યના વિચારો નાસ્તિક હોય છે. પેટ ખાલી હોવાથી શૂન્યતાનું સ્થાન છે. શૂન્યમાંથી તમામ વિચારો ઉત્પન્ન થઈ પછી આસ્તિકતા પ્રગટે છે. એકડો પણ શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન દર્શનને મસ્તકની ઉપમા એટલા માટે આપવામાં આવી છે કે તમામ દર્શનોને સ્યાદ્વાદના દષ્ટિબિન્દુથી જુદી જુદી રીતે તે સમાવી શકે છે, જે માટે ઉત્તમ હોઈ મસ્તકપણાને યોગ્ય છે. ખુદ મહાવીર પરમાત્માએ તેમના મુખ્ય શિષ્ય ગૌતમસ્વામી જેઓ આદ્યા હતા, તેમને વેદની ઋચાઓ દ્વારા જ અર્થનું સમર્થન કરી સ્યાદ્વાદમય દલીલોથી તેમના સંશયોનું નિરાકરણ કર્યું હતું—એથી જૈન દર્શનના અધિષ્ઠાતાની વિશાળતા સંપૂર્ણપણે પ્રતીત થતી જોવાઈ છે. આ રીતે જૈનદર્શનને તુલનાત્મક દષ્ટિએ તપાસવામાં આવ્યું છે. અનેક દર્શનોથી ઘસ્ટા ધુંધા ખાતા છતાં પણ આજ સુધી અખંડ ધારાએ ચાલ્યું આવ્યું છે. દરેક વખતે જૈન દર્શનના સમર્થ વિદ્વાનો વિચરતા હોવાથી તેનું ગૌરવ ન્યૂનાધિક પ્રકારે જળવાતું આવ્યું છે. શ્રી મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પછી અનેક સમર્થ અને પારંગત વિદ્વાનો થયા છે. જંપૂસ્વામી, પ્રભવસ્વામી, યશોભદ્ર, સંભૂતિવિજય, ભદ્ર્યાહુ અને સ્થૂલીભદ્ર તેમ જ જૈન શાસ્ત્રને પુસ્તકારૂઢ કરનાર દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમાણ અને તે પછીના કાળમાં માનતુંગાચાર્ય, હરિભદ્રસૂરિ, શાન્તિસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય, ધર્મધોષસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ, યશોવિજય ઉપાધ્યાય, વિનયવિજય ઉપાધ્યાય અને છેક હમણાના કાળમાં થઈ ગયેલા વિજયાનંદસૂરિ જેવા અનેક ઉજ્જવળ કીર્તિવંત પુરુષવર્યોના પ્રભાવથી સર્વગ્રાહી (Universal) જૈન દર્શનનું નિર્મળ ઝરણું સતત વહેતું રહ્યું છે. જૈન દર્શનમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્રિયાકાંડોની પુષ્કળ સમૃદ્ધિ છે, પરંતુ તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં મુકનારની ખામી સંપૂર્ણ રીતે દષ્ટિગોચર થાય છે. જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રકારના ઉંચા ધાન્યો અને શાકો રસોઈ કરનારની અવ્યવસ્થાને અંગે રસાસ્વાદ આપી શકતા નથી, તેમ ઉચ્ચ

સિદ્ધાંત રત્નો વ્યવસ્થા વગરના થવાથી ક્રિયાકાંડના ખોખામાં પર્યાવસાન પામે છે અને રહસ્ય વગરનું જૈનજીવનશરીર ફીક્કું પડતું જાય છે. વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન જૈન સાક્ષરો જૈનેતર સાક્ષરોની સહાય લઈ યાજ્ઞોપયોગી વાંચનમાળાઓ વ્યવસ્થિત રૂપમાં જલ્દી તૈયાર કરે, તેમ જ યુવક વર્ગના સફળ અભ્યાસ માટે વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્રિયાકાંડની સીરીઝ તૈયાર કરવામાં આવે. પ્રત્યેક ક્રિયાઓ રસપૂર્વક કેમ સમજી શકાય અને જીવનમાં ઉતારાય-તેવી દષ્ટિ પુસ્તકના અંગમાં વ્યાપક અને, જેથી ભવિષ્યની જૈન પ્રજા ક્રિયાકાંડ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તૈયાર થાય અને જૈન જીવનવૃક્ષ નવપલ્લવિત થઈ શકે. આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક જૈન સાહિત્ય વ્યવસ્થિત આકારમાં મુકવાને માટે હજી પણ પ્રમાદ રાખવામાં આવશે તો જૈન જીવનનો ઝરો સુકાઈ જવાનો મહાદોષ વર્તમાન વિદ્વાન જૈન મુનિઓ અને જૈન સાક્ષરો ભવિષ્યકાળને માટે વહોરી લેશે એ નિર્વિવાદ સત્ય છે.

આ. પ્ર. વિ. સં. ૧૯૭૯

શ્રીમન્મહાવીરપ્રભુનું આંતર જીવન

માનવ જીવન સુખમાં હોય કે દુઃખમાં, જાગતું હોય કે સુતેલું, બહિરાત્મ અવસ્થામાં હોય કે અંતરાત્મપણામાં, વ્યાપારની ધમાલમાં હોય કે ધાર્મિક શાંતિમય જીવન પસાર કરતું હોય, પરંતુ મહાવીર પરમાત્માનો દિવ્ય જન્મદિવસ વરસોવરસ આવવાનો જ. સૂર્ય ઉગે છે અને અસ્ત થાય છે, ચન્દ્રની કળા વૃદ્ધિ પામે છે અને ક્ષીણ થાય છે. કાળપ્રવાહ અપ્રતિહતપણે વહેતો જાય છે, તેમ લગભગ ૨૪૫૦ વર્ષો થયાં ચૈત્ર શુકલ ત્રયોદશી વીર જન્મનું નામ સ્મરણ કરાવતી આવે છે, અને આપણા આત્મપ્રદેશોને વિવિધ સ્પર્દનો પ્રેરે છે. આપણને તેનું ભાન થાય કે ન થાય તો પણ તે પુણ્યતિથિ દરેક વરસે આવવાની ને જવાની; પરંતુ જે મનુષ્યો આ મંગળમય દિવસે તેમના સદ્ગુણો અને સ્વાશ્રયનો વિચાર કરી-યાદ કરી આત્માને ઉન્નતિક્રમમાં મુકવાનો પ્રયાસ કરે છે, તેઓએ જ તે પુણ્યતિથિ સાર્થક કરી કહેવાય. જન્મથી માંડીને મુક્તિપર્યંત ઉત્તમ કોટિના મનુષ્ય તરીકે, વિશાળ ધર્મપ્રવર્તક તરીકે, પ્રાણીસેવાના ઉચ્ચ કર્તવ્યના પાલક તરીકે, દીનજનો ઉપર કૃણાવાન તરીકે, કર્મ ઉપર તીક્ષ્ણતા અને વૈરાગ્યરસને પોષનાર શાંતા-એ ઉભય પરસ્પર વિરોધી ભાવોને પોષનાર તરીકે, મહાત્મા વીર પ્રભુનું અસાધારણ જીવન શું તેમને એકદમ નિગ્ગરણ મળી ગયું હતું ? નહિ જ. દરેક આત્માની તેના આસપાસના સંયોગો તથા તેની આત્મભૂમિકાનો ઉત્ક્રાંતિક્રમ (Stage of evolution) હોય છે. પાશ્ચાત્ય ડાર્વિન જે રીતે ઉત્ક્રાંતિવાદ (Theory of evolution) માને છે, તેથી જુદા જ દૃષ્ટિબિંદુએ જૈનદર્શન માને છે. ડાર્વિન જ્યારે એમ માને છે કે પ્રગતિ પામેલો આત્મા ફરીથી નીચે ઉતરતો જ નથી, ત્યારે જૈનદર્શનમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એક આત્મા અમુક ગુણોની પ્રાપ્તિવડે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ચઢ્યો પરંતુ તે ભૂમિકાને યોગ્ય આત્મ પરિણામ બદલાઈ જતાં તે ભૂમિકાથી ઉતરીને અધઃપતન પામે છે; પરંતુ તે સાથે એ પણ છે કે-તે ભૂમિકાના સંસ્કારો વહેલા મોડા

તેના પરિપાકકાળે એકદમ ઉગી નીકળે છે અને આખરે તેને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર લાવે છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોઇ આપણે મહાત્મા વીર પ્રભુના પ્રસ્થાન બિન્દુ—Starting point તરફ વિચાર કરતાં, તેમના પ્રસ્તુત ભવથી સત્તાવીશ ભવ પહેલાં તેમણે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરી વિશિષ્ટ પ્રકારનો આત્મવિકાસ અનુભવ્યો. આ સમ્યક્ત્વ ગુણ જ્યાં સુધી પ્રાપ્ત થયો નથી ત્યાં સુધી કોઇપણ પ્રાણીની જન્મ સંખ્યા ગણવા લાયક થતી નથી. સમ્યક્ત્વ થયા પછી પ્રાણી મુક્તિની મર્યાદા-વાળા વર્તુળમાં પ્રવેશ કરે છે.

જેમ બુદ્ધનું જીવન પ્રથમના જન્મોમાં સત્ય, અહિંસા વગેરે દશ પારમિતાના અભ્યાસના ફળરૂપ હતું, તેમ જ શ્રી મહાવીરનું પરમાત્મા તરીકેનું જીવન સત્તાવીશ ભવોમાં જિનભક્તિ, તપશ્ચરણ, દયા અને પંચ-મહાવ્રતોના પાલનના પરિણામરૂપ હતું. તેથી જ શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકે માવિત માવો મંવેષ્વનેષુ—એ વિશેષણથી તેમને સંબોધ્યા છે. રાજકુમાર નંદના ભવમાં રાજ્યલક્ષ્મીનો ઈચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરી ઉચ્ચ તપ કરી તીર્થ કરપદ પ્રાપ્તિ માટે શુભ કર્મદળ એકઠું કર્યું; એ રીતે દ્રવ્ય અને ભાવથી વિકાસમાં વૃદ્ધિ પામતાં, દેવ તથા મનુષ્ય ગતિના સુખો અનુભવતાં તેમ જ તેથી અલિપ્ત રહી આત્માનો ઉત્ક્રાંતિ ક્રમ સાધતાં, છેવટે વીર પ્રભુના ભવ સુધી પહોંચ્યાં.

આંતરંગ લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ થયેલા શ્રી મહાવીરના આત્માએ નંદન રાજકુમારના જન્મમાં ‘સવિ જીવ કઈં શાસનરસી’ એ ભાવનાને સર્વાંગે પોષણ આપ્યું હતું અને એજ ભાવનાના બળથી પ્રચંડ પુણ્યના મહાસાગરરૂપ તીર્થ કર નામકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું હતું. આ ભાવના—બીજનો વૃક્ષરૂપે પ્રાદુર્ભાવ તેમના તીર્થ કરના ભવમાં થયો. જન્મથી જ આ ભાવનાનો સંયોગ આત્મા સાથે એવો અવિચળ હતો અને એવા વિચારોનો ઉદ્ભવ કરાવતો હતો કે ક્યારે સંયમ ત્રહી, ક્યારે ઉપસર્ગોને સહન કરી, જગતના સર્વ પ્રાણીઓનો સંસાર દાવાનળના તાપમાંથી ઉદ્ધાર કરી—શાંતિ આપી સન્માર્ગમાં સ્થિર કઈં! જ્યારે મનુષ્યના

વિચારો નિર્દોષ હોય છે, તેની પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઓના સમાગમમાં દરેક રીતે આવી સ્વાર્થરહિતપણે તેમના હિતમાં જ લય પામતી હોય છે, અને તેના હૃદયબળમાં અપૂર્વ ઓજસનો સંગ્રહ થયેલો હોય છે, ત્યારે આ ત્રિપુટીના ઐક્યમાંથી અવશ્ય એના હિતકારી વિચારોનું આચારરૂપે-સ્થૂળ સ્વરૂપે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે અને એ કૃળનો આસ્વાદ લેવા પોતે ભાવ્યશાળી અને છે. તેવી જ રીતે શ્રી **વીરપરમાત્મા**એ જગતના પ્રાણીઓ ઉપર અપૂર્વ ઉપકાર કરી એ કૃળપ્રાપ્તિથી થતો આનંદ અનુભવ્યો હતો. રંકથી રાય પર્યાંત, કીટથી મનુષ્ય પર્યાંત, અને એકંદ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યાંત-એ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની યુદ્ધિ ઉદ્ભવવી-એ માનવ જન્મનું સરલ રહસ્ય નથી; કિંતુ એ રહસ્ય શ્રમપ્રાપ્ય હોવાથી, વિરલ મનુષ્યો તે પ્રાપ્ત કરે છે. ચર્મદષ્ટિના વિષયને અગોચર એવી જ્ઞાનદષ્ટિ તત્ત્વ સ્વરૂપે-પ્રાપ્ત થવાથી પોતે સંસારના સર્વ પ્રાણીઓને ભયંકર દુઃખના કારાગારમાં સમડેલા જોતા હતા, અને તેથી જ તેમનો ઉદ્ધાર એમની કશ્ચુદૃષ્ટિ ધ્વંસી હતી. સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાની **ભાવના-આદર્શ** વિશાળ પ્રમાણમાં હોઈ શકે, પરંતુ એ ઉદ્ધારની ક્રિયા કાળ સ્વભાવાદિની પરિપક્વતારૂપ પાંચ કારણોને આધીન હોઈ દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવના અનુસારે કાર્યસાધક થાય છે, તેથી જ **શ્રી પ્રભુ** તેમની વિશ્વવ્યાપી ભાવનાના પ્રમાણમાં ઉદ્ધારક્રિયા અમુક મર્યાદામાં સફળ કરી શક્યા છે.

વૈરી ઉપર દ્વેષ નહિ કરવો તે કરતાં ઉપકારી ઉપર રાગ નહિ કરવો-એ આપણી દષ્ટિએ વિશેષ કઠિન લાગે છે. છતાં ઉભય પ્રસંગોમાં તેઓ સમાનપણે જોતાં. એમની વિવેકદષ્ટિ સત્ય જ્ઞાનવડે **વીર્યમતી** બની હતી. જન્મથી જ તેઓ બહિરાત્મભાવની કોટિમાં રહેલા પ્રાણીઓના વર્તનથી દૂર હતા, એટલે કે તેઓ **અંતરાત્મ દષ્ટિવાન** જન્મથી હતા. ખાવું-પીવું, ભોગમાં નિમગ્ન થવું, પૌદ્ગલિક ભોગોથી રાહ થવું, તેમ જ અનિષ્ટ સંયોગથી ખેદ કરવો-વગેરે ક્રિયાઓ આત્મા નથી, કિંતુ દેહધર્મયુક્ત પૌદ્ગલિક ક્રિયા છે. તેમ જ માતા, પિતા, પુત્ર, સ્વજન, કલત્ર, મહેલ, વાડી-વિગેરેનો સંબંધ ક્ષણિક છે, આત્માને

તેની સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. માત્ર વ્યવહારથી સ્વત્વનું તેમાં આરોપણ થયેલું છે. એ સત્યને યથાર્થ સમજવાથી તેમની વિવેકદષ્ટિ વિશાળ બની હતી. તે સાથે જ ખીજી બાજુએ તેમની માતા-પિતા તરફની અપૂર્વ ભક્તિ, મિત્ર રાજકુમારો સાથે રમવાનો સહયોગી પ્રેમ, વડીલ બંધુ નંદિવર્ધન તરફ આજ્ઞાપાલકપણું-વગેરે તેમના પ્રેમના અનેકવિધ દૃષ્ટાંતો પુરા પાડે છે. આ રીતે પ્રેમ અને વૈરાગ્ય એ ઉભય વૃત્તિઓને એક જ આત્મામાં પોષણ આપવા જેટલી સ્યાદાદદષ્ટિ અથવા અપૂર્વ સામર્થ્ય વિકાસ પામ્યાં હતાં.

આ બધું છતાં તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ-Point of View જગતના સમગ્ર પ્રાણીઓના હિત તરફ ઢળતું હોઈ તેમનો આત્મા વૈરાગ્યથી વાસિત હતો. મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થાદિ ચારે ભાવનાઓ એમના આત્મામાં વ્યાપક બની હતી. પૂર્વજન્મના ગાઠ પરિચિત સંસ્કારોએ એમની ઉદાર ભાવનાને પોષણ આપ્યું હતું. એમનું લક્ષ્ય એવું સચોટ હતું કે સંસારમાં અનેક લાલચો-Temptations સન્મુખ રહીને આકર્ષણ કરતી હોવા છતાં, રાજકુળમાં અસંખ્ય શ્રેષ્ઠ ભોગ સામગ્રીઓ હોવા છતાં, સ્નેહીજનો સંયમ ગ્રહણ કરાવવામાં સ્નેહથી ખેંચાઈ વિઘ્નરૂપ થવા છતાં, અડગપણે વિવેકદષ્ટિને આગળ કરી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ તેમણે વિસ્તારવાળી કરવા માંડી હતી.

સુમેરુ ચલિત કરવા જેટલું વીરપ્રભુમાં સામર્થ્ય હોવા છતાં ક્ષમા વીરસ્ય મૂષ્ણમ-એ ન્યાયે તેઓ અપ્રતિમ ક્ષમા પ્રાણ્તાંત ઉપસર્ગોમાં પણ રાખી શકતા હતા. દીક્ષા પછી લગભગ છ માસ પર્યંત ઉપસર્ગ કરનાર સંગમદેવે સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળપણે ઉપસર્ગો કર્યા પછી શ્રી પ્રભુ વિચાર કરે છે કે 'આ બહુલ સંસારી પ્રાણી મારાં નિમિત્તવડે અનેક ભવોમાં દુર્ગતિનો અધિકારી બન્યો છે!' અને એ વિચારોથી નેત્રમાં કરુણારસના અશ્રુઓ ન્યારે દેખાય છે ત્યારે તેમની ક્ષમાની અવધિ છે અન્ય પ્રસંગે અંકૌશિક સર્પને ઉપકાર દૃષ્ટિએ

પ્રતિબોધ પમાડવા, તે ઉત્કટ વિપવાળા સર્પની સન્મુખ વનમાં જાય છે તે વખતે તે સર્પ પૂર્વ જન્મના ક્રોધના સંસ્કારથી વીર પ્રભુને ડસવા તૈયાર થાય છે અને ડસે છે; છતાં પ્રભુના પ્રત્યેક આજુમાં શાંતિ વ્યાપેલી હોવાથી, તે સર્પ પણ ક્રોધરૂપ વિકારને તજી હંમેશને માટે શાંત બની જાય છે.

શ્રી પરમાત્મા પોતે ગ્રહણ કરેલો માર્ગ નિર્વિધન કરવા અન્ય દર્શનીઓની મિથ્યા માન્યતા ઉપર તિરસ્કાર કે આવેશ ધારણ કરતા નહેતા. તેઓ પોતાની પાસે આવનાર મનુષ્યો પાસે સત્ય હકીકત રજૂ કરી ઊંડા સત્યોને સમજાવી અસત્યનું ભાન કરાવતા હતા. શ્રી ગૌતમ-સ્વામી તમામ વેદોના અંગોના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હતા, તેઓ અભિમાનપૂર્વક પ્રભુ સાથે ચર્ચા કરવા આવ્યા. શ્રી પ્રભુએ તેમને મધુર સ્વરથી ઓલાવી તેમના મનમાં રહેલા સંશયોનું વેદવિહિત વચનદ્વારા જ નિરાકરણ કર્યું અને સત્ય સ્થિતિ પોતાની મેળે જ સમજાય તેવા સંયોગ-સાધ્યો-એ હૃદય કેટલું વિસ્તીર્ણ હતું-તે સૂચવવા માટે પુરતું છે આવા પ્રકારની ઉપદેશશૈલીને જ તેમણે વારંવાર ગ્રહણ કરી પોતાનો મંગલ હેતુ સિદ્ધ કર્યો હતો. ‘પર પરિણતિ અદ્વેષપણે ઉવેખતા’-એ વાક્ય જ એમ બતાવે છે કે દોષદૃષ્ટિને એમની પાસે અવકાશ નહોતો. તેઓ અદ્વાર દોષ રહિત હોષ ત્રિભુવનમાં દેવાધિદેવ કહેવાયા છતાં અન્ય વ્યક્તિઓને હવકી માનવા જેટલું તેમનું હૃદયબળ તુચ્છ નહોતું અથવા અભિમાન વૃત્તિનો સદંતર નાશ કરનાર એવા એમને માટે, એવી તુચ્છ વૃત્તિના વિચારનો સંભવ પણ કેમ હોય ! તેથી જ આપણા જેવા પ્રાકૃત પ્રાણીઓથી ઓલાઈ જવાય છે કે

“ સતાં કેનોદિષ્ટં વિષમમસિધારાવ્રતમિદં ”

શ્રી વીરનો ઉપદેશ અને તે ઉપદેશનો અક્ષર દેહ-શાસ્ત્રો, દુનિયાને શાંતિમાં પરિણામ કરાવવા અર્થે છે. પ્રાણીઓના વિકારોને શાંત કરી હૃદયને ઉન્નત બનાવી તેઓ આ સંસારની આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિમાંથી

મુક્ત થઈ આત્મજ્ઞાનરૂપ બળ પ્રાપ્ત કરે, ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં મુંઝાવાનું ભૂતી જઈ સમતા અને શુભ આચરણમાં મગ્ન રહેવાનું શીખે અને સ્વકર્તવ્યપરાયણ રહી સ્વાવલંબન (Self reliance)ના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતનું પાલન કરે.

શ્રી મહાવીરના પુણ્ય સંચયે તેમનું આજીવન આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપમાં ઘટમાન કર્યું હતું. તેમની સુવર્ણવર્ણ દેહલતા, વજ્રકપલનારાય સંઘયણ અને સમવસરણુગત ભવ્ય સિંહાસનાદિ સમૃદ્ધિઓ, દેવોની સતત હાજરી અને સેવા, વગેરેએ જગતને આશ્ચર્યમુગ્ધ કર્યું હતું. જે કે પોતે તે આટલી બધી આજી સમૃદ્ધિ વચ્ચે રહેવા છતાં જલ પ્રકંજની પેઠે ન્યારા હતા. એમનું વિશાળ જ્ઞાનદષ્ટિમય જીવન હતું. આ રીતે આંતરજીવનની સમૃદ્ધિઓનો એક સમયાવચ્છેદ ભોગવટો કરનાર પરમાત્મા તરીકે આ પૃથ્વીપીઠ ઉપર તેમનું અવતાર કૃત્ય હતું.

એમની દેશના સાંભળતાં કોંઈ મનુષ્યોનો ક્રોધ વિલય પામે છે. ગર્વિષ્ટ મનુષ્યોનું માન ગળી જાય છે. કપટી મનુષ્યોની વક્તા ટળી જાય છે અને લોભ અદૃશ્ય થઈ સંતોષ પ્રકટે છે. કર્મના આવેગ તરફ તીક્ષ્ણતા અને સંગમદેવ તરફ કુરુણા—એ ઉભય પરસ્પર વિરોધી ભાવોને ગંભીરતાથી સાચવનાર શ્રી મહાવીરે આર્ચજનતા વૈદિકકાળમાં યજ્ઞ યાગાદિદ્વારા પશુઓની હિંસામાં જે અનુરક્ત હતી તેને અહિંસા પરમો ધર્મ નો ઉચ્ચ સિદ્ધાંત સમજવી સૂતદયા તરફ વાળી. આત્મપરાયણ કરી ભોગ અને ત્યાગ, ગૃહસ્થાશ્રમ અને યોગીપણું, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, જ્ઞાન અને ક્રિયા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય, એ તમામ દ્વંદ્વોનાં સ્થાનો ભવિષ્યના સમાજને માટે નક્કી કર્યાં. લોકમાન્ય તિલકે પણ વૈદિક ધર્મ ઉપર ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ની સચોટ અસર કરનાર તરીકે શ્રી મહાવીરને ખુલ્લું અવાજે કબુલ કરેલા છે.

જગતના મનુષ્યો તરફ વિશાળ દષ્ટિબિંદુ—Comprehensive sight Fulness વાળા વિરાટ સ્વરૂપ પરમાત્મા મહાવીરની માત્ર ઝાંખી

આપણે કરી શકીએ. તેમણે માત્ર શરીર ઉપર નહિ, પ્રજ્ઞ ઉપર નહિ મન ઉપર નહિ, તેમજ હૃદય ઉપર નહિ, પરંતુ આત્મા ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું અને 'જિનવરમાં સઘળાં દર્શન છે' એ વચ્ચેનો દ્વારો સર્વાંગે વિશાળ દાર્શનિક જીવન જીવ્યા હતા. એમનું જીવન આ જમાનાના પ્રાણીઓને લાલકારક થાય તે ખાતર વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓથી 'બુદ્ધલીલા સાર સંગ્રહ' જેવા પુસ્તકની શૈલિ અનુસારે સાક્ષરો તરફથી લખાય, તે આર્યજનતાને પરમાત્મા મહાવીરના સર્વગ્રાહી જીવનની સમજ પડે, તેમજ પરમાત્મા મહાવીર માત્ર સંસારની અસારતા રૂપ વૈરાગ્યમય જીવન જ જીવ્યા હતા એવો એકાંત આક્ષેપ કરનાર મનુષ્યોને ખ્યાલ આવે કે 'તેમનું જીવન અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી પરિપૂર્ણ મહાસાગર જેવું હતું, જેથી પૌર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય મનુષ્યો તેમના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોવડે આત્મશ્રેય સાધી શકે.

આ. પ્ર. વિ. સં. ૧૯૮૧

*પહયાત્રા સંઘની આધ્યાત્મિક પરિમલ

વિશ્વના મહદ્ વાતાવરણમાં પ્રાતઃકાળ એ અવનવા ભાવોનું ઉત્પાદક છે; છતાં રાત્રિના અંધકારનો ક્રમશઃ નાશ કરતું, દિવસના થાકનો શ્રમ રાત્રિએ નિદ્રાદ્વારા દૂર કરી જાગૃત થયેલા પ્રાણીઓમાં નવીન આશા રેડતું, ભક્તજનોના હૃદયોને ઈષ્ટદેવોના નામધોષથી વિકસિત કરતું, આધ્યાત્મિક જીવનમાં યોગ્યજી અર્પતું અને સંસારના સર્વ પ્રાણીઓને જન્મની સાથે જ મૃત્યુની ભાવના છે-તેવું સૂચવન કરતું પ્રભાત મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વિલક્ષણ ચમત્કાર કેમ ઉપજાવતું નથી? શું આ કાળમાં એ પ્રભાતની અહ્મુત શક્તિનો હાસ થઈ ગયો છે? ના; એમ નથી જ. શાસ્ત્રકારો એમ કહે છે કે મનુષ્ય હૃદયની ભૂમિકા જ્યાં સુધી અમુક સ્થિતિ-મર્યાદા સુધી ખેડાઈને તૈયાર થઈ નથી, ત્યાં સુધી એ પ્રભાતનું સામર્થ્ય તેના હૃદય ઉપર પ્રકાશ નાંખી શકે નહિ. ત્યારે એ પ્રકાશથી હૃદયને વિકસિત કરવાને માટે એટલે કે એ

* અમારા સ્વં પૂં પિતાજીના સંકલ્પાનુસાર વિં સં ૧૯૭૧ માં ભાવનગરથી શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર પ્રતિ છ-‘રી’ પાળતાં, સહકુટુંબ, સંઘ, પૂં પૂં ૭૦ મહારાજ શ્રી વીરવિજયજી, પૂ. પં. મ. શ્રી દાનવિજયજી, પૂં મું શ્રી પ્રેમવિજયજી, પૂં મું શ્રી રામવિજયજીની નિશ્રામાં કાઢ્યો તે પ્રસંગે ટાણા-મુકામમાં પૂજા ભણાવવાના-કાંઈકે અનુભવરૂપે વિં સં ૧૯૭૨ માં લખાયેલો પ્રસ્તુત લેખ છે. પોષ શુદ્ધી ૫ પ્રભાતે શ્રી ચતુર્વિધ સંઘ લગભગ પોણોસો સાધુસાધ્વીઓ સાથે તથા લગભગ તેરસો સ્ત્રીપુરુષો સાથે રવાના થઈ પ્રથમ વરતેજ મુકામે, પછી દેવગાણા, ટાણા, બુઢણા અને પાલીતાણા પહોંચ્યો હતો. પાલીતાણામાં શેઠ આણુંદજી કલ્યાણજી તરફથી ભવ્ય સામૈયું થયું હતું. મોટી ટાણી-નાની ટાણી વગેરે અમારા સ્નેહી કાપડીયા બંધુઓએ કીનખાપ, અતલસ, વાસણો વગેરેની ભવ્ય શોભા સાથે માર્ગો સુશોભિત બનાવ્યા હતા. અને પોષ શુદ્ધી ૧૧ શ્રી સિદ્ધાગરિ તીર્થાધિરાજ સન્મુખ સહકુટુંબ તીર્થ-માલા-પરિધાન થયું હતું અને નીચે નવકારસીનું સ્વામિવાત્સલ્ય કરવામાં આવ્યું હતું. આ રીતે જીવનમાં અમારા માટે પ્રગૃસ્ત અહ્મુત પ્રસંગ હતો અને તે દ્વારા અપૂર્વ આત્મિક લાભ મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. (ક.જ.)

પ્રકાશને ઝીલવાને માટે એ ભૂમિકાને તૈયાર કરવી જોઈએ; અને તેને જ માટે વિવિધ પ્રયાસો જુદા જુદા પ્રકારે યોગ્યતા અનુસાર પ્રયોધવા છે. પ્રાતઃકાળ એ ગત દિવસના સર્વભાવોનું વિસ્મરણ કરાવી “જગ્યા ત્યારથી સવાર” એ સાદી પણ ઉચ્ચ પ્રકારની જાગૃતિ સૂચક કહેવતને પોષનાર ઉત્તમ સમય છે. રાત્રિ દૂર થઈ પ્રાતઃકાળ જોના ભાગ્યયોગ બળવાન હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે તે વખતે આજના દિવસમાં મારે કેવી રીતે કયા સંજોગોમાં વર્તવાનું છે—એવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવ થાય છે, અને તે ઉપરથી દિવસનો કાર્યક્રમ નક્કી થાય છે. રાત્રિ ફરીથી ન આવે ત્યાં સુધી, એ જોડલા પ્રકારમાં શુભ સંયોગોને અવગ્રંથી લાભ લેવાય તેટલો લેવાનું પ્રેરક બળ (motive power) સમર્પે છે.

જે સમયે રાત્રિએ આ જગત્ ઉપરથી પોતાનો અંધકારપટ સમેટી લીધો છે, તારાઓનું તેજ મંદ થતું જાય છે, અને પક્ષીઓ પણ પોતપોતાના માળામાં તૈયાર થઈ જુદી જુદી દિશાએ ઉડરપૂર્તિ અર્થે જવાને કિલકિલાટ કરી રહ્યા છે તેવા શિશિર ઋતુના પ્રાતઃકાળના સમયે પોષ શુક્લ પંચમીએ—એક વખત અનેક શિષ્ય પ્રશિષ્યથી પરિવૃત્ત એક સચ્ચારિત્રધર મહાત્માની કૃપાવૃષ્ટિથી સ્ત્રિયન થતો એક સંઘ ભાવનગરથી શ્રી સિદ્ધગિરિને ભેટવા અત્યંત આતુરતાથી પગભર થઈ, તે મહાત્માના પગલાંને અનુસરતો પ્રયાણ કરતો હતો. માર્ગમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશના નાના ગ્રામોમાં શેકાઈ સિદ્ધગિરિની પ્રાપ્તિના દિવસોનું અંતરકમી કરતો હતો. માર્ગમાં એક ગ્રામમાં(ટાણામાં) ન્યાં સંઘે નિવાસ કર્યો ત્યાં, મધ્યાહને સિંહાસન ઉપર મૂર્તિ પધરાવી સ્નાત્રવિધિ પૂર્ણ કરી મંડપમાં પૂજા ભણાવવાનું વિધિ અનુસાર શરૂ કરવામાં આવ્યું; મનુષ્યોથી મંડપ ચીકાર ભરાઈ ગયો હતો; તે પ્રસંગે સંઘ મહોત્સવ નિમિત્તે યોલાવેલા દરબારી ઉસ્તાદ ભોજકે પૂજા ભણાવવી શરૂ કરી; એ ઉસ્તાદનો કંઠ મધુર હતો, તે સાથે સાજની એવી એકતા હતી કે બીન અનુભવી શ્રોતાને પણ આહ્વાદ ઉપજે તેવું હતું; આ સમયે રૂપાની ઘંટડી જોવા કામળ અને શ્રોતાઓને મુગ્ધ

બનાવી દે તેવા સ્વરવાળા પૂર્વોક્ત મહાત્માને એક પૂજા ભણાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. જેથી આ પ્રકારે તેઓએ સુંદર આલાપ કર્યો, જેનો અર્થ વિચારતાં ચિત્તને અતિ આસ્હાદ ઉપજતો હતો, અને જેના ભણકારા અનેક ક્ષણો સુધી ચિત્તમાં આનંદના ધ્વનિઓ ઉપજતી શાંતિ અર્પતા હતા; તે સુંદર પૂજનનું આપણે અહીં અવતરણ કરી એમાં શું ગંભીર આશય છે તે વિચારીએ.

મિટ ગઈ રે અનાદિ પીર,

ચિદાનંદ જાગો તો સહી, (અંગલી)

વિપરીત કદાચહ મિથ્યારૂપ જે, ત્યાગો તો સહી;

જિનવર ભાષિત તત્ત્વરુચિ ઢિગ, લાગો તો સહી.

મિટ ગઈ૦ ૧

દર્શન વિના જ્ઞાન નહિ ભવિને, માનો તો સહી,

વિના જ્ઞાન ચરણ ન હોવે, જાણો તો સહી.

મિટ ગઈ૦ ૨

નિશ્ચય કરણ રૂપ જસ નિર્માણ, શક્તિ તો સહી,

અનુભવ કરત રૂપ સખ છંડી, વ્યક્તિ તો સહી.

મિટ ગઈ૦ ૩

સત્તા શુદ્ધ નિજ ધર્મ પ્રકટ કર, છાનો તો સહી,

કરણ રુચિ ઉછરે બહુ માને, ઠાનો તો સહી.

મિટ ગઈ૦ ૪

સાધ્યદષ્ટ સર્વ કરણી કારણ, ધારો તો સહી,

તત્ત્વજ્ઞાન નિજ સંપત માની, કરો તો સહી.

મિટ ગઈ૦ ૫

આત્મારામ આનંદ રસ લીનો, પ્યારો તો સહી,

જિનવર ભાષિત સત્ય માન કર, સારો તો સહી.

મિટ ગઈ૦ ૬

શ્રીમદ્ વિઘ્ન્યાનંદસૂરિજી શું કહે છે ? હે સચ્ચિદાનંદ ધનસ્વરૂપ આત્મન્ ! અનાદિ કાળની પીડા રૂપી રાત્રિ હવે દૂર થઈ છે, માટે જગૃત થયો. મિથ્યાત્વરૂપી વિપરીત ભાવવાળો આગ્રહ તજી જિનેશ્વર કથિત તત્ત્વજ્ઞાનમાં અત્યંતપણે પ્રેમ કરો. આ પદમાં એમ દર્શાવે છે કે આ આત્મા અત્યાર સુધી નિદ્રામાં હતો. હવે કર્તા કહે છે કે જિનેશ્વર પ્રભુ જેવું આવું સખળ આસંખન મળ્યું, મનુષ્ય જન્મ અત્યંત પુણ્યની રાશિ એકઠી થવા પછી પ્રાપ્ત થયો તો હવે ક્યાં સુધી તું ઉઘીશ ? શાસ્ત્રકારોએ સ્વપરનો વિવેક થવો એને જ આત્માની જગૃતિ કહી છે અને એ જગૃતિ મિથ્યાવાસના દૂર થવાથી જ થાય છે. આત્મા કાણ છે ? તેને અને તેની આસપાસના સંયોગોનો શું સંબંધ છે ? વાસ્તવમાં વિચારે તો જન્મ વખતે જે કાંઈ સાથે લાગ્યો નથી તે મૃત્યુ પછી શું સાથે લઈ જવાનો છે ? જે જે પૌદ્ગલિક સ્થૂળ સંબંધો જન્મ પછી તેણે પોતાની આસપાસ વીંટાળ્યા છે, તેના બંધો માત્ર ઉપચરિત છે. તત્ત્વદષ્ટિએ આત્માને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. જે હર્ષ શોકમાં કે સુખ દુઃખમાં તે અન્ય નિમિત્તો દેખીને મગ્ન થાય છે, તે મૂળ સ્વરૂપમાં તેના પોતાના હોતા નથી. માત્ર પૂર્વની ટેવો, અભ્યાસ અને સંસ્કારથી પરિચિત થયેલા આત્માઓમાં તેવી અસર શીઘ્ર થાય છે અને નવાં કર્મોને ઉપાર્જન કરી આત્મજગૃતિથી એનસીખ રહે છે. જ્યારે વિવેકદષ્ટિસંપન્ન પુરૂષો સ્વપર વસ્તુનો ગુરૂદ્વારા-શાસ્ત્રદ્વારા નિર્ણય કરી લે છે પછી અનાદિ કાળની વાસનાઓ ઉપર દરરોજ પ્રમળ કુહાડાઓ મારી તેનું બળ ક્ષીણ કરતા હોય છે અને આત્મ-દર્શનમાં આગળ વધતા હોય છે-એ વિવેકદષ્ટિવડે જ એમની અનાદિ તીવ્ર મોહની પીડા દૂર થવા પછીની જગૃતિ બને છે. એ જગૃતિમાં અહિરાત્મભાવ (Subjective Condition) દૂર થઈ આત્મા અંતરાત્મ-ભાવ (Objective condition)માં પ્રવેશ કરે છે. તે સમયે તેને જિનદર્શન-સત્યદર્શનના તત્ત્વોમાં પ્રતીતિ થાય છે અને શુદ્ધ માર્ગ ઉપર તે ઉભો રહે છે; હવે તે અત્યારસુધી ભૂલો પડ્યો હતો, ત્યાંથી મૂળ રસ્તા

ઉપર આવી આત્માની જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે તેમાં પ્રથમ સુષુપ્તિ છે. આ આત્મા અનાદિકાળથી મિથ્યા વાસનામય ગાઢ નિદ્રામાં સુતો છે—તેવી સ્થિતિમાંથી વિશિષ્ટ પ્રકારના ક્ષયોપશમથી પંચેન્દ્રિય અને મનોબળરૂપ સાધન પામી સહગુરુદ્વારા અથવા શાસ્ત્રદ્વારા સ્વહિત શ્રવણ કરી—તેનું પાલન કરવા તત્પર થાય છે—તે જાગૃત દશા છે. આ જાગૃત દશા પ્રાપ્ત થયા પછી જ સહગુરુનો ઉપદેશ આત્માને અસર કરે છે, નહિ તો ઉપર ક્ષેત્રમાં વૃષ્ટિની માફક નિર્ચયક નિવડે છે. જ્યારે વસ્તુસ્વરૂપને આત્મા ઝોળખે છે, હોયોપાદેયનો વિવેક સમજે છે, શરીર, ધન, પુત્ર, સ્ત્રી, હવેલી, અલંકારો વગેરેને પર માની લેવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે ત્યારે રાગ અને દ્વેષ પરિણુતિ, જે મનરૂપ સાધનદ્વારા તેને વારંવાર મુંઝવતી હતી, તે અદ્ય પરિસ્થિતિમાં અસર કરી શકે છે. કેમકે સત્ય સ્વરૂપની શ્રદ્ધા અહીં થતી હોવાથી અન્ય વિકલ્પો દૂર થઈ જાય છે, અનાદિ કાળથી જે આત્માને અનેક પ્રકારની પીડાઓ પૈકી એક પ્રબળ પીડા હતી તે ઝોછી થાય છે, અને એ રીતે આત્મા અમુક અંશે એમાંથી મુક્ત થાય છે.

સહગુરુનો યોગ અને સર્વજ્ઞ શાસ્ત્ર પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયાં છતાં જે આત્માઓની સુષુપ્તિ દૂર થઈ નથી તેમને હજી પૂર્વ પરિચિત સંસ્કારોની નિવિડતા મટી નથી. જે ભાવ મન અહીં પ્રાપ્ત થયેલું છે તેના ઉપર પૂર્વ ભવના સંસ્કારોની છાપ પડેલી જ હોય છે. જે તે સહજમાં નિવારણુ થઈ શકે તેમ હોય તો આવા નિમિત્તોથી થાય છે. અન્યથા મનુષ્ય જન્મ, યોગ્ય ક્ષયોપશમ શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં કોઈ પણ પ્રકારના ચોક્કસ લાભ વગર પૂર્ણ કરે છે. જિનેન્દ્રકથિત તત્ત્વો ઉપર રુચિ એ સમ્યગ્દર્શન અથવા આત્માની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉત્ક્રાંતિ છે, જે તેને સર્વથા મુક્ત કરવામાં અચૂક સાધન તરીકે કામ લાગે છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે મનુષ્ય જન્માદિ શુભ સામગ્રીઓ પામીને શાસ્ત્રના નિર્દોષો આપણા કાન ઉપર અથડાવા છતાં નવું ચૈતન્ય સ્ફુરાવે નહિ, તો અમુક પ્રકારના દુઃખોત્પાદક નિમિત્તથી જ્યારે આત્મ-

જગૃતિ થશે ત્યારે પશ્ચાત્તાપનો પાર રહેશે નહિ અને જે પરિસ્થિતિઓ પોતાની આસપાસ વિચારોની યુવાન અવસ્થામાં એકત્રિત થયેલી હતી તે મળવી મુશ્કેલ થશે. જ્ઞાન ધન અને અખંડ આનંદ-સ્વરૂપ પોતાના આત્માને જગતના અનંત પદાર્થોમાંથી ઓળખી કાઢવો—એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી. તેને જ માટે શાસ્ત્રોનો પ્રયાસ છે, તેને જ માટે સર્વ ક્રિયાકાંડો છે, તેને જ માટે વિદ્વાનોનો વિલાસ છે; તેને ભૂલી જવાથી અન્ય વસ્તુ ઉપર જે કદાચ હતી વૃદ્ધિ થવા પામી હતી તે આત્માની જગૃતિથી દૂર થાય છે, અને જિતોક્ત સત્ય સ્વરૂપને (abstract ideal) ઓળખે છે.

સૂરિજી મહારાજ તેટલા માટે ખીજા પદમાં એમ કહે છે કે સમ્યગ્-દર્શન થયા વગર સમ્યગ્જ્ઞાન સંભવતું નથી તેમ જ સમ્યગ્જ્ઞાન વગર ચારિત્ર હોઈ શકે નહિ તે યરાચર છે. આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે શાસ્ત્રો અને ઉદ્દેશ એ શ્રુતજ્ઞાનનાં નિમિત્તો છે. આત્મામાં સત્તારૂપે રહેલું જ્ઞાન પ્રકટાવવાને તે કારણો છે. પરંતુ એ જ્ઞાન આત્મા સાથે તદાકાર પરિણત જે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયું હોય તો જ થઈ શકે. કેમકે વ્યવહારમાં આપણને શ્રદ્ધા વગર કોઈ પણ વસ્તુનું સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી; તો સત્ય તત્ત્વની પ્રતીતિ થયા વગર સત્યજ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? આ રીતે એકડા વગરના મોંડાની જેમ સમ્યગ્-દર્શન વગરના જ્ઞાનની સ્થિતિ છે. ગમે તેટલું ભણી જાઓ, સંખ્યાખંધ પંક્તિઓને ગોખી કંઠસ્થ કરો, દુનિયાને વાચાળતાથી આંજ દેવા પ્રયત્ન કરો, પરંતુ અંદર આત્મામાં તત્ત્વરુચિ થઈ નથી તો એ તમારું જ્ઞાન સ્થાયી અસરવાળું થઈ શકતું નથી. આમ હોઈ સૌથી પ્રથમ આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ કેવી રીતે પ્રકટે તેનો પ્રયાસ કરી તે પ્રમાણે પ્રગટાવવાની જરૂર છે; તે સ્થિતિની પછી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનને ભાવનાજ્ઞાન શાસ્ત્રકારે કહેલું છે અને તે જ જ્ઞાન વાસ્તવિક છે. તે જ્ઞાનનું અણર્ણુ કદાપિ થતું નથી. ઉલટું તે જ્ઞાન વિરતિ વગેરે ગુણોનો સંગ્રહ કરવામાં સાધનભૂત થાય છે. એ રીતે ઉત્તરોત્તર આત્માના

વિકાસનો અનુક્રમ સધાય છે; આમ હોઈને જ શાસ્ત્રકારે સમ્યગ્દર્શન વગરના નવ પૂર્વ સુધીના જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહીને જ સંબોધ્યું છે. જ્ઞાનમ્ય ફલં વિરતિ:—એ સૂત્રને આ પદ યથાર્થ ન્યાય આપે છે. આત્મ-પ્રદેશોમાં સમ્યગ્દર્શન પ્રકટ થયા વગરનું, આત્માએ મેળવેલું જ્ઞાન એ ન્યારે અજ્ઞાન જ છે તે ખીજનું આધાન થયા વગર ક્ષણ કયાંથી હોઈ શકે? પરંતુ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિની સાથે જ દુનિયામાં પ્રયાસ કરી મેળવેલું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપે પ્રકટ છે અને તે જ્ઞાન ઉત્તરોત્તર ભોગ તૃષ્ણા, સાંસારિક પ્રપંચો અને મિથ્યા વાસનાઓમાંથી વિરમણ કરવાને આત્માને દરરોજ સૂચવે છે. દિવસ કે રાત્રિમાં આત્માથી જે કાંઈ ભોગ તૃષ્ણા અથવા જે કાંઈ વાસનાઓ પૂર્વ પરિચિત સંસ્કારોથી પ્રબળપણે સેવન કરાતી હોય તેને તે જ્ઞાન હચમચાવે છે, અને પ્રતિક્ષણે તેના ઉપર, આત્માને જ્ય મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. જ્ઞાન સમ્યક્ સ્વરૂપવાળું થવાથી આત્મા તેની પ્રાર્થના સ્વીકારતો જાય છે; અને જેમ જેમ વિરાગભાવ વધતો જાય છે, તેમ તેમ મેળવેલું જ્ઞાન એ સત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તેમ આત્માને પ્રતીતિ થાય છે. આત્મગુણના વિકાસનો ઉત્તરોત્તર ક્રમ આવો હોવાથી સૂરિજી મહારાજ આત્માને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમથી જ સૂચવે છે.

તૃતીય અને ચતુર્થ પદમાં સંબ્રહ્મનય અને એવંભૂત નયથી આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું છે. આ આત્મામાં શક્તિરૂપે સમ્યગ્દર્શન રહેલું છે. પરંતુ ન્યારે સર્વ વિભાવ દશા તણ શુદ્ધ ધર્મ પ્રકટ કરવા તરફ સાધક તૈયાર થાય છે, ત્યારે તે સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. સંબ્રહ્મનય આત્મામાં સત્તારૂપે સર્વ ગુણો છે, તેમ સ્વીકાર કરે છે; પરંતુ એવંભૂત નય ન્યારે તે ગુણો પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ તે ગુણોનું અસ્તિત્વ માન્ય રાખે છે. તેથીજ શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી વદે છે કે—

એમ અનંત પ્રભુતા સર્દહતાં, અર્થે જે પ્રભુ રૂપણ;
દેવચંદ્ર પ્રભુતા તે પામે, પરમાનંદ સ્વરૂપણ.

આ રીતે સત્તામાં રહેલો શુદ્ધ ધર્મ—સ્વરૂપ પ્રકટ કરતાં અત્યંત બહુમાનપૂર્વક આત્મિક વીર્ય ઉલ્લસાયમાન થાય છે. આ પ્રસંગે આત્માની સ્થિતિ પોતે અનુભવ કરનાર જ જાણે છે. કેમકે અનાદિ કાળથી પૂર્વ પરિચિત ટેવોમાં ટેવાયલો આત્મા એકદમ સત્ય વસ્તુનું ભાન થતાં કાંઈક નવા સ્વરૂપમાં પોતાને જુલે છે અને અવર્ણનીય આનંદ તે પ્રસંગે અનુભવે છે. જેમ પર્ણકુટીમાં નિરંતર વસનાર અને નિદ્રા વખતે તેવા જ સંસ્કારોમાં સુનાર-જાગૃતિ સમયે પોતાને કોઈ વિદ્યા-ધરના પ્રયોગથી દિવ્ય ભુવનમાં આવેલો દેખે, તે સમયે તેના હૃદયમાં જે ચમત્કાર ઉપજે છે તેવો જ કાંઈક ચમત્કાર આ સમયે પ્રકટે છે. તેનું વર્ણન ગમે તેવી કસાયલી કલમ કરી શકતી નથી, અને ગમે તેવો વક્તા વિવરણ કરી શકતે. નથી માર્ગાનુસારીના પાંત્રીસ ગુણો સામાન્ય રીતે આત્મામાં દાખલ થયા પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે તેને **યથાપ્રવૃત્તિ** આદિ ત્રણ કરણ કરવા પડે છે. આ કરણ એ આત્મ-વીર્યની સ્ફુરાયમાન જુદી જુદી અવસ્થાઓ છે. એ અવસ્થાઓ પસાર કર્યા પછી **સમ્યક્ત્વ** નામે ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. ભવિતવ્યતાના યોગે કહો કે અન્નણ્યે આત્મજળની એકાએક વૃદ્ધિથી કહો, અષ્ટકર્મ પૈકી આયુષ્યકર્મ વિના શેષકર્મની એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિથી કાંઈક ન્યૂન સ્થિતિવાળો થાય છે ત્યારે જે આત્મવીર્ય તેનું હોય છે તેને જ્ઞાનીઓ એ **યથાપ્રવૃત્તિકરણ** એવું નામ આપેલું છે. તેટલા સંયોગો પ્રાપ્ત થયા પછી જે આત્મવીર્ય, પ્રગતિ કરતાં રાગદ્રેષની નિવિડ ગ્રથિ તોડે તેને **અપૂર્વકરણ** એવું નામ આપેલું છે. અને પછી **અનિવૃત્તિકરણરૂપ** જે આત્મવીર્ય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરાવવાપૂર્વક—અવશ્ય અર્થ પુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલા મોડામાં મોડા કાળમાં પણ આત્માને સર્વથા મુક્ત કરાવી આપે છે તે પાત્ર થાય છે. પરિણામની વિશુદ્ધિએ અહીં આત્મા **સમ્યક્ત્વ** પ્રાપ્ત કરે છે. શક્તિરૂપે રહેલો તે ગુણ વ્યક્તરૂપે અનુભવે છે. આ વખતે દર્શન મોહનીય ત્રિક તેમ જ અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો કાં તો સર્વથા ઉપશમ થાય છે, અથવા તેટલા કાળ સુધી ઉદયમાન થતા

એ આસુરી સત્વોનો ક્ષય અને ભવિષ્યમાં ઉદય થતો એ સત્વોનો ઉપશમ—એવા પ્રકારની ક્રિયા આત્મામાં ચાલી રહે છે. તેમાંથી સર્વ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગણાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જીવને આત્મતત્ત્વ સંબંધી નિર્ણય થાય છે. તે એમ માને છે કે આત્મા નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, સ્વકૃત કર્મોનો ભોક્તા છે, મુક્તિ છે અને મુક્તિના ઉપાયો છે; તેને આ સ્થિતિ ચોળ મજાકની જેવી દૃઢ પ્રતીતિવાળી હોય છે. આવા તત્ત્વોને સર્વાંગ સત્યપણે પ્રતિપાદન કરતા જિનોકત સિદ્ધાંત ઉપર એ પ્રતીતિનો પ્રવાહ વહે છે, અને જિન અને જિનદર્શન સિવાય અન્ય સિદ્ધાંતો અપૂર્ણ સત્યવાળા છે— તેમ દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રકટે છે. અહીં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે સમ્યક્ત્વવાન આત્માનું આલ્લ લક્ષણ શું હોઈ શકે? અત્ર સ્થાને શાસ્ત્ર જે ઉત્તર આપે છે તે એ છે કે, તે આત્મા સર્વ જીવોને મિત્રભાવે ગણી હિતબુદ્ધિમાં જ સદા તત્પર હોય છે, કદાચ કોઈ પ્રાણી તેનું અહિત કરે તો તે વિચારે છે કે પૂર્વ પરિચિત સંસ્કારોને તે પ્રાણી આધીન હોવાથી તેની બુદ્ધિ મારા તરફ વિપરીત ભાવે પરિણામ પામી છે, તેમ જ મને જે અનિષ્ટ પરિણામવાળું ફળ મળ્યું તે પણ મારા પૂર્વકર્મના ઉદયે જ થયું છે. તે પ્રાણી તો પોતાના અને પરના કર્મના વિનિયોગ માટે નિમિત્ત માત્ર હતો—એમ વિચારી તે પ્રાણીનું મનથી પણ અનિષ્ટ ચિંતવે નહિ તેમ જ પરને સુખી જોઈ પોતે ખુશી થાય છે. સર્વે સંતુ નિરામયા:—મા ચ મૂલ્કોઽપિ દુઃખિતઃ એ ભાવનાને સતતપણે ધારણ કરે છે; ગુણો ઉપર રુચિ થવાથી જ્યાં જ્યાં ગુણીજનોને દેખે અથવા જ્યાં જ્યાં ગુણોના આવિર્ભાવો તેના જાણ્યામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેની રોમરાજિ વિક્સવર થાય છે અને તુરત નમી પડે છે, અને તેની ઉપાસના કરવા મંડી પડે છે. પરંતુ કોઈ પ્રાણીની નિંદા તો કરતા જ નથી. અતિ પાપી જીવ ઉપર પણ સુધારવાને માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરે છે; છતાં એ મનુષ્યની સુધારણાની યોગ્યતા—પાત્રતા પોતાની શક્તિ ઉપરાંત અસાધ્ય હોય તો તેની ઉપેક્ષા કરે છે.

ઉપરોક્ત હેતુને અવલંબીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછીની જે સ્થિતિ ચતુર્થ અને પંચમ પદમાં દર્શાવી છે તે યથાર્થ છે. સમ્યક્ત્વવાનુ આત્માની સર્વ કરણી મુક્તિરૂપ સાધ્યને સન્મુખ રાખીને જ હોય છે. એ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ ટકવાનો અમોઘ ઉપાય છે. દુનિયાના જે જે શુભાશુભ પ્રસંગોનો સમ્યક્ત્વવાનુ આત્માને મેળાપ થાય છે, તેમાં સાક્ષીરૂપે રહી તે તે કાર્યોને ઉચિત ન્યાય આપે છે. પરંતુ તેમાં પણ જે કાંઈ અયોગ્ય અને અનુચિતપણું, વિષય કપાય અને પ્રમાદના દોષોથી ઉપલબ્ધ થયું હોય તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને તેનો આત્મા તેવા પ્રસંગોની ઠોકરોથી સાવચેત થતો હોય છે. સાધ્યદષ્ટિ તે આનું નામ છે. નિશુકપણું તો સમ્યગ્દર્શનની હયાતીમાં નાબૂદ થઈ ગયેલું જ હોય છે. અનાદિકાળથી જે મન મર્યાદા વગરના વિકલ્પો કરતું હતું તે હવે કાંઈક સ્વરૂપમાં મર્યાદામાં આવી જાય છે, અને કેટલીક પરિસ્થિતિમાં અપરિમિત વિકલ્પોને રોકી શકવાના સામર્થ્યવાળું અને છે. મનોબળમાં આ પ્રકારે વિજ્ઞાનો ઝણઝણાટ પ્રકટવાથી તે અધિક વેગવાળું અને છે. કેમકે કુવિકલ્પો આવતાંની સાથે જ સાધ્યદષ્ટિ તરફ આત્માનું લક્ષ્યબિંદુ હોવાથી તે વિકલ્પોને વધતાં અટકાવે છે અથવા તે ન અટકી શક્યા, તો નિરાશાવડે, પુનઃ જગૃત થઈ લવિધ્યમાં તેના ઉપર વિજ્ય મેળવવા માટે બળનો સંચય કરે છે. આ કાર્ય તેની પ્રવૃત્તિ ઉપર અસર કરે છે; તેથી જ સાધ્યદષ્ટિમાં આ આત્માની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી હોય છે. સાધ્યદષ્ટિ એ આત્માને ગુણસ્થાનો ઉપર ચડવાનું એક બળ છે. જે વિકારો મનદ્વારા આત્માને હેરાન કરતા હતા હતાં જેને આત્મા સતત પરિચયપણાથી કવચિત્ વિશિષ્ટ પ્રકારના બાહ્ય નિમિત્તથી સુખરૂપે અથવા કવચિત્ તેવા જ ઉલટા નિમિત્તથી દુઃખરૂપે અનુભવ કરતો હતો, તે હવે આ સાધ્યદષ્ટિની પ્રાપ્તિ પછી એ વિકારોની અસરને આત્મા નિર્હવ કરી મૂકે છે એટલે મનની શક્તિનો અમલ તેવા પ્રકારે નહિ થતાં તે આપોઆપ અટકી જાય છે અને મનનો સંકલ્પ વિકલ્પનો ધર્મ હોવાથી તે શુભ વિચારણામાં જોડાય છે. જેથી

આત્માને મનનું સાધન અનુકૂળ થવાથી સાધ્યકાર્ય સન્મુખ પ્રેરે છે; આમ હોઈ સૂરિજીએ ઠીક જ કહ્યું છે કે જિતોક્ત તત્ત્વ ઉપર રુચિ કરીને આ મનુષ્યજન્મને સફળ કરે; આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ સ્વગુણ પ્રાપ્ત થવાથી આત્મા એક અપૂર્વ આનંદની વાટિકામાં વિહરે છે અને તેના આનંદરસનું પાન કરે છે.

પ્રસ્તુત સુંદર રાગમાં આવા અપૂર્વ ભાવસૂચક પૂજનો ભાવ વારંવાર વિચારવાથી આત્માને બહુ જ લાલ થાય તેમ છે. શાસ્ત્રના આશયો, વિવિધ પ્રકારે જુદી જુદી પ્રકૃતિબદ્ધ આત્માઓને માટે શાસ્ત્રકારે બહુ જ વિચાર કરીને પ્રયોજેલા છે; તેમાં સુંદર રાગથી ગાનતાનમાં લય પામતી આ પૂજન પણ પ્રાણીઓને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે, તેના આશયોનું સ્વરૂપ વિચારતાં, કર્ણોને અમૃતપાન કરાવતી, ચિત્તમાં આત્મ-જ્ઞગૃતિ કરાવે છે. જ્યાં સુધી આવી આત્મજ્ઞગૃતિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે પ્રાણીઓની-વસ્તુસ્થિતિએ સુષુપ્તિ દશા છે-તેમ જ્ઞાનીજનો સ્પષ્ટપણે કહે છે. તે સાથે એ પણ વિચારવાનું છે કે ઉત્તમ ભાવનાપૂર્વક સંઘસમુદાય તીર્થપ્રતિ સાથે મળીને જ્ઞય અને તેમાં આવા આલંબનો મળે-જેથી તેવા આલંબનો અને સંયોગોની વચ્ચે જ આત્મજ્ઞગૃતિ થવી વિશેષ સંભવિત છે; કેમકે તીર્થ એ પુષ્ટાલંબન છે, છતાં એ આલંબન જુદા જુદા પ્રકારના શુભ સંયોગો પર આધાર રાખે છે. એ શુભ સંયોગોને બની શકે તેટલી રીતે એકત્ર કરી-એ આલંબન ગ્રહણ કરવાથી ધારેલું કાર્ય સફળ થાય છે. એ પણ ભૂલવું જોઈતું નથી કે એકત્રિત સંયોગોથી તીર્થક્ષેત્ર તરફ શુભ ભાવનાથી પ્રયાણ કરતાં, એક નહિ પણ અનેક જીવોનું આડકતરી રીતે કલ્યાણ થાય છે; પણ બહુધા આવી સ્થિતિમાં પ્રાણીઓનું ચિત્ત, સાધ્યબિંદુ ચુકી જાય છે અને અમૂલ્ય સમય નિરર્થક બનાવે છે. સંઘસમુદાયની આવી સ્થિતિમાં તેની વ્યવસ્થાને કેટલીક રીતે કેળવવાની જરૂર છે; સંઘયાત્રા અનેક પ્રાણીઓને સમ્યગ્દર્શનના કારણરૂપ ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવા છતાં, સુંદર વ્યવસ્થાના અભાવે નિકૃષ્ટ પણ થઈ જાય છે. સુંદર વ્યવસ્થા ગોઠવવાથી પ્રાણીઓને

બાહ્યનિમિત્ત તરફ ગૌણતા થવાથી આંતર નિમિત્તોમાં આત્માને જોડવાનો અવકાશ મળે છે. આવી સ્થિતિમાં કેટલાએક સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે, કેટલાએક પ્રત ગ્રહણ કરે છે, કેટલાએકમાં વૈરાગ્યવાસનાનું આરોપણ થાય છે, કેટલાકની આત્મભૂમિકા શુદ્ધ થાય છે અને કેટલાએકને માત્ર રુચિ પ્રકટે છે. પૂર્ણના આશયને વારંવાર વિચારતાં એમ જણાય છે કે આવા બાહ્યનો આત્માની નિદ્રાદશા દૂર કરી જાગૃતિ સમર્પે છે, અને ક્યા સોવે ઉઠ જાગ બાહરે—એ શ્રીમદ્ આનંદધનજીના પદદ્વારા આત્મજાગૃતિસૂચક અવસ્થાવાળું વાક્યથી થતી જાગૃતિ અનાદિકાળની મોહનિદ્રા દૂર થયા પછીનું જીવનનું વાસ્તવિક પ્રભાત છે, અને તે જ આધ્યાત્મિક પરિમલ છે. આ પરિમલનો અંશ સૂરિજીના કવન—આલાપો-દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો અમારા આત્માએ અનુભવ્યો હતો અને એ રીતે માનવજીવનની ધન્યતા અને છ-‘રી’ પાળતા સંઘના મંજળમય પરિણામનો આત્મસંતોષ થયો હતો.

આ. પ્ર. વિ. સં. ૧૯૭૨

યઃ સંસારનિરાસલાલસમતિર્મુક્ત્યર્થમુત્તિષ્ટતે ।

યં તીર્થં કથયન્તિ પાવનતયા ચેનાસ્તિ નાન્યઃ સમઃ ॥

યસ્મૈ તીર્થપતિર્નમસ્યતિ સતાં થસ્માચ્છુભં જાયતે ।

સ્ફૂર્તિર્યસ્ય પરા વસન્તિ ચ ગુણાઃ યસ્મિન્ સ સંઘોઽર્ચ્યતામ્ ॥

“ જે [સાધુ-સ.ધ્વી શ્રાવક-શ્રાવિકાશ્પ] સંઘ મુક્તિ માટે સાવધાન થાય છે, જેનો-પવિત્રપણાને અંગે ‘તીર્થ’ કહેવાય છે, જેની તુલનામાં બીજો કોઈ નથી, જેને તીર્થંકર પરમાત્મા નમસ્કાર કરે છે, જેથી સત્પુરુષોનું કલ્યાણ થાય છે, જેનો ઉત્કૃષ્ટ મહિમા છે, અને જેમાં ઉચ્ચ ગુણો રહેલા છે—તે સંઘની અર્ચના કરો. ”

સિદ્ધરત્નકર

મહાન્ જ્યોતિર્ધર પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી

“ વાણી વાયક યશ તણી કોઈ નયે ન અધૂરીજી ”

આ વાયક યશ તે કોણુ ? વાયક યશ એટલે મહાન્ જ્યોતિર્ધર ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી જેમણે સ્વરચિત “શ્રીપાળ રાસ”ની ઢાળ આરમીમાં, અને તેને અનુસરીને રચેલી નવપદજીની પૂજામાં ઉક્ત ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ મહાપુરુષનો જન્મ અણહિલપુર પાટણની આસપાસ કન્હોડા ગામમાં સત્તરમાં સૈકામાં થયો હતો, તેમ અનુમાન કરી શકાય છે. તેઓ જાતે એાસવાળ હતાં. આત્યાવસ્થામાં તેમના પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું હતું. તેમની સ્મરણશક્તિ આલપણથી તીવ્ર હતી. તેમના માતૃશ્રીને દરરોજ ગુરુની પાસે જઈને ઉપાશ્રયમાં “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળવાનો નિયમ હતો. એામાસામાં એક વખતે વરસાદની મોટી હેલી થવાથી તેમજ પોતાનું શરીર નરમ હોવાથી, માતાજી ગુરુ પાસે જઈ “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળી શક્યાં નહીં. એમનો નિયમ એવો હતો કે, “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળ્યા સિવાય બિલકુલ અન્ન લેવું નહીં. ઉપરના કારણથી ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા. ભાઈ “ જશો ” ની ઉંમર તે વખતે પાંચ છ વર્ષની હશે. એાથા દિવસે જશોએ પોતાની માતાને પૂછ્યું કે “ હે માતૃશ્રી ! તમે અન્ન કેમ લેતાં નથી ? ત્યારે માતાએ કહ્યું, હે પુત્ર ! હું “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળ્યા સિવાય બિલકુલ ભોજન લેતી નથી. જશોએ વિનયથી કહ્યું કે, “ તમારી ઈચ્છા હોય તો હું તમોને “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળાવું. માતા આશ્ચર્ય પામી એાલ્યાં કે તે તને ક્યાંથી આવડે ? પુત્રે કહ્યું : હે માતૃશ્રી ! તમે મને તમારી સાથે ઉપાશ્રયમાં ગુરુ પાસે દર્શન કરવા તેડી જતાં હતાં તે વખતે હું પણ “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળતો હતો, તે મને યાદ રહી ગયું છે. માતાએ સાંભળાવવાનું કહ્યાથી પુત્રે એક પણ ભૂલ સિવાય “ ભક્તામર સ્તોત્ર ” સાંભળાવ્યું. (તે જ વખતે ગુરુશ્રી નયવિજયજી ત્યાં પધાર્યા હતા)-આ આલ્ય અવસ્થામાં તેમની

યાદશક્તિનો નમૂનો છે; ત્યારપછી તેમણે સં. ૧૬૮૮ માં દીક્ષા લીધી. સં. ૧૭૦૮ માં ઉપાધ્યાય પદવી એમને મળી, સં. ૧૭૪૩ માં ડભોઇ (દર્ભાવતી) નગરીમાં તેઓશ્રી સમાધિપૂર્વક કાળધર્મ પામ્યા.

“તત્ત્વાર્થકારિકા”માં શ્રીમદ્ ઉમાસ્વાતિ વાચકે પ્રભુ શ્રી વર્ધ-
માનસ્વામી સંબંધમાં કહ્યું છે કે, “માવિતમાત્રો મનેશ્વનેશ્વેષુ” અર્થાત્ જન્મ જન્મમાંતરના સંસ્કારો પછી તીર્થંકરપણું મળેલું છે; તેમજ “ભગવદ્ગીતા” માં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગમૃષ્ટોઽથ જાયતે” અર્થાત્ પૂર્વ જન્મમાંથી યોગબ્રહ્મ થયેલા આત્મનો જન્મ પવિત્ર કુટુંબમાં થાય છે અને એ જન્મમાં યોગમાર્ગની શરૂઆત કરે છે; તેમ ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી માટે પણ કહી શકાય.

એકવીશ દિવસ પર્યાંત “૧૧”ના બીજી સરસ્વતી દેવીનું એમણે આરાધન કર્યું હતું. એકવીશમા દિવસની રાત્રિએ સરસ્વતી દેવી સાક્ષાત્ હાજર થયાં અને તેમને વરદાન માગવા કહ્યું. શ્રી યશો-વિજયજીએ જૈન શાસનના ઉદ્ધારાર્થે શાસ્ત્રો રચવામાં સહાય માગી. સરસ્વતી દેવીએ કહ્યું: “તે પ્રમાણે થાઓ!” એમ કહી દેવી અંતર્ધાન થયાં.

એમને ઉપાધ્યાય પદવી શ્રી વિજયપ્રભસૂરિજીએ આપી હતી. તે વખતે યતિઓમાં ચાલતા શિથિલાચારને દૂર કરવા તેમણે શ્રી સત્યવિજયજી પંચાસની સાથે મળી ક્રિયોદ્ધાર કર્યો હતો.

જેમ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ સ્વરચિત ગ્રંથોને છેડે “વિરહ” શબ્દ રાખેલો હતો, તેમ શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજીએ સ્વરચિત ગ્રંથની શરૂઆતમાં “૧૧” શબ્દ સંકેતરૂપે રાખેલો છે.

ઉપાધ્યાયજીનો શ્રી આનંદધનજી સાથે સમાગમ થયો હતો. આશુની યાત્રા કરી તેટલામાં શ્રી આનંદધનજીની શોધ કરતાં તેઓ મળી ગયા આનંદધનજી કે જેઓ અધ્યાત્મયોગી હોઈ, પાછળથી એકાંત-

વાસમાં રહેતા હતા; તેમના તરફના પૂજ્યભાવથી ઉપાધ્યાયજીએ “અષ્ટપદી” રચી છે. તેના નમૂના રૂપે આ પદ્ય ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

“આનંદઘનકે સંગ સુખસ હી મિલે જળ,
તળ આનંદ સમ લયો સુખસ;
પારસસંગ લોહા જે ફરસત,
કંચન હોત હી તાકે કસ.”

આ રીતે તેઓશ્રી પ્રખર વિદ્વાન હોવા છતાં કેવી ગુણગ્રાહી વિભૂતિ હતા !

એમના સમકાલીન વિદ્વાન જ્યોતિર્ધરે-ઉ. શ્રી માનવિજયજી, પં. શ્રી સત્યવિજયજી, ઉપા. શ્રી વિજયવિજયજી, વિજયદેવસૂરિ, વિજયસિંહસૂરિ અને વિજયપ્રભસૂરિ વગેરે હતા.

તેઓશ્રીએ કાશીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરેલો અને વાદમાં વિજય મેળવતાં ન્યાયવિશારદની પદવી તેમને આપવામાં આવી હતી. તેઓશ્રીના વરદ હસ્તે નિમ્ન ગ્રંથો રચાયેલા છે. કેટલાક લભ્ય છે અને કેટલાક અલભ્ય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં બનાવેલાં “અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, અધ્યાત્મસાર, અનેકાંત વ્યવસ્થા, તર્કપરિભાષા” વગેરે છેતાલીશ ગ્રંથો લભ્ય છે.

તેમના હાથનું શાસનપત્ર સંવત ૧૭૩૮ માં લખેલું તે ભાવનગરથી પ્રગટ થતાં “આત્માનંદ પ્રકાશ” માસિક પુ. ૧૩, અંક ૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. શ્લોકોમાં આવ્યા સારે તેમણે “સમુદ્ર અને વહાણના સંવાદ”નું કાવ્ય રચ્યું; અને તેમાં મનુષ્ય જીવનની દુર્લભતા બતાવી ભવિષ્યની પ્રજાને યોગ્ય આપ્યો. “અધ્યાત્મમત પરીક્ષા, દિગ્ગંઠ ચોરાશી બોલ” વગેરે ગ્રંથો તેમણે દિગંબર સંપ્રદાયનાં મંતવ્યો સામે રચ્યા છે.

તેમણે ગૂર્જર ભાષામાં રચેલા “દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસ” ઉપરથી દિગંબર કવિ શ્રી ભોજરાજજીએ “દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા”, નામે વિદ્વદ્ભોજ્ય ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં બનાવ્યો છે.

સવાસો, દોઢસો અને સાઠાત્રણસો ગાથાનાં સ્તવનોમાં સ્થાનકવાસી મંતવ્યો સામે તેમ જ પડુદર્શનના વાદીઓ, કે જેઓ એકાંત મતવાદીઓ ગણાય છે, તેમની સામે જૈન દર્શનનો સ્વાદ્વંદ મત તેમણે પ્રખરપણે રજૂ કરેલો છે; તદુપરાંત “અલ્લગીતા, સમાધિશતક, સમતાશતક, વીશ વીહરમાનના સ્તવનો, અમૃતવેલી સજ્ઞાય, ચાર આહારની સજ્ઞાય, પંચ પરમેષ્ઠીગીતા, સીમંધરસ્વામીનું નિશ્ચય-વ્યવહારગર્ભિત એંતાલીસ ગાથાનું સ્તવન, આઠ દષ્ટિની સજ્ઞાય, મૌન એકાદશીના દોઢસો કલ્યાણકોનું સ્તવન, અગિયાર અંગની સજ્ઞાય. સમ્યક્ત્વ પટ્ટસ્થાનકની ચોપાઈ, અતીત, અનાગત અને વર્તમાન ચોવીશીના સ્તવનો, પદો, જિન સહસ્ત્રનામ વર્ણન, ચડતી પડતીની સજ્ઞાય” વગેરે ગ્રંથો રચી ગુર્જર સાહિત્ય સૃષ્ટિ ઉપર તેમણે મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

જેમ તેમણે લોકભોજ્ય સાદાં સ્તવનો, જેમકે—“જગજીવન જગ વાલહો”, “વિમલાચલ નિતુ વંદીએ”—વગેરે સાહિત્ય રચ્યું છે, તે રીતે “જ્ઞાનસાર” અને “અધ્યાત્મસાર” જેવા વિદ્વદ્ભોજ્ય ગહન ઉચ્ચ કોટિના ગ્રંથોની રચના પણ કરી છે. ઉપાધ્યાયજીએ કયા વિષયમાં કલમ નથી ચલાવી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમણે ન્યાયના અનેક ગ્રંથો જેવા કે—શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય—ટીકા, નયોપદેશ, ન્યાયખંડ ખાઘ ન્યાયાલોક, નયરહસ્ય વગેરે રચ્યા છે. અન્ય દર્શનની માન્યતાને જૈન દર્શનમાં ઉતારવાનું તેમનું અદ્ભુત સામર્થ્ય હતું. એમની કૃતિઓ પ્રતિપાદક શૈલીની અને પ્રસંગોપાત ખંડનાત્મક શૈલીની, સમન્વયવાળી, વિશદ દષ્ટિવાળી, તર્ક અને ન્યાયથી ભરપૂર અને આજમેમાં ગંભીર રહસ્ય અને ચિંતનવાળી પૂરવાર થઈ છે.

દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સાથે તપમાં પણ તેઓ સંયમી જીવનવાળા હતા. વીશસ્થાનકનું તપ તેમણે કર્યું હતું.

જે “નવપદજી પૂજા” ઓળીના દિવસોમાં ચાલુ હોય છે તે તેમણે બનાવી છે. શ્રી વિનયવિજય ગણિએ “શ્રીપાળ રાસ” સં.૧૭૩૮માં બનાવ્યો, તેમાં સાડાસાતસો ગાથા સુધી ગામ રાંદેરમાં રાસ રચ્યા

પછી તેઓ કાળધર્મ પામ્યા; આક્રીના રાસનો વિભાગ કે જેમાં નવ-પદજીની પૂજા આવી જાય છે, તે વિભાગ ઉપા. શ્રી યશોવિજયજીએ પૂર્ણ કર્યો. આ રીતે સહાધ્યાયીનું ઋણુ અદા કર્યું, અને જૈન જગતના ઉપકારી બન્યા.

જેવી રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના જીવનપ્રસંગોની તિથિઓ બરાબર મળી શકે છે, તેવી રીતે ઉપાધ્યાયજીના જીવનપ્રસંગોની તિથિઓ અને સાલ ચોક્કસ રીતે ઉપલબ્ધ થઈ શકતી નથી. છતાં “સુજસવેલી ભાસ” ગ્રંથ કે જે તે સમયના મુનિ શ્રી કાન્તિવિજયજીએ લખેલ છે, તેમાં તેઓશ્રી સં. ૧૭૪૭ માં શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ ડભોઈમાં ચાતુર્માસ કરેલ છે, અને ચાતુર્માસ પછી કાળધર્મ (સ્વર્ગવાસ) પામેલ છે—એવી હકીકત જણાવે છે. તેઓશ્રીની પાદુકા સં. ૧૭૪૫ માં ડભોઈમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. વસ્તુતઃ પાદુકાનો જીર્ણોદ્ધાર પૂ મહારાજ શ્રી વિજયધર્મ-સૂરિજીના વિદ્વાન શિષ્ય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ (જેમને માટે નજીકના ભવિષ્યમાં મંગલમય ઉપાધ્યાય પદપ્રાપ્તિ માટેની આગાહી મારી દૃષ્ટિએ લાગે છે) જેમણે મુંબઈ-ભાયખલામાં સં. ૨૦૦૭ માં સ્વ. પૂ. ઉપાધ્યાયજીની દેરીનો જીર્ણોદ્ધાર અને જીવનચરિત્ર પ્રકાશિત કરવાનો સમિતિદારા નિર્ણય જાહેર કર્યો હતો. તેઓશ્રીની જ હાજરીમાં તેઓશ્રીના ગુરુવર્યો હસ્તક સં. ૨૦૦૮ માં ત્રણ દિવસના મહોત્સવપૂર્વક ડભોઈમાં આરસના ભવ્ય નૂતન ગુરુમંદિરમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા તથા શ્રી યશોવિજયજી સારસ્વતસત્ર મહોત્સવ ઉજવાયો હતો એ આનંદદાયક ખીના હતી.

ચૌદસો ચુંભાલિસ (૧૪૪૪) ગ્રંથોના કર્તા યુગપ્રધાન શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિ પછી લગભગ એક હજાર વર્ષે યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય તથા છે, અને તે “લઘુ હરિભદ્ર” નામે સંબોધાય છે. સાહાત્રણ કોડ શ્લોકોના રચયિતા, અઢાર દેશોમાં અહિંસાના પ્રચારક અને કુમારપાળ રાજાના પ્રતિબોધક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી તથા અકબર બાદશાહના પ્રતિબોધક અને ભારતવર્ષમાં અહિંસાનો ડંકો વગાડનાર શ્રી

હીરવિજયસૂરિ પછી શાસનપ્રભાવક તરીકે શ્રી યશોવિજયજીનો અવતાર થયો; આવા જ્યોતિર્ધર મહાત્માઓથી જૈન શાસન અવિચ્છિન્નપણે ટકી રહ્યું છે. અમુક યુગો પછી આવા મહાત્માઓ પ્રગટ થવા જોઈએ, તેમ શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ કહેલ છે, તે મુજબ જ જૈન શાસન એકવીસ હજાર વર્ષો પર્્યંત ચાલુ રહી શકશે.

શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ એકસો અંથ ઉપરાંત લગભગ એ લાખ શ્લોકોની રચના કરેલી છે. ઘણા અંથો તેમના અલભ્ય છે. “ભાષારહસ્ય” નામના સ્વરચિત અંથમાં તેમણે જ કહેલ છે કે, “રહસ્ય” પદાંકિત ૧૦૮ અંથો કરવા નિર્ણય કરેલ છે, તેમાંથી માત્ર “ભાષારહસ્ય”, “ઉપદેશરહસ્ય” અને “નયરહસ્ય” મળે છે.

સ્વ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજનું સાહિત્યજીવન એટલે સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમય અપાર પાંડિત્ય, બાલ બ્રહ્મચર્ય, સંયમ, તપ, ગુર્જર ભાષાસમૃદ્ધિ, વ્યવહાર અને નિશ્ચયદષ્ટિની સમન્વિતતા, તાર્કિકપણું, ન્યાય-અંથોતું ઉત્પાદન, નવીન ન્યાયનાં અંથોતું સર્જન, સરળમાં સરળ ગુર્જર ભાષાના સ્તવનો, કાવ્યો અને પદોવાળું તેમ જ “અધ્યાત્મસાર” અને “અધ્યાત્મોપનિષદ” જેવા ઉચ્ચકારિના અંથોની સર્જકતાવાળું વગેરે વિવિધતાના સંમિશ્રણરૂપ ટંકશાળી વચનમય જીવન.

પ્રસંગોપાત કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે, ગત વર્ષના દ્વિ. વૈશાખ માસના શ્રી કાનજીસ્વામી તરફથી સોનગઢથી બહાર પડતા “આત્મધર્મ” માસિકમાં તેમને માટે “વ્યવહાર વિમૂઢ” શબ્દ વાપરીને તેમને હલકટ રીતે ચિતરવામાં આવ્યા છે, પણ તે કેવળ લેખકનું તેઓશ્રી વિરચિત સાહિત્યના તદ્દન બિનઅનુભવપણું છે, અથવા ઈરાદાપૂર્વક દ્વેષજન્યકૃત્ય છે. તેમણે તો વ્યવહારની મુખ્યતા રાખી નિશ્ચયદષ્ટિની ગૌણતા, આપણા જેવા ભરતક્ષેત્રના માનવીઓ માટે સમમગુણુસ્થાનક સુધી મર્યાદારૂપે બતાવી છે. કેવલી ભગવંતને પણ તેરમા ગુણુસ્થાનકમાં વ્યવહાર સાચવવો પડે છે; તેથી જ તીર્થંકર પરમાત્માઓ ચતુર્વિધ સંધની સ્થાપના કરે છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. નવકારનાં પદોમાં પ્રથમ

અરિહંત પદ તે વ્યવહાર અને ખીજું સિદ્ધ પદ તે નિશ્ચય છે અરિહંત પરમાત્મા વગર અરૂપી સિદ્ધપદની ઝોળખાણુ કોણુ આપી શકે? એ વિષે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સ્વયં કહ્યું છે કે—

“નિશ્ચય દષ્ટિ હૃદય ધરીજી, પાલે જે વ્યવહાર;
પુણ્યવંત તે પામશેજી, ભવસમુદ્રનો પાર.”

આ મહાન જ્યોતિર્ધર કે જેઓ પૂર્વ જન્મનો અદ્ભુત ક્ષયોપશમ લઈને અવતર્યા હતા, તેઓ પડ્દર્શનવેત્તા, સંકટો ત્રથોના રચયિતા, ન્યાય, વ્યાકરણ, છંદ, સાહિત્ય, અલંકાર, કાવ્ય, તર્ક, સિદ્ધાંત, આગમ, નય, પ્રમાણ, સમભંગી, અધ્યાત્મ, યોગ, સ્યાદ્વાદ, આચાર, તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર વિદ્વહભોગ્ય, તથા સામાન્ય જનતા માટે ગુજરાતી વગેરે લોકભાષામાં વિપુલ સાહિત્યનો રસથાળ ધરી ગયા. નવ્ય ન્યાયના આદ્ય જૈન વિદ્વાન, ન્યાયાચાર્ય, ન્યાયવિશારદ આદિ બિરુદોને પ્રાપ્ત કરનાર યુગ-જ્યોતિર્ધરને આપણા અનેકશઃ વંદન હો.

“ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા” કે જે સોળ હજાર શ્લોકમય સંસ્કૃત ગ્રંથ છે, તેમાંથી સાર ખેંચી ગુર્જર ભાષામાં શ્રી વિમળનાથના સ્તવનમાં એમણે—

“તત્ત્વ પ્રીતિકર પાણી પાચે, વિમલા લોકે આંજીજી;
લોચણુ ગુરુ પરમાત્મ હીયે તવ, બ્રમ નાખે સવિ ભાંજીજી.”

ધર્મબોધકર પાકશાસ્ત્રી(ગુરુ)થી પ્રાપ્ત કરેલું સમ્યગ્દર્શનરૂપ તત્ત્વ પ્રીતિકર પાણી, સદ્જ્ઞાનદષ્ટિરૂપ નિર્મળ અંજન અને સમ્યચરિત્રરૂપ પરમાત્મ(ક્ષીર)નું સ્વરૂપ લોકભાષામાં ખડું કયું છે; તેમ જ શ્રી સુવિધિનાથના સ્તવનમાં—

“મૂળ ઉર્ધ્વ તરૂઅર અધ શાખા રે,
છંદ પુરાણે એવી છે ભાષા રે;
અચરિત્તવાળે અચરિત્ત કીધું રે.
ભક્તો સેવક કારજ સીધું રે.”

આ હકીકત “ શ્રી ભગવદ્ગીતા ”માં કહેલ શ્લોક સાથે કેટલીક રીતે મેળ ખાય છે.

“ ઉર્ધ્વમૂલમધઃ શાસ્ત્રં, અશ્વત્થં પ્રાહુરવ્યયં ॥

છન્દાંસિ યસ્ય પત્રાણિ, યસ્તં વેદ સ વેદવિત્ ॥ ”

આ શ્લોકના રહસ્યને આશ્ચર્ય તરીકે ઘટાવી પ્રભુ ભક્તિ માટે લોકભાષામાં સમન્વય કર્યો છે.

દોઢસો અને સાડાત્રણસો ગાથાના સ્તવનોમાં નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નયથી ભરપૂર ઉપદેશો છે. એમાં અપૂર્વ યુક્તિઓથી મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ કરી છે. છેવટે કહ્યું છે કે—

“ મુજ હોજો ચિત્ત શુભ ભાવથી. ભવભવ તાહરી સેવ રે;
યાચીએ કોડી યત્ને કરી. એહ તુજ આગળે દેવ રે;
તુજ વચન રાગ સુખ આગળે. નવિ ગણું સુરનર શર્મ રે;
કોડી જો કપટ કોઈ દાખવે, નવિ તબું તોએ તુજ ધર્મ રે.”

આ છે તેમનો અદ્ભુત શાસનરાગ અને અલૌકિક પ્રભુ ભક્તિ.

આનંદસૂરિ ગચ્છના શ્રી વિજયાનંદસૂરિજીએ સત્તરમા સૈકામાં રચેલો “ ધર્મસંગ્રહ ” ગ્રંથ કે જેની ટીકા મહોપાધ્યાય શ્રી માનવિજય ગણીએ કરી છે તે ગ્રંથનું સંશોધન ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલ છે; તેનો તાજેતરમાં જ ભાષાંતર સાથેનો પ્રથમ વિભાગ પ્રકાશિત થયો છે.

સં. ૧૭૩૯ માં “ શ્રી જંપૂસ્વામી રાસ ” તેમણે ખંભાતમાં રચેલ. તે તેમના પોતાના હાથના અક્ષરોવાળા પાનાંઓ સાથેનો મળે છે.

આ રીતે તેઓશ્રી ભક્તિપરાયણ, જ્ઞાનપરાયણ, સંયમી અને તપ-પરાયણ સાહિત્યજીવન જીવી ગયા છે, અને આપણા માટે વિવિધ સાહિત્યની વાનગીઓથી ભરપૂર વારસો મૂકી ગયા છે, જેથી શાસનની પ્રભાવનાનું નિમિત્ત બની પોતાના આત્મા ઉપર તેમ જ ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર મહાન ઉપકાર કરી ગયા છે. આવા મહાત્માઓ પોતાની જીવનલીલા સંકેલીને સ્વર્ગે સંચર્યા. શ્રી ભર્તૃહરિજીના શબ્દોમાં કહીએ

તો આવી મહાન વિમૂતિઓ “અલંકરણ મુવઃ પૃથ્વીના અલંકારરૂપ” છે. તેમ જ કવિ ભવભૂતિના શબ્દોમાં “જયતિ તેડધિકં જન્મના જગત્-હે મહાત્મન્ ! તમારા જન્મથી આ જગત્ જયવંત વર્તે છે.” એટલું કહી ઉપસંહારમાં તેમણે જ રચેલા “જ્ઞાનસાર” ગ્રંથનો અંતિમ-સર્વ નયોના આશ્રયવાળો સ્તુતિ-શ્લોક તથા આત્મજન્યગૃતિ માટે તેમણે રચેલી “અમૃતવેલી સજ્જાય”ની વાનગીરૂપ એક કાવ્ય સાદર રજૂ કરી વિરમું છું.

અમૂહલક્ષ્યાઃ સર્વત્ર, પક્ષપાતવિવર્જિતાઃ ।

જયન્તિ પરમાનન્દમયાઃ સર્વનયાશ્રયાઃ ॥ ”

“નિશ્રય નય અને વ્યવહાર નયમાં જ્ઞાનપક્ષ અને ક્રિયાપક્ષમાં, એક પક્ષગત-પ્રાંતિ તજીને સર્વ નયોના આશ્રય કરનારા પરમ આનંદથી ભરપૂર (મહાપુરૂષો) જયવંત વર્તે છે.”

“ચેતન જ્ઞાન અમ્બુવાળીએ, ટાળીએ મોહ સંતાપ રે;
ચિત્ત ડમડોલતું વાળીએ, પાળીએ સહજ ગુણુ આપ રે.”

શ્રી યશોવિજય સ્મૃતિ ગ્રંથ-વિ૦ સં૦ ૨૦૧૩

આત્માઽઽહારશ્ચિદાનંદો દેહાઽઽહારશ્ચ પુદ્ગલમ્ ।

ચિત્તાહારો વિચારશ્ચ વાણ્યાહારઃ સુમાષણમ્ ॥

“આત્માનો આહાર જ્ઞાનનો આનંદ, શરીરનો આહાર પુદ્ગલો, મનનો આહાર વિચાર અને વાણીનો આહાર મધુર વચનો છે.”

—આધ્યાત્મગીતા, શ્લો. ૩૪૫

वाचकनी यादी

શ્રીયુત ક્તેહચંદભાઈની જીવન પરિમલ

જીવન અમારી સાથે ફેટલીક કરડાઈથી વત્યું છે—એવી ફરિયાદ અમે ન કરી શકીએ; કેમકે એ અમારી રાજીખુશીનો સોહો હતો; અને એકંદર રીતે જોતાં જીવન અમારે માટે એટલું કરડું કે ખૂટું નહોતું. ઘણીવાર જીવનની છેક છેવટની કોરે ઊભા રહેનારાઓ અને મોતથી ડરીને ન ચાલનારાઓ જ જીવનનો આસ્વાદ લઈ શકે છે; અમે ગમે તેટલી ભૂલો કરી હશે પણ પામરતા, આંતરિક નામોશી અને કાયરતામાંથી અમે અમારી જીવનને ઉગારી લીધી છે; એક વ્યક્તિ તરીકે એ કંઈક સિદ્ધિ છે; જીવન એ માણસની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ છે અને તેને માત્ર એક જ વખત અમૂલ્ય જીવન જીવવાનું હોવાથી તેણે એવી રીતે જીવન જીવવું જોઈએ કે જેથી કાયર અને ક્ષુલ્લક ભૂતકાળની શરમથી તેને સંકોચાવું ન પડે; હેતુશૂન્ય રીતે વરસો એજે ગુમાવ્યા એવી લાગણીથી રીખાવું ન પડે અને મરતી વખતે કહી શકે કે માઈં સમગ્ર જીવન અને સઘળું સામર્થ્ય આ દુનિયાના પ્રથમ ધ્યેયને અર્થે—માનવ જીવનની મુક્તિને અર્થે મેં ખરચ્યું છે.

—શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ

સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં વૃદ્ધાવસ્થા દુઃખમય કે શાપ રૂપ નથી, જીવનના કળશ રૂપ છે. જીવનની પરાકાષ્ટાએ વૃદ્ધાવસ્થામાં જ પહોંચાય છે. ચારિત્રમાં શુદ્ધતા અને ડહાપણમાં વિશાળતા વૃદ્ધાવસ્થામાં આવે છે. જીવનની પરિપાક દશા લાંબા જીવન પછી જ પામી શકાય છે. જીવન કાળનું માપ ગણિત પ્રમાણે કરવાનું નથી પણ આધ્યાત્મિક ગુણોના ઉત્તરોત્તર વિકાસની દૃષ્ટિએ કરવાનું છે—અર્થાત્ અમુક વર્ષ માણસ જીવ્યો એ એના જીવનનું ખરું માપ નથી પણ કેટલા આધ્યાત્મિક ગુણો તેનામાં વિકાસ પામ્યા તે તેના જીવનનું માપ છે.

ન્યા. શ્રી જીવરાજ ઓધવજી
વૃદ્ધત્વમીમાંસા. સં. ૨૦૦૪ જૈન ધર્મ પ્રકાશ

કામને ખાતર મરીને, મોતને મારી જશું,
પ્રેમ વર્ષાણથી અવરનાં, દગ્ધ દિલ દારી જશું;
નિજ હૃદયની આગને, અંતર મહીં ભારી જશું,
દુખશું મઝધારમાં, પણ નાવને તારી જશું.
મોત જેવું કોઈ મંગલ નથી આ વિશ્વમાં;
એટલે એનો અમે જયકાર લલકારી જશું.

—વિશ્વસ્થ

કુટુંબ જીવન :

પૂર્વના પુણ્યયોગે તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૧ વિજ્યા દશમીએ ઉત્તમ, ધર્મપ્રેમી અને જ્ઞાનોપાસક કુટુંબમાં તેમને મોસાળ પાલીતાણામાં સિદ્ધક્ષેત્રમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી **ઝવેરભાઈ** પરમ ધર્માનુરાગી અને ધર્મના અભ્યાસી હતા. પિતાશ્રીએ પુત્રમાં બાળપણથી ધર્મના સંસ્કાર રેડવાની અને તેનું જીવન ઘડવાની પૂરેપૂરી કાળજી લીધી હતી.

સવારે પાંચ વાગે ઉઠાડી શૌચકર્મ પતાવ્યા પછી **ભાવનગર**માં શ્રી **ગોડીજીના** દેરાસરે પૂજા કરવા બંને સાથે જતા. મોટા દેરાસરની બહારની મેડીએ પુરુષોની સામાયિકશાળા સવારમાં ચાલતી. ઘેર-ઘેર એ પ્રથા સામાન્ય હતી કે, સૌ સવારે એકાદ-એ સામાયિક કરે, ધાર્મિક અભ્યાસ કરે, સેવા પૂજા કરે અને પછી ઘરે જઈ નવકારસીતું પરચખ્ખાણુ પારે. પછી મોટરાએ દુકાને જાય અને જેઓ ભણતાં હોય તે લેસન કરે. વ્યાખ્યાન સમયે વ્યાખ્યાન સાંભળવા ઉપાશ્રયે જાય. વ્યવહાર, ધંધો અને ધર્મધ્યાન તે વખતના લોકો અધુનું નિયમિત કરતાં. તેમનાં વાવેલાં બીજ તરીકે હાલમાં પણ સામાયિકશાળા ચાલુ છે.

જીવનનું ઘડતર :

શ્રી **કૃતેહચંદભાઈ** નાનપણથી બુદ્ધિશાળી, ચંચળ અને ઉત્સાહી હતા, એટલે અભ્યાસની સાથેસાથ ઘરકામ કરતા. વાંચનાલયમાં જઈ છાપાંઓ અને માસિકો વાંચતા. પુસ્તકાલયમાંથી પુસ્તકો ઘરે લઈ આવી કુરસદે વાંચતા, તેઓ લેખો લખતાં, જૈન **આત્માનંદ સભા**માં ભાષણો કરતાં, કવિતાઓ પણ બનાવતા અને મુનિરાજો પાસે હિંમત-પૂર્વક પ્રશ્નો પૂછીને શંકાઓનું સમાધાન પણ મેળવતા. તેમનું મિત્ર-મંડળનું જૂથ એટલું સાઈં હતું કે, સૌ સાથે સાંજે ફરવા જાય, અને રસ્તામાં અનેક ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે. સભામાં પણ સાથે જાય-આ રીતે સૌ સાથે એસે, ઉઠે, કામ કરે કે અભ્યાસ કરે.

તેમનો વ્યાવહારિક અભ્યાસ મેટ્રીક સુધીનો હતો. ધાર્મિક અભ્યાસ નાનપણથી બહુ સારો હતો; અને અભ્યાસની લગની પણ ઘણી હતી. જ્ઞાનની સાધના અને ઉપાસના-એ તેમના જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને લક્ષ્ય પણ છે. તે વખતના વેપારીઓમાં બહુ ઉચ્ચકોટીનું નિશાળનું ભણતર નહોતું; પરંતુ વ્યાવહારિક જ્ઞાન, ધંધાદારી જ્ઞાન અને ધર્મનું જ્ઞાન બહુ સારું હતું. તેમના સમયના જોડીદાર વિદ્યાર્થીઓ અને મિત્રનું જૂથ એટલું બધું સારું, સંસ્કારી, સદાચારી અને સંપીલું હતું કે મોટી ઉંમરે પણ તેઓએ વડીલોના સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક વારસાને બરાબર સાચવી રાખ્યો છે, અને દીપાવ્યો છે. તે સમયે **લાવનગર** એ જૈન સમાજનું વિદ્યાધામ ગણાતું હતું.

શાસ્ત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ **ગિરધરભાઈ**, **કુંવરજીભાઈ**, **ઝવેરભાઈ**, **અમરચંદભાઈ** વગેરે તે વખતના ઘણા જૈન અગ્રેસરોનો હતો. લાવનગરનું સંઘ બંધારણ, સંઘ વ્યવસ્થા અને ધર્મક્રિયાઓ ખીજ્જાને અનુકરણીયરૂપ ગણાતા હતા. આજે **લાવનગર**માં સંસ્થાઓ છે, જ્ઞાનભંડારો છે અને પુસ્તકાલયો છે, પણ તેમના અભ્યાસીઓ ખાસ દેખાતા નથી, એવું ત્યાંથી ગઈ છે અને શિથિલતા વ્યાપી ગઈ છે. આપણે તો એવું ઈચ્છીએ કે કાળનું ચક્ર હવે સવળું ફરે, અને કોઈ વીરપુરૂષ એવો જન્મે કે જન્મે કે જેથી જૈનોનો જ્ઞાનયજ્ઞ લાવનગરમાં ફરીને મંડાય.

સેવામય જાહેર જીવન :

કુદરતનો એ પ્રચલિત નિયમ છે કે કુટુંબોના વડીલોના કેટલાક ગુણો, પ્રકૃતિ અને ખાસિયતો ઉત્તરોત્તર વારસામાં ઉતરી આવતા હોય છે. તે અનુસાર પ્રપિતા સ્વ. **ભાઈચંદભાઈ**માંથી ચીવટપૂર્વક કામ કરવાની ટેવ તથા સૌ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને પિતાશ્રી **ઝવેરચંદભાઈ**માંથી ઉદારતા, ધર્મની પ્રીતિ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની તાલાવેલી, માયાળુપણું, વ્યવહાર-કુશળતા, પરોપકાર વૃત્તિ અને નિખાલસતાના ગુણો શ્રી **કૃતેહચંદભાઈ**ને

વારસામાં મળ્યા, અને તે ગુણોને તેમણે જીવનમાં વધુ ખીલવ્યા. કોઈ પણ જાહેર કાર્ય ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ કે અન્ય કોઈ ક્ષેત્રોમાં કામ લઈને કોઈ પણ માણસ તેમની પાસે આવે એટલે પોતે વિના આગ્રહે સ્વેચ્છાથી પૈસા ભરી આપે, એટલું જ નહિ, પણ ઝીઝ અનેકની પાસે સાથે જઈ પૈસા ભરાવી પણ આવે. તેમની સુવાસ એવી અને એટલી બધી સારી છે કે કોઈ પણ માણસ તેમને ખાલી હાથે પાછા કાઢે નહિ. લોકો તેમની સેવાપરાયણતા અને પ્રતિભાની કદર કરે છે. સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓનો હિસ્સો અને સેવા અવશ્ય હોય છે. સંસ્થાઓની સેવાની આવી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ હંમેશા અગ્રપદે મુખ્ય કાર્યકર્તા તરીકે હોય છે. અંદર-અંદરની આંતી-ધૂંટી કે મનદુઃખનો ઉકેલ લાવવામાં પણ તેઓ કુશળ છે. તેમને પોતાને માન, અપમાન, મોટાઈ કે અભિમાન જેવું કંઈ છે જ નહિ. આવી સરલતા, નિખાલસતા, સાચો સેવાભાવ અને પરદુઃખલગ્નપણું આ બધા ગુણો કોઈ વિરલ વ્યક્તિમાં જ હોય છે.

જીવનવિકાસ :

માતાની હાંક બાળકમાં પ્રેમ અને હેતુની ભાવનાને પોષે છે, અને વૃદ્ધિ કરે છે; અને પિતાની સંભાળ બાળકના જીવનનું ઘડતર કરે છે. આઠ માસની અવસ્થાએ માતા ટપલબહેન અવસાન પામ્યા અને દાદીમા પ્રેમબાએ-જે કે ઉછેરીને મોટા કર્યા, પરંતુ સમજી અને ચક્રાર બુદ્ધિનું બાળક માતાના વિયોગનું દુઃખ અને માતાવિહોણું પરાશ્રયી જીવન સમજી તો શકે જ; આને લઈને શ્રી કૃતેહચંદલાઈના જીવનમાં સાદાઈ, સહનશીલતા, ત્યાગ, સંયમ અને સમાનતાના ગુણોને વિકાસ પામવાની તક મળી. અને પિતાના વારસા તરીકે ઠરેલ બુદ્ધિ, કાર્યક્ષમતા, સહિષ્ણુતા, નિર્ભયતા, જ્ઞાનપિપાસા અને કર્તવ્યપરાયણતાના ગુણો મળ્યા. ભૂમિ, ખીજ અને હવામાન સારાં હોય, તો જ અન્ન અને કૃષ્ણકૂલનો મખલબ પાક થાય-તે જ નિયમે પૂર્વના પુણ્યોદયે મળેલી

બુદ્ધિ-સમજણ વગેરેએ શ્રી કૃતેહચંદલાધના જીવનને આવું સુંદર અને સુવાસિત બનાવ્યું છે. તેમના જીવનમાં કુટુંબપ્રેમ, વાતસલ્યભાવ, સેવા-શુશ્રૂષા, તંદુરસ્તીની મહત્તા અને કર્તવ્ય ભાવનાનાં દર્શન સાથે સાથે સાહિત્યપ્રિયતા અને વૈરાગ્યદશાની જાગૃતિ અનુકરણીય છે.

તેમની પિતૃભક્તિ એવી ઉચ્ચ હતી કે પોતે પિતાની આજ્ઞા શિરોમાન્ય કરતા, અને તેમની ઇચ્છાનું યથાવત્ પાલન કરતા. માંદગીમાં તેમની સારવાર કરતા. સ્તવનો, સજ્જાયો, પઠોનું શ્રવણ કરાવતા, અને જ્ઞાનચર્યા કરતા. પિતાની જે જે ઇચ્છાઓ અંત સમયે અધૂરી કે અપૂર્ણ રહી હતી તે બધી તેમની હયાતી બાદ શ્રી કૃતેહચંદલાધએ બહુ જ સદ્ભાવપૂર્વક પુરી કરી છે. છ'રી' પાળતો શ્રી સિદ્ધાચળજીને સંબંધ કાઢ્યો, પિતાશ્રીનું જીવનચરિત્ર લખી તેમને અંગલી અર્પી, અપરમાતા સાથે સ્નેહ સંબંધ સાચવી, તેમના પુત્રોને(ભાઇઓને) કાળજીપૂર્વક ભણાવ્યા, પરણાવ્યા, અને ધંધામાં જોડ્યા-એ રીતે એમના પિતાશ્રીએ પોતાની નૌટમાં કરેલ "સાંસ્કારિક સંબોધન"ને અનુસારે ભાઇઓ પ્રતિની દરજ અદા કરી, અને પિતાશ્રીની અનેક ઇચ્છાઓને તેમણે પરિપૂર્ણ કરી. સં ૧૯૬૭ માં એ હજાર રૂપિયા એમના પિતાશ્રીની શ્રાવણ વદી ૮ ની તિથિ નિમિત્તે પૂજા ભણાવવા તથા સામાયિક શાળામાં પ્રભાવના માટે બ્યાજે મુક્યા-જે તિથિ બ્યાજે પચાસ વર્ષ પર્્યાંત અખંડપણે ઉજવાતી આવી છે.

ગૃહસ્થ જીવન :

"પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાય"—"આપ તેવા બેટા"—એ ન્યાયે શ્રી કૃતેહચંદલાધમાં પિતાના ગુણો વારસામાં ઉતરી આવેલા હતા. તેમનામાં ઉત્સાહ અને દિમિત એટલા બધા છે કે ગમે તે સાઈ અને ઉપયોગી કામ કરવા તૈયાર થાય. કોઈ પણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની હોય તો તેઓ એમાં સક્રિય ભાગ લે, અને બીજાઓને તેમાં ભાગ લેતા કરે-તે માટે સાધન, પૈસા કે કામ કરનારાની જરૂર પડે તો

તે અધુનું ભોગું કરે, અને કામને પાર પાડે. આજસ, નિરાશા કે દીર્ઘ-સૂત્રતા તેમનામાં અંશમાત્ર નથી. કોઈ પણ કામને માટે તેઓ સદા તત્પર જ હોય છે. દરેક કામ નિયત સમયે કરવાની તેમની તમન્ના અન્નેડ છે. ખીજાઓની જેમ એક કામના ભોગે ખીજું કામ થાય, એમ નહિ, પણ દરેક કામ સમયે-સમયે સહજ થયાં કરે-એ પ્રકૃતિ તેમણે સરસ કેળવી છે. વેપાર, વ્યવહાર, જાહેર પ્રવૃત્તિઓ, ધાર્મિક આખતો, વાંચન, લેખનો, જ્ઞાનચર્યા અને મુલાકાતે આવનારા અનેક મનુષ્યો સાથેનો વાર્તાલાપ-આ અધો રોજનો કાર્યક્રમ તેમનો એટલો અધો હોય છે કે તે અધાને તેઓ સરળ રીતે પહોંચી વળે છે, અને તેમાં નિયમિતતા પણ અરાબર જાળવી શકે છે. જે જે કામ કરવાની ભાવના હોય તે અધા કામોને વ્યવસ્થિત ગોઠવી શકે છે, અને તે અધાને તે પહોંચી વળે છે તેમનું જીવન ખરેખર પ્રવૃત્તિ અને કાર્યક્ષમતાનું પ્રતિબિંબ છે. સર્વ દેશીય જીવન સંગ્રામમાં તેઓ ઘડાએલા સૈનિક અને લડવૈયા છે. તેમના વ્યાવહારિક જીવનમાં હારના પ્રસંગો કરતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જીતના પ્રસંગો વધુ છે. હાર કે જીતના પ્રસંગે તેમને નિરાશા કે ઉન્માદ થતા નથી. માધ્યસ્થભાવ એ તેમનો સ્વભાવ છે. સદ્ગુણતા મળે ત્યારે ક્ષણવાર હર્ષ કે આનંદ થાય તે સહજ સ્વભાવ છે, પરંતુ તે તે આંતરિક સમતાભાવ અને આધ્યાત્મિક આનંદ સ્વરૂપનું માત્ર ક્ષણિક આંદોલન છે.

એમણે અનેક પૂ. મુનિવર્યોના સતત પરિચયો અને વ્યાખ્યાન-શ્રવણો જીવનમાં કર્યાં છે. સહકૃત્ય સમેતશિખરજી, પાવાપુરી, કેસરીઆજી, રૈવતાચલ, આપ્પુજી, અજ્જરા વગેરે અનેક તીર્થ-યાત્રાઓ, પ્રતિષ્ઠાઓ, મેરુ પર્વતની રચના, શાંતિસ્નાત્રો, નવકારશી, સંઘ-સ્વામીવાસલ્ય વગેરે યથાશક્તિ કર્યાં છે. અનેક સંસ્થાઓમાં મંત્રી, પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ બની ચૂકેલા છે, અને એ રીતે સેવાઓ આપી છે. છેલ્લાં ગત વર્ષમાં ગોધારી મિત્રમંડળના પ્રમુખ તરીકે લગભગ પાંચસો યાત્રિકો સાથે ખીજી વખત સમેતશિખરજી

પાવાપુરીજી વગેરેની તીર્થયાત્રા કરી આત્મસંતોષ મેળવ્યો છે. લગભગ પાંત્રીસ વર્ષથી તંદુરસ્તીના નિયમોને અનુસરીને આસનો અને પ્રાણાયામ કરતા રહ્યા છે, અને પોતાના દીર્ઘજીવન માટે એ ક્રિયા પણ નિમિત્ત કારણરૂપે દર્શાવતા રહ્યા છે.

ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સભા, પાલીતાણા જૈન ગુરુકુળ, સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ, જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ, સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન આલાશ્રમ, ગોધારી જૈન મિત્રમંડળ, શ્રી ગોડીજી જ્ઞાન સમિતિ, શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ-વગેરે ઘણી સંસ્થાઓમાં અનેક વર્ષો પર્યાંત સેવા આપી રહ્યા છે. એન્જીકેશન ઓર્ડર, મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘના વાર્ષિક ધાર્મિક પરીક્ષક તરીકે અનેક વર્ષોથી કાર્ય કરી રહ્યા છે. વારૈયા ધર્મશી ઝવેરભાઈ તથા મણિખહેન નાનાલાલ હરીચંદના ટ્રસ્ટી તરીકે શુભ કાર્યોમાં મીઠકત વાપરવાના નિમિત્તભૂત થયા છે. શ્રાવક ધર્મનાં વ્રતો કે માર્ગાનુસારીના ગુણોનું યથાશક્તિ પરિપાલન કરવાની દૃષ્ટિ તેમને આવું રહ્યા કરે છે. ધંધામાં નિયમિતતા, પુરુષાર્થ અને સંતોષ રાખીને તેમણે પ્રવૃત્તિઓ કરી છે. વ્યવહારમાં અનેક સગાસંબંધીઓ, સ્નેહીજનો, ઈષ્ટમિત્રો અને સાથી કાર્યકરોનું મિલનસ્થાન, આરામસ્થાન, સભાસ્થાન અને આતિથ્ય-એ તેમનું ઘર છે. આવી જ્ઞાન અને આતિથ્યની પરખ, આવું સ્થાન, આવું દિલાવર દિલ અને આવું સ્વાગત લાગ્યે જ જોવા મળશે. ખરે જ ધરના પુત્ર-પુત્રીઓ પુત્રવધૂ કે બાળકો કુટુંબના વડિલો તરફથી છુટતી એક પછી એક આજ્ઞાને હોંશથી અમલ કરતાં બ્યારે બોધ્યે, ત્યારે તે આખું કુટુંબ કેવું ઉદાર અને સંસ્કારી છે, તેની ખાત્રી થયા વિના રહેતી નથી. એમનાં પત્ની હરકુંવરખહેન પણ શ્રી કૃતેહચંદભાઈની પ્રવૃત્તિઓને સાનુકૂળ હતાં, કે જેઓ લગભગ પાંચ વર્ષ પહેલાં ભાવનગરમાં સં ૨૦૧૩ માગશર શુદ્ધ એકમે અવસાન પામ્યા હતા. આ કુટુંબમાં અર્થ પ્રાપ્તિ કરતાં સંતોષવૃત્તિ અને આદર્શ ગૃહસ્થ તરીકેનું જીવન જીવવાની ભાવનાની

વિશિષ્ટતા છે, આર્થિક વંટોળ કોઈ કોઈ વખત જીવનમાં ઉપસ્થિત થાય છે, તે છતાં તેમાંથી પસાર થવા માટે પોતાનો જ પુરુષાર્થ ફેરવવો, પણ અન્ય કોઈની આશા પણ ન કરવી—એ આ કુટુંબની ટેક જેવું છે. તેમણે આપવાની વૃત્તિ રાખી છે, કદી લેવાની વૃત્તિ રાખી નથી. મુશ્કેલીના સમયે પણ નીતિ ન છોડવી—એ નિયમ શ્રી કૃતેહચંદ-ભાઈ જાળવી શક્યા છે. એમના લઘુ બંધુ જાદવજીભાઈ જૈન આત્માનંદ સભાના મંત્રી તરીકે છે. બીજા બે બંધુઓ અનોપચંદ તથા ચમનલાલ સરળ આજ્ઞાકિત અને વિવેકી છે. વડીલબંધુ દુર્લભજીભાઈ શ્રી ગોડીજી મંદિરના ટ્રસ્ટી હતા, અને હાલમાં તેમના ભત્રીજા લક્ષ્મીચંદભાઈ શ્રી ગોડીજી મંદિરમાં ટ્રસ્ટી તરીકે તથા મણિલાલભાઈ અને રાયચંદભાઈ ગોધારી જ્ઞાતિના મંત્રી તરીકે સેવા આપી રહેલ છે.

એમના પુત્ર હિંમતલાલભાઈ પિતાની સેવા કરવા સાથે આજ્ઞા-કિત છે. એમનાં પ્રથમ પત્ની કસ્તૂરબહેનનું અવસાન સં. ૧૯૮૩માં થયું હતું. મોટા પુત્રી જસુમતીબેન જૈન મહિલા સમાજમાં મંત્રી તરીકે છે તથા ઉદ્યોગ મંદિરમાં મધ્યમ વર્ગની ખહેતોની ઉત્તતિ માટે સેવા આપી રહ્યા છે. એમના દ્વિતીય-તૃતીય પુત્રીઓ લીલાવતી-બેન તથા કુસુમબેન સરળ સ્વભાવી છે. તેમના પુત્રવધૂ વસંતબેન પણ શાંત સ્વભાવી અને આતિથ્યપ્રેમી છે. એમના ભાણેજ રાજેન્દ્ર-કુમાર B. COM. હોઈ ઇન્કમટેક્સ એક્સપર્ટ છે. એમની ભાણેજ નિરં-જનાબેન B. A. થયેલ છે અને ભાણેજ જમાઈ શ્રી ધીરજીલાલ C. A. છે. એમના ત્રીજા જમાઈ શ્રી છોટાલાલ સ્વ. વહોરા શ્રી અમરચંદ જસ-રાજના લઘુપુત્ર છે. ભાઈ હિંમતલાલને બે પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ છે. મોટા પુત્ર અજિતકુમાર બી. ઇ. માં અભ્યાસ કરે છે. અને બંને પુત્રીઓ સુહાસીની અને ઇંદિરામાંથી એક ઇન્ટરમાં તથા બીજી એફ. વાય.માં અભ્યાસ કરે છે. નાનો મયંકકુમાર છટ્ટા ઘોરણમાં અભ્યાસ કરે છે, છતાં ધાર્મિક શિક્ષણ તરફની રુચિ વધતી જોવામાં આવે છે.

તેમના જમાઈ મનુભાઈ ગુલાબચંદ છે કે જેમણે મોટર પાર્ટસ એસો-સીએશનના પ્રમુખ તરીકે અને પાલીતાણા જૈન ગુરુકુળના મંત્રી તરીકે વર્ષો પર્યાંત સેવા બજાવી છે.—આ રીતે તેમનું કૌટુંબિક જીવન સેવાભાવી અને સંસ્કારી છે.

વાંચન અને લેખન પ્રવૃત્તિ :

એકંદરે અગાઉ કરતાં અત્યારે કેળવણી વધી છે એટલે વાંચનનો શોખ પણ પ્રબળમાં વધ્યો છે, પણ મોટા ભાગનું જનતાનું વાંચન ખાસ કરીને વર્તમાન પત્રોનું, અથવા બહુ તો એકાદ બે સામયિકોનું કે કથા વાર્તાનું હોય છે. તે વાંચન પણ બહુ ધીમું કે ઉપરજીવું હોય છે, પણ જેઓ અભ્યાસી કે વિદ્વાન હોય છે, તેઓ ઉપયોગી કે તાર્કિક વિષયોનું સાહિત્ય વાંચનાર હોય છે. તેઓ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાંચન કરે છે. દરેક વિષયને લેખકે અરાબર આલેખ્યો છે કે નહિ ? વિષયને ક્રમબદ્ધ ખીલવ્યો છે કે નહિ ? એકસરખી વિચારધારા જળવાઈ રહી છે કે નહિ ? ભાષા શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને સાંસ્કારિક છે કે નહિ ? વિષયના વિભાગોનું પ્રમાણ સચવાયું છે કે નહિ ? લખાણ સત્ય હકીકત રજૂ કરે છે કે નહિ ? આ બધી દૃષ્ટિએ વિદ્વાન કોઈ પણ લેખકનું લખાણ વાંચે છે, અને તેનું મૂલ્ય આંકે છે. વાંચનમાં ન્યાય-દૃષ્ટિ અને સમજણ એ મુખ્ય ભાગ બનવે છે.

શ્રીયુત કૃતેહચંદભાઈએ ધર્મશાસ્ત્રો, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કળા, નાટકો, કાવ્યો અને અનેક વિષયોના ઘણાં પુસ્તકોનું વાંચન કર્યું છે સંસ્કૃત અને માગધી ભાષાનું તેમનું જ્ઞાન સાઈ છે. આ ભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો તેમણે પૂ મુનિરાજે, શ્રી કુંવરજીભાઈ તથા અન્ય વિદ્વાનો અને પોતાના પિતાશ્રી પાસે વાંચ્યા છે. કોઈ પણ સાઈ પુસ્તક બહાર પડે છે કે તરત જ પોતે ખરીદ કરે છે, અને વાંચે છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં પણ ઘણાં પુસ્તકો તેમણે વાંચ્યા છે.

પુસ્તકો તેમના જીવન મિત્રો છે. ભાવનગરમાં અને મુંબઈમાં તેમના પાસે લગભગ પાંચ હજાર પુસ્તકોવાળું 'બુક સાઈ' પુસ્તકાલય છે. તેની વ્યવસ્થા અને સાચવણી પણ એટલી સુંદર છે કે જ્યારે જે પુસ્તક જોઈએ ત્યારે તે પુસ્તક તાત્કાલિક મળી શકે. ખીજા અનેકને પ્રેરણા આપીને વાંચનનો શોખ કેળવ્યો છે. આવું વિદ્યાવિલાસી અને અભ્યાસી જીવન એ પણ જીંદગીનો એક લ્હાવો છે. સ્વ. શ્રી ભાતીચંદ ગિરધરલાલનાં અપ્રસિદ્ધ લખાણો શ્રી આનંદધનજીનાં ૫૮ પદો, શ્રી આનંદધનજીની ચોવીશીનું વિસ્તૃત વિવેચન, પ્રશમરતિ વિવેચન વગેરે તેમની રૂપરૂમાં શ્રી કૃતેહચંદભાઈએ વાંચ્યા અને તપાસ્યાં હતાં જે હાલમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને જાપાવવા માટે સુપ્રત થયેલાં છે.

વાંચનથી સમજણ, ગ્રહણ, સ્મરણ અને વિચારશક્તિ ખીલે છે. તે શક્તિને લેખન પ્રવૃત્તિમાં પરિણમવા માટે વિચારોની ક્રમબદ્ધ સંકલના, ભાષાજ્ઞાન, શબ્દકોષ, વ્યાકરણજ્ઞાન, શુદ્ધલિપિ અને સારા અક્ષરોની જરૂર રહે છે. શ્રી કૃતેહચંદભાઈએ લેખનશક્તિ સારી ખીલવી છે. તેમની લેખનપ્રવૃત્તિ ઘણી છે. પોતે લેખો-લખ્યાં છે. ભાવવાલી કાવ્યો લખ્યાં છે. અનેક પુસ્તકોની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના તથા સમીક્ષા લખી છે, અને મનનીય ભાષણો પણ કર્યાં છે. કોઈ કોઈ સાધુ મુનિરાજને, જૈન વિદ્વાનને કે લેખકને પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવના કે આમુખ લખાવવાનું હોય તો તેની દૃષ્ટિ સૌ પ્રથમ કૃતેહચંદભાઈ પ્રત્યે જાય. આવા વિદ્વાન લેખકની સેવા પ્રેમપૂર્વક જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળી શકતી હોય તો તેનો સ્વીકાર કોણ ન કરે? તેઓએ લગભગ પચીસ પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના કે આમુખ લખ્યાં છે. પાંચ પૂજ્યોના અર્થો લખ્યા છે.

આત્માનંદ પ્રકાશમાં આવેલા જૈન દર્શન ઉપરના ક્રમબદ્ધ ભાષણો, પ્રત્યેક નૂતન વર્ષના મંગળમય વિધાનો, વિવિધ વિષયોના અન્ય મનનીય લેખો, અનેક સભાઓમાં પ્રમુખ કે વક્તા તરીકે કરેલાં ભાષણો-આ બધી લેખનકૃતિઓ જો કોઈ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચે તો તેને એમ

લાગે કે કોઈ પણ અગત્યનો વિષય એવો નથી કે જેનો તેમના લેખો-માંથી ઉલ્લેખ ન મળી આવે. ચિંતન, મનન, સંકલન અને વિષયની યથાર્થ રજુઆત એ તેમના લેખનમાં સ્પષ્ટ જણાયા વિના નહિ રહે. ધાર્મિક વિષયોનું જ્ઞાન તેમણે આત્મસાત્ કરેલું છે. તેમના લખેલા અનેક લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

તાત્ત્વિક વિચારધારા :

તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. સમાજમાં જે જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અત્યારે ચાલી રહી છે, તે બધીમાં તેઓ ઉદ્દાસપૂર્વક લાગ લે છે. બધા કાર્યોમાંથી આનંદ મેળવવો અને આનંદમાં રહી જીવન જીવવું—એ તેમના જીવનનું સૂત્ર છે. આને લીધે જીવનમાં કંટાળો કે નિરાશા આવતી નથી, અને સૌની સાથે સ્નેહ અને સંબંધ જળવાઈ રહે છે. નવા સંબંધો જોડાય છે, અને અવનવા પ્રસંગો અને પરિચય દ્વારા વિધવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન અને અનુભવ મળે છે. મળતાવડો સ્વભાવ અને મિલનસારપણું એ સમાજ જીવનનો મુખ્ય ગુણ છે.

જીવનમાં બધા ક્ષેત્રે તેઓ ખરેખર કર્મચોગી છે. કર્મચોગની સાધના એ જ તેમનું જીવન છે, એમ કહેવું ખોટું નથી. બધાં કામ અને બધી પ્રવૃત્તિઓ તેઓ ઉદ્દાસપૂર્વક કરે છે, છતાં ખૂબી તો એ છે કે તેમાં તેમને મમત્વ કે આસક્તિ બહુ અટપ્ત હોય છે. આ દૃષ્ટિ જીવનમાં દરેકે કેળવવી જરૂરી છે. તો જ કર્મનો એવો એવો લાગે, અને આત્મા હળવો રહે. સંસારના સ્વરૂપની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારણા અને કર્મ-બંધની દૃષ્ટિએ આત્માને બંધનમાંથી મુક્ત કરવાની ભાવના એ જ નિર્મમત્વ, અનાસક્તિ, સમર્પણ ભાવ, કે વિરાગ દશાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં આ દૃષ્ટિબિંદુ તેઓ રાખી રહ્યા છે.

આંતરિક શુદ્ધિ :

જેણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવી હોય તેણે એક નિષ્કાથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અભ્યાસ સારો કરવા માટે અભ્યાસના વિષયોનું વારંવાર

પુનરાવર્તન, ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ, અને તેની ટેવ પાડવી જોઈએ. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો હેતુ આત્માની અને મનની શુદ્ધિ અને નિર્મળતા કરવાનો છે. મનની શુદ્ધિ અને નિર્મળતા થાય તો જ વિચાર અને વર્તન શુદ્ધ અને નિર્મળ થાય છે, અને જીવન આનંદમય અને છે. વસ્તુ સ્વરૂપની સાચી સમજણ થાય ત્યારે જ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રના ગુણો ક્રમેક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે. આ લક્ષ્ય અને આ પ્રકારની સમજણ રાખીને જો અભ્યાસ કરવા-કરાવવામાં આવે તો જ ધાર્મિક જ્ઞાનની સાચીકતા છે. ક્રિયા ગમે તેટલી કરીએ, જ્ઞાન ગમે તેટલું મેળવીએ છતાં જીવન અને રહેણીકરણીમાં પવિત્રતા, નિર્મળતા અને અનાસક્તિ ભાવ ન હોય તો તે ક્રિયા કે તે જ્ઞાનની પ્રતિમા પડતી નથી કે તેની અસર માનવસમૂહ ઉપર જોઈએ તેવી થતી નથી.

શ્રી કૃતેહચંદલાઠ લોકપ્રિય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેમના પ્રત્યે સૌને માન અને સહભાવ થાય છે, તેનું કારણ તેમની સરળતા અને નિખાલસતા છે, કે જે તેમનાં આંતરિક શુદ્ધ જીવનને આભારી છે. સાચો સન્નન તે જ કે જેના વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં પવિત્રતા અને એક વાક્યતા હોય. આવા સન્નનો આજે બહુ ઓછા જોવામાં આવશે. હસ્તરથપણું અને સંસારી જીવન હોય, એટલે કોઈ કોઈ વખત પ્રસંગને લઈને વિચાર કે વર્તનમાં અશુભ ભાવ કે અશુભ ચિંતન થઈ આવે, તે સહજ છે; પરંતુ આંતર જગૃતિ તરત જ ચેતવાણી આપીને ખોટું કરતાં અટકાવી દે છે. આ જાતની આત્મજગૃતિ જેમાં હોય તે જ ક્રમે ક્રમે આત્મકલ્યાણ સાધી શકે.

આધ્યાત્મિક દષ્ટિ :

સંસારનું યથાશક્તિ સ્વરૂપ જાણ્યા અને સમજ્યા પછી તેની ખોટી અસરમાંથી મુક્ત થવાનો સતત પુરુષાર્થ કરવામાં આવે તો તેમાંથી ઉચિત પ્રમાણમાં આત્મજગૃતિની વૃદ્ધિ થાય છે. આત્મા શું ? આત્માનું સ્વરૂપ શું ? આત્માનો સ્વભાવ શું ? આત્માની શક્તિ શું ? આત્માની જગૃતિ શું ?—આ બધું ક્રમે ક્રમે અભ્યાસથી જાણ્યા અને સમજ્યા

પછી સ્વ સ્વરૂપમાં મન, વચન અને ક્રિયાની રમણતા કેમ કરવી—એ શીખવું જરૂરનું છે. આનું નામ આધ્યાત્મિક દષ્ટિ છે. આટલી કક્ષાએ જે પહોંચી શકે તેનું જીવન ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

પરંતુ આ અધું પણ હજી પૂરતું નથી. તીવ્ર અને કુશાગ્ર બુદ્ધિ આ અધું જાણી શકે છે કે સમજી શકે, પરંતુ તેટલાથી ધ્યેય સિદ્ધ થયું છે એમ ન કહી શકાય. માત્ર બુદ્ધિ વડે થએલું જ્ઞાન તે પૂર્ણ જ્ઞાન નથી. બુદ્ધિબળના જ્ઞાનીઓ આજના જગતમાં ઘણા ય છે, અને ઉત્તરોત્તર તેની સંખ્યા વધતી પણ જશે. પરંતુ તે કક્ષા ટોચની નથી. આ અધા કહેવાતા જ્ઞાનીઓ છે. પોપટ માણસની ભાષા બોલે, તેથી તે માણસ નથી. માણસ બહુ ભણ્યો હોય, તેણે બહુ વાંચ્યું હોય, ઘણા વિષયોનું તેને જ્ઞાન હોય, સારામાં સાઈ વક્તવ્ય કરી શકતો હોય, અને બહુ ઉંડો અભ્યાસ હોય છતાં સાચા અર્થમાં તે જ્ઞાની નથી. સાચો જ્ઞાની તે કહેવાય કે જે બુદ્ધિથી મેળવેલા જ્ઞાનને, અનુભવથી સિદ્ધ કરે. અનુભવ કરનાર તો આત્મા છે, એટલે આત્મા જ્યારે જગતના અને પોતાના સ્વરૂપનો પોતે અનુભવ કરીને તેને જાણે અને જગતના દ્વંદ્વો વચ્ચે સાક્ષીરૂપે રહે, ત્યારે જ બહારના જગતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને આત્મ સ્વરૂપનો તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. આનું નામ ખરેખર જ્ઞાન છે. શ્રી ફતેહચંદલાઈની જીવન-દષ્ટિ આ અર્થમાં ઘણું અંશે આધ્યાત્મિક છે, અને તેનો અનુભવ કરવા માટે તેમનો પ્રયત્ન ચાલુ છે. આવા ઘણા અંશે નિર્મળ જીવનવાળા પથિકનો પંથ ઉચ્ચ ગતિ તરફનો છે એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ કેમ કહેવાય ? હૃદય મનુષ્યો ગુણદોષવાળા હોઈ શ્રી ફતેહચંદલાઈમાં પણ અપૂર્ણતા અને નિર્બળતા હોય તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ વિશિષ્ટ ગુણોવાળી વ્યક્તિનું જીવન વૃતાંત તટસ્થ દષ્ટિએ આલેખવું—એ સમાજ માટે પણ સુઘટિત છે.

શ્રી ફતેહચંદલાઈના જીવન સાથે તેમના જીવનની ઘણી જાણવા લાયક અને પ્રેરણા આપે તેવી હકીકત મેળવીને આ પુસ્તકમાં પરિશિષ્ટોવાળું લખાણ મુક્તમાં એક જગતનો આત્મસંતોષ અનુભવું છું.

જેને આપણે જાણીએ છીએ, ઝોળખીએ છીએ, જેનો પરિચય આપણને છે, તેના જીવનની પ્રકાશ-જ્યોતવડે અને એમણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આપેલા ચિંતનમય લેખોના વાંચનવડે આપણે આપણા આત્માનો દીપક પ્રગટાવીને, આપણું જીવન ઉજ્જમાળ કરીએ-એ જ અંતરની આકાંક્ષા છે, અને તે દૃષ્ટિએ વાચકગણ આ જીવન વૃત્તાંતમાંથી સાર ગ્રહણ કરી આત્મિક લાભ સંપાદન કરે, એટલા માટે તે અત્રે સાદર કરવામાં આવે છે.

મુ'બંધ, તા. ૮-૧૨-૧૯૬૧
વિ. સં. ૨૦૧૮
માગશર શુદ્ધી ૧ શુક્રવાર

પ્રાણજીવન હરગોવિંદદાસ ગાંધી
મંત્રી-શ્રી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ

*It's easy enough to be pleasant when
life flows on like a song. But one worth
while who will smile when everything goes
dead wrong.*

—સં. શ્રી પ્રસન્નચંદ્ર બદામી

परिशिष्ट नं. १

श्री इत्तेहथंढलाधनो संस्कृत प्राकृत पुस्तकेनो अब्यास

१	पंचप्रतिक्रमण	सार्थ	अमनां पू.पिताश्री पासे
२	नवस्मरण तथा रत्नाकरपञ्चीशी	”	”
३	लववियार	”	”
४	नवतत्त्व	”	”
५	दंडक	”	”
६	लघु संग्रहणी	”	”
७	त्रणु भाष्यो	”	”
८	श्री हरिलद्रसरि (अष्टक)	”	”
९	परिशिष्टपूर्व (अपूर्णा)	”	”
१०	आत्मप्रबोध	”	”
११	सिद्धरत्रकर	”	”
१२	अध्यात्मकल्पद्रुम	”	”
१३	ज्ञानसार (अष्टक)	”	”
१४	अध्यात्मसार	”	”
१५	उपमितिलवप्रपंच्या कथा (अपूर्णा)	”	”
१६	शत्रुंजय भाषात्म्य	”	”
१७	वदित्तासूत्रनी टीका (अर्थदीपिका)	”	”
१८	गुणवर्मा यरित्र	”	”
१९	वर्धमान देशना	”	”
२०	चैत्यवदंन चोवीशी (क्षमाकल्याणकण्ठ)	”	”
२१	संस्कृत भार्गोपदेशिका		डा.अ.सू.ल.भां
२२	संस्कृत भदिरांतः प्रवेशिका		”

२३	लोकनालिकादात्रिशिका	अर्थसाथे	मु० कुंवरजीभाऊ	पासे
२४	योनस्तव	”	”	”
२५	कालसप्ततिका	”	”	”
२६	दृढस्थिति	”	”	”
२७	सिद्ध दंडिका	”	”	”
२८	भाव प्रकरण	”	”	”
२९	वियारपंचाशिका	”	”	”
३०	अंधपट्टिशिका	”	”	”
३१	परमाणु-पुद्गल-निर्गोद पट्टिशिका	”	”	”
३२	सिद्ध पंचाशिका	”	”	”
३३	अनाथ उज्ज्वलकम्	”	”	”
३४	वियार सप्ततिका	”	”	”
३५	गुरुगुणुपट्टिशिका	”	”	”
३६	लोकप्रकाश (द्रव्य-क्षेत्र-काण-भाव)	”	”	”
३७	तत्त्वार्थ टीका (सिद्धसेनगण्डि)	अपूर्णा	पू. आ. श्री लावण्यसूरि	पासे (लावनगरमां)
३८	लोकतत्त्वनिर्णय	अर्थ साथे	पू. सु. श्री हंसविजय	पासे (पावीताणामां)
३९	योगिंदु	”	पू. स. श्री कर्पूरविजय	पासे (लावनगरमां)
४०	प्रथम अे कर्मग्रंथ	”	पू. पं. श्री मण्डिविजय	पासे (लावनगरमां)
४१	त्रीन्ने योथो कर्मग्रंथ	”	पू. आ. श्री विजयप्रेमसूरि	पासे (लावनगरमां)
४२	तर्कसंग्रह	”	आजाण शास्त्री	पासे

४३	पातञ्जल योगदर्शन (अपूर्णा) ,,	पू.आ.प्र.मु.श्रीपुण्ड्रविजयल	पासे (लावनगरमां)
४४	दशकुमार चरित (अमुक भाग)		हृषीकेशलमां
४५	शाकुंतल (अमुक भाग)		शास्त्री पासे
४६	तत्त्वार्थ (अमुक भाग)	पू. आ. श्री सागरानंदसूरि	पासे (लावनगरमां)
४७	कम्मपयडी (अपूर्णा)	पू आ. श्रीविजयधर्मसूरि	पासे (मुंजधमां)
४८	समराष्ट्रचक्रहा (अपूर्णा)	पू. आ. श्रीविजयकस्तूरसूरि	पासे (मुंजधमां)
४९	पुरुषार्थ सिद्धिउपाय	सार्थ	स्वयमेव
५०	ज्ञानार्णव	”	”
५१	योगविशिक्षा	”	”
५२	योगप्रदीप	”	”
५३	योगशतक	”	”
५४	अध्यात्मगीता	”	”
५५	नयकण्डिका	”	”
५६	समयसार, नियमसार-वगेरे ग्रंथो (अपूर्णा)		
५७	योगशास्त्र	सार्थ	पू. पिताश्री” पासे

परिशिष्ट नं. २

धार्मिक-गुजराती-हिंदी ग्रंथानुं वाचन

१	श्री आनंदधन पद अर्थ साथे (अपूर्णा)	पू. पं. गंलीरविजयल	पासे
२	तत्त्वार्थसूत्र भा. १-२	(पंडित सुभलाल	वाणा)
३	नैनदर्शन	(न्या. मु. न्यायविजयल	वाणुं)
४	उपमिति भवप्रपंचा कथा	भाषांतर त्रणु भागो	(श्री मोतीचंदभाष
			वाणा)

५	सिद्धिर्षि	(श्री भोतीयदंभाधवाणा)
६	अध्यात्मकहृदय लापांतर	(")
७	नैन दृष्टिमे योग	(")
८	त्रिद्विलास (हिंदी)	द्विगंवर ग्रंथ
९	आत्मप्रबोध लापांतर	पू. पिताश्रीवाणुं)
१०	सम्यक्त्व सुधा (हिंदी)	द्विगंवर ग्रंथ
११	शांत सुधारस ला. १-२	
१२	आनंदधन पदसंग्रह लावार्थ	(श्री लुद्धिसागरकृत)
१३	कर्मयोग विवेचन	(")
१४	आत्मप्रकाश	(")
१५	सांस्कृतिक क्षमापना	(")
१६	चैत्यवन्दना, स्तवना, सज्जायो, पदो, पूजनयो वगेरे अनेक सार्थ.	
१७	अन्य अनेक धार्मिक-सामाजिक, धौंवीश, गुजराती, हिंदी वगेरे ग्रंथो.	
१८	आंतरन्योति ला. १-२-३	
		वगेरे वगेरे.

परिशिष्ट नं. ३

श्री कृतोदयदंभाधये लभेल प्रस्तावना, आमुषो, पुरोवचन अने समुह्लास.

१	आत्मप्रबोध लापांतर	(पू. पिताश्रीकृत) वि. सं. १९६८
२	आरवतनी पूजा (सार्थ)	" "
३	नवाष्टुं प्रकारी पूजा (सार्थ)	" १९७१
४	नवपदल पूजा (सार्थ)	" १९८१
५	आदर्श नैन	" १९८४
६	वीस स्थानक पूजा (सार्थ)	" १९९२

७	कर्पूर लेख संग्रह भा. ३ ज्ञे	वि. सं. १९९६
८	अमर आत्ममन्थन	” २००१
९	पंचप्रतिक्रमणु सार्थं प्रथमावृत्ति (श्री गोडील संघ)	” २००६
१०	कर्मयोग (आ. श्री युद्धिसागरसूरि)	” २००७
११	तत्त्वार्थ प्रश्नोत्तर दीपिका (शंकरलाल डायलाड)	वि. सं. २००८
१२	सांत्वत्सरिक क्षमापना (पू. आ. युद्धिसागरसूरि)	” २००८
१३	शेड मोतीशा (श्री गोडील ज्ञान समिति)	” २००९
१४	अध्यात्म कल्पद्रुम (काव्यमय)	” २००९
१५	आनन्दवनपद लावार्थ (पू. आ. युद्धिसागरसूरिवाणुं)	” २००९
१६	आंतर ज्योति भा. १ लो (पू. आ. कीर्तिसागरसूरि)	” २०११
१७	भा. २ ज्ञे (”)	” २०१३
१८	श्री लगवती सूत्रनां प्रवचनो (पू. आ. म. श्री विजयधर्मसूरि)	” २०१२
१९	दुर्लभ काव्य कल्लोल भा. २	” २०१५
२०	कर्मग्रंथ विवेचन साथे (पू. उ. श्री दक्षविजयल)	” २०१३
२१	अमर साधना (श्री अमरचन्द्र भावल)	” २०१५
२२	पंच प्रतिक्रमणु सार्थं द्वि. आवृत्ति (श्री गोडील संघ)	” २०१६
२३	जैन गुर्जर साहित्य रत्नो (श्री नगीनदास भंजुलार्थ जैन साहित्य उद्धार केंद्र)	” २०१६
२४	कर्मवीर शेड द्वेकरणु मुणल	” २०१६
२५	ज्ञानामृत	” २०१४
२६	लज्जनपद संग्रह लावार्थ (पू. आ. म. श्री कीर्तिसागरसूरिल)	” २०१७
२७	आत्मप्रकाश (पू. आ. श्री युद्धिसागरसूरि)	” २०११

परिशिष्ट नं. ४

श्री. इत्तेलुय्यंदलाधना आत्मानंद प्रकाश उपरांत अन्य स्थले आवेला लेप्पोनी यादी.

- १ श्री वल्लभ स्मारक अंक
  - २ श्री यतीन्द्रसूरि स्मारक अंक
  - ३ जैन ज्योति शिक्षाअंक
  - ४ श्री यशोविजय स्मृति ग्रंथ
  - ५ श्री विज्यानंद अंक योथो (जयंती प्रकाशन अंक)
  - ६ पं. लालन स्मृति ग्रंथ
  - ७ श्री आत्मारामल शताष्टि अंक
  - ८ लगवान नेमिनाथ (कथा)
  - ९ देवानंद अंक (६वे पक्षी प्रकाशित थशे)
  - १० श्री मोहनलालल स्मृति अंक (६वे पक्षी प्रकाशित थशे)
  - ११ स्व. पू. आ.श्री विजयलक्ष्मिसूरि साहित्योपासना कल्याण-अंक
- पूरक नोंध : 'आत्मानंद प्रकाशमां दरेक वर्षे नूतन वर्षनुं भंगलभय विधान' अे हेडींगथी लगलग त्रीस वर्षे पर्यंत विशाण लेप्पो आवेला छे.

परिशिष्ट नं. ५

श्री इत्तेलुय्यंद उवेरलाधनां सेवा-कार्ये

- १ सं. १९५८ थी श्री जैन आत्मानंद सला (लावनगर) मेनेलंग कमिटीना सभ्य तरीके, तथा सं. १९६२ थी उपप्रमुअ तरीके
- २ श्री यशोविजयल जैन गुरुकुण (पाडीताण्णा) सं. १९७१ थी लावनगर स्थानिक कमिटीना मेम्बर तरीके, मुंअध जनरल

- કમિટીના બે વર્ષ પર્ચંત મંત્રી તરીકે, અને મેનેજંગ કમિટી મુખ્યના અનેક વર્ષોથી સભ્ય તરીકે
- ૩ ભાવનગર તપા તળપદા જ્ઞાતિના મંત્રી તરીકે બે વર્ષ
- ૪ શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (મુખ્ય)ના ઉપપ્રમુખ તરીકે એક વર્ષ
- ૫ ગાધારી જૈન મિત્ર મંડળના પ્રમુખ તરીકે ચાર વર્ષ
- ૬ શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન ખાલાશ્રમ તથા એજ્યુકેશન સોસાયટીના મેનેજંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે
- ૭ શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન શ્રાવિકાશ્રમના મેનેજંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે
- ૮ જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘમાં (મુખ્ય) બે વર્ષ મંત્રી તરીકે બે વર્ષ ઉપપ્રમુખ તરીકે અને મેનેજંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે તથા અનેક વર્ષો પર્ચંત પરીક્ષક તરીકે
- ૯ જૈન કોન્ફરન્સની કમિટીના સભ્ય તરીકે
- ૧૦ જૈન સાહિત્ય સભા મુખ્ય મેનેજંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે
- ૧૧ શ્રી ગાડીજી જ્ઞાન સમિતિના સભ્ય તરીકે
- ૧૨ શ્વેતાંબર એજ્યુકેશન બોર્ડના સભ્ય તરીકે તથા અનેક વર્ષો પર્ચંત પરીક્ષક તરીકે
- ૧૩ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ધાર્મિક પરીક્ષક તરીકે
- ૧૪ નાસીક ગૂજરાતી હાઈસ્કૂલના સભ્ય તરીકે
- ૧૫ કડી વિદ્યાર્થી ભવનના ”
- ૧૬ શ્રી મહેસાણા જૈન પાઠશાળાના ”
- ૧૭ જાસુદખહેન પાઠશાળાના સંચાલક તરીકે દસ વર્ષ પર્ચંત
- ૧૮ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ-લુહાર ચાલ જૈન સંઘના ઉપપ્રમુખ તરીકે
- ૧૯ વિજયદેવસૂર સંઘ તથા શ્રી ગાધારી જ્ઞાતિના સભ્ય તરીકે

- २० श्री जैन साहित्य विकास मंडलना सभ्य तरीके
- २१ श्री अध्यात्मज्ञान प्रसारक मंडल-जे वर्ष उपप्रमुख तरीके
अने जे वर्ष प्रमुख तरीके
- २२ श्री वारैया धरमसी उवेरभाई (त्रापणवाणा)ना तथा
श्रीमती मण्णुअडेन नानालाल हरियंढना ट्रस्टी तरीके
- २३ भारतीय स्वयंसेवक परिषदना मेनेळंग कमिटीना सभ्य तरीके

परिशिष्ट नं. ६

श्री इतेहयंढलाळ तरकथी तथा तेमना कुटुंब तरकथी थयेला मंगलमय कार्योनी यादी

- १ जेमना पू. पिताश्रीनी हयातीमां सं. १९५६ मां दादासाहेबमां
श्री महावीर प्रभुनी प्रतिष्ठा
- २ जेमना पू. पिताश्रीना अवसान पछी सं. १९६८ मां लाव-
नगरमां अष्टाह्निका महोत्सव तथा सध स्वामीवात्सल्य
- ३ सं. १९६९ मां श्री केसरीआळ, राणुकपुर, आणुळ
वगेरे तीर्थयात्रा
- ४ सं. १९७१ मां पू. उ. श्री वीरविणयळनी निश्रामां लगलग
पोणुसो साधु साध्वीजो, तेरसो यात्रिका साथे छ-री पाणतां
लावनगरथी सिद्धक्षेत्र पर्यंत संध प्रयाणु अने तीर्थभाला परिधान
- ५ सं. १९७७ मां सहकुटुंब श्री पावापुरीळ तथा समेतशिपरळ
आदि तीर्थयात्रा.
- ६ सं. १९८१ मां अक्काभिमहोत्सव अने शांतिस्नात्र तथा मेरू-
पर्वतनी रयना (लाळ यमनलालना लग्न प्रसंगे). आ प्रसंगे
पू. आ. श्री विणयलाद्रसूरि जेकवीश मुनिराजे साथे तथा

- મુ. દર્શનવિજયજી ત્રિપુટી સાત મુનિઓ સાથે પાલીતાણાથી પધાર્યા હતા.
- ૭ સં. ૧૯૯૨ માં (ચિ. ભાઈ હિમ્મતલાલના લગ્ન પ્રસંગે) અઘ્રાધમહોત્સવ તથા શાંતિસ્નાત્ર.
- ૮ સં. ૧૯૮૬ માં શ્રી તાલધ્વજગિરિ ઉપર એ પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા તથા નવકારશી સ્વામિવાત્સલ્ય.
- ૯ સં. ૨૦૦૭ માં શ્રી કદંબગિરિજી ઉપર શ્રી શીતલનાથ પ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા.
- ૧૦ સં. ૨૦૦૯ માં શેઠ જીવતલાલ પ્રતાપશી તથા શેઠ રમણભાઈ દલસુખ સાથે શ્રી રાણકપુરજીની યાત્રા.
- ૧૧ સં. ૨૦૧૬-૧૭ માં શ્રી પાવાપુરીજી, શ્રી સમેતશિખરજી આદિ તીર્થોની શ્રી ગોધારી મિત્રમંડળ સંચાલિત પાંચસો યાત્રિકોના સંઘ સાથે પુનઃ યાત્રા.
- ૧૨ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, જૈન ગુરુકુળ, સિદ્ધક્ષેત્ર બાલાશ્રમ, એજ્યુકેશન બોર્ડ, આત્માનંદ જૈન સભા, અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ, શ્રી ગોડીજી જૈન ઉપાશ્રય, ગોધારી જૈન મિત્ર મંડળ, જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ, હરકીશન હોસ્પિટલ, મોહનલાલજી સેંટ્રલ લાયબ્રેરી, ભાવનગર સામાયિક શાળા, પ્રિન્સેસ સ્કૂલ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ, ભાવનગર પાંજરાપોળ, કડી વિદ્યાર્થી ભવન, નાસિક ગુજરાતી હાઈસ્કૂલ-વગેરે સંસ્થાઓમાં ઉચિત દ્રવ્ય વ્યય.

અભિપ્રાય-દર્શન

૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

(૧)

“ જૈન દર્શન મીમાંસા ” પુસ્તકના ૧૩૮ નોટલાં પૃષ્ઠોની એક ઓફપ્રીન્ટ પુસ્તક પ્રગટ થયાં પહેલાં વાંચવા મળી. આજ દિવસ સુધીમાં જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને સમજાવવા માટે કેટલાક નાના મોટા પ્રયત્નો થયાં છે. તેવો પ્રયત્ન “ જૈન દર્શન મીમાંસા ”ના લેખકે લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાં કરેલો છે એ પુસ્તકમાં જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રરૂપાયેલી ઝીણી મોટી વાતોને સમજાવવા સારૂ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની સમજણ આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે; મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કર્મમીમાંસામાં ચંચુપાત કર્યો છે. ષટ્દ્રવ્યને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, વિવિધ કષાયોનો પાશ કેવો ભયંકર હોય છે તેની સમજણ આપવાનો યત્ન કર્યો છે, સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે, આત્માનો વિકાસ સાધવામાં નડતાં આવરણોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, સમ્મલંગીની તુલના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, સમ્મલંગી જેવા જૈન દર્શનના મુખ્ય સાત ભંગોને પણ રજૂ કર્યાં છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સાથે અન્ય દર્શનોનાં સિદ્ધાંતોની તુલના કરી તારતમ્ય કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો છે, દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ તથા ચરણકરણાનુયોગ એ સઘળાનું જૈન દર્શનમાં જે મહત્ત્વ છે તેનો સારો એવો ખ્યાલ આપ્યો છે. એવું ધણું ધણું સમજાવતી વખતે કેટલાયે મહાપુરૂષોની વિચારણાઓમાંથી અવતરણો રજૂ કરીને પોતે આપેલી સમજાવટને સમર્થન મળી રહે છે એવું સાબિત કરવા પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

જૈન દર્શનને લગતાં આ પ્રકારના અન્ય ધણાં ખરાં પુસ્તકોમાં બન્યું છે તેમ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ પારિભાષિક શબ્દો મોટા પ્રમાણમાં

દેખાઈ રહ્યા છે. સુમારે ૫૦ વર્ષ પહેલાં જૈન આત્માનંદ પ્રકાશ પત્રમાં એમણે પ્રકટાવેલા આ લેખોને પુસ્તકાકારે રજૂ કરી દહને સમાજને એક અતિ ઉપયોગી સાહિત્ય સત્તોતેર વર્ષની આ ઉમરે આપવા બદલ લેખક શ્રી કૃતેહચંદભાઈને તેમજ પ્રકાશક શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાને અભિનંદન ઘટે છે.

ટૂંકમાં જૈનદર્શનની સમજણ ઈચ્છતા વાચકોને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી મનન તેમજ ચિંતનને રસ્તે ચઢી શકવામાં મદદરૂપ નીવડે એવો ઉપયોગી ઓધ મળી રહે છે.

શ્રીયુત અમૃતલાલ કાલીદાસ દોશી

B. A.

મુંબઈ

પ્રમુખ

તા. ૫-૩-૧૯૬૨

શ્રી જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ

(૨)

શ્રી જૈનધર્મના પ્રખર અભ્યાસી અને સિદ્ધાંતોના પ્રખર ચિંતક શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરચંદના હાથથી લખાયેલ 'કર્મયોગ' ગ્રંથનો વિદ્વતા ભરેલો આમુખ સવિસ્તર આપવામાં આવ્યો છે. આખો આમુખ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે.

'કર્મયોગ'નું અવલોકન-શ્રી જીવરાજભાઈ ઓધવજી
જૈન ધર્મ પ્રકાશ. પુ. ૬૮ ફાગણ (ન્યા. હાઈકોર્ટ-ભાવનગર)

(૩)

સંસ્થાના પ્રારંભથી આજસુધી પાઠશાળાના સંચાલક તરીકે કાર્યકર્તા શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ આ સંસ્થાના પ્રાણ સમા છે. તેઓશ્રી પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ અભ્યાસી હોઈ તેમના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ અનેકવાર વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો છે. તેમની કુશળ કામગીરીથી સંસ્થાએ જ્વલંત પ્રગતિ કરી છે.

પોષ શુદ્ધી ૨
સં. ૨૦૧૧

શ્રી જસુદામહેન પાઠશાળાના સંચાલકો

(૪)

પૂં શ્રી સુરચંદલાઈ પું બદામીએ તથા શ્રી ફતેહચંદ ઝવેરલાઈ કે જેઓ ધર્મશાસ્ત્રમાં નિણૂાત છે, તેમણે પહેલી એ આવૃત્તિએ સુધારી આપી હતી. આ આવૃત્તિ પણ શ્રી ફતેહચંદ ઝવેરલાઈએ સુધારી આપી છે. આ માટે તેઓશ્રીનો હાર્દિક આભાર માનું છું. શ્રી ફતેહચંદલાઈએ તે મને ધણીવાર પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

સરત્ર સ્યાદ્વાદ મત સમીક્ષા—શ્રી શંકરલાલ ડાહ્યાલાઈ

(૫)

ત્રિદ્વરતન, સૌજન્યમૂર્તિ શ્રી ફતેહચંદ ઝવેરલાઈનું જ્ઞાનપ્રચુર આમુખ શ્રી આનંદધન પદ સંગ્રહ ભાવાર્થ પુસ્તકને વધારે સમૃદ્ધ કરે છે.

વિ. સં. ૨૦૦૯—શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ પાદરાકર

(૬)

મુરબ્બી શ્રી ફતેહચંદલાઈ ઝવેરલાઈ જૈન સમાજના એક જ્ઞણીતા કાર્યકર્તા છે. એમના ધર્મપરાયણ અને સેવાપરાયણ જીવને એમની પાસે ધર્મ અને જીવનનાં વિવિધ પાસાંઓને લગતું ચિંતન કરાવ્યું છે અને અનુભવનો નિચોડ અપાવ્યો છે, જે એમના ધણા લેખો દ્વારા આપણને મળેલ છે. એમની લેખન પ્રવૃત્તિ પચાસેક વર્ષના સુદીર્ઘ કાળપટ પર વિસ્તરેલી છે. એ લેખોમાં આપણને એમના વિચારોની ઉચ્ચતા અને સુસંગતતાનું સતત દર્શન થાય છે. એમની પાસે આપણા જૈન ધર્મના ધણા મહત્વના ગ્રંથોનું સુયોગ્ય પરિશીલન છે, કેટલીયે ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓથી પણ તેઓ સુપરિચિત છે અને પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કરવા માટે સરળ અને પ્રાસાદિક ભાષાવાળી

શૈલી પણ છે. આથી જ એમના લેખો સૌ કાઠને વાંચવા ગમે તેવા છે. એમના લેખોના પ્રગટ થતા (લાવનગરમાં અને મુંબઈમાં) બંને સંબંધો આવકારપાત્ર લેખાશે એમાં શંકા નથી.

ડા० રમણલાલ ટી० શાહ

પ્રો. સેન્ટ એવિયર્સ કૉલેજ

મુંબઈ (Ph. D.)

(૭)

લાવનગરના સુશ્રાવક ધર્મનિષ્ઠ શ્રી ઝવેરચંદ ભાઈચંદના સુપુત્ર વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ શ્રીયુત ફતેહચંદભાઈ એક જાણીતા લેખક અને વક્તા છે. પોતાની નાની ઉંમરમાં તેઓએ ધાર્મિક સૂત્રો, પ્રકરણો, ભાષ્યો, તથા સિંદૂરપ્રકર, અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, જ્ઞાનસંાર, ઉપમિતિ ભવ-પ્રપંચા કથા આદિ ઉત્તમ ગ્રંથોનો પોતાના પિતાશ્રી પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ પોતે પ્રવીણતા મેળવી છે.

ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે તેઓએ લાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતા શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિકમાં લખેલ જૈન દર્શન મીમાંસા વગેરે ચાર લેખો તથા એક ત્યાર પછીનો લેખ એમ પાંચ લેખો શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકટ થાય છે. તેમનું વિશાળ વાચન અને ચિંતન દૃશ્યમાન થાય છે.

તેમનાં બીજા સં. ૧૯૬૮ થી લખાયલા લગભગ પાંત્રીશ લેખો તથા લગભગ ત્રીશ કાવ્યોનું પ્રકાશન પુસ્તકરૂપે મુંબઈ શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી થાય છે જે પ્રકાશન જૈન સમાજ માટે અતિ ઉપયોગી થશે. એમના કુટુંબ તરફથી એમના પૂ. પિતાશ્રીના સંકલ્પાનુસાર સં. ૧૯૭૧માં શ્રી સિદ્ધગિરિજીનો છ'રી'પાળતો સંઘ સ્વ. ઉ. શ્રી વીરવિજયજીના નેતૃત્વ નીચે કાઢવામાં આવ્યો હતો.

મુંબઈમાં તેઓની સમાજસેવા જાણીતી છે. મુંબઈ શ્રી વિજય-દેવસૂર સંઘની જ્ઞાન સમિતિના સભ્ય તરીકે હું તેમના નિકટ પરિચયમાં

છેલ્લાં પાંચ વર્ષો થયાં આવ્યો છું. શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન બાલાશ્રમની મેનેજિંગ કમિટીના સભ્ય તરીકે તથા જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘના અગ્રણ્ય કાર્યકર્તા તરીકે, તેઓની સેવા અમૂલ્ય છે. તેઓશ્રીએ મુંબઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળના પ્રમુખ તરીકે જે સુંદર સલાહ સૂચના મંડળને આપી છે તે ભૂલી શકાય તેમ નથી. આ સિવાય ઘણી સંસ્થાઓમાં તેઓ સભ્ય તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે; તે માટે સમાજ તેઓનો ઋણી છે. તેઓના લેખો તથા કાવ્યો મૌલિક અને અર્થ-ગાંભીર્યથી ભરપૂર છે. તેમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન ઝળકી ઊઠે છે.

મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીના કુંડ તરફથી પ્રકટ થયેલ શ્રી જૈન ગુર્જર સાહિત્યરત્નો તથા તેની કાવ્ય પ્રસાદી ભા. ૧લા માટે વિ. સં. ૨૦૧૬માં લખી આપેલ પુરોવચન માટે હું તેમનો ઋણી છું.

શાસનદેવ તેઓને આવી સમાજ સેવા અને સાહિત્ય સેવા કરવા માટે દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમું છું.

મુંબઈ વિ. સં. ૨૦૧૮
વસંત પચમી

લી. ભાઈચંદભાઈ નગીનભાઈ ઝવેરી
(ટ્રસ્ટી શ્રી ગોડીજી દેવસૂર સંઘ)

(૮)

શ્રી કૃતેહચંદભાઈ જૈન સમાજના એક પીઠ સેવક તરીકે જાણીતા છે. મને તેમનો પરિચય આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં થયો અને તેમણે પોતાનાં વિનમ્ર, માયાળુ સ્વભાવની મારા પર ન ભૂંસાય તેવી છાપ પાડી. જૈન ધર્મનું તેમનું ઊંડું જ્ઞાન જોઈને હું મુગ્ધ બન્યો. તેમને મેં મારા મુરબ્બી માન્યા અને આજ પર્યંત માનતો રહ્યો છું. નૈતિક વિષયો પરનું તેમનું જેવું ઊંડું જ્ઞાન છે તેટલું જ નૈતિક દષ્ટિએ તેમનું જીવન ઉચ્ચ છે—એમ હું મારા અંગત અનુભવ પરથી કહી શકું તેમ છું.

તેઓ જૈન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ-મુંબઈ, જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ-મુંબઈ, જૈન શ્વેતાંબર

એન્જુકેશન બોર્ડ-મુંબઈ, શ્રી ગોધારી જૈન મિત્ર મંડળ-મુંબઈ, જૈન યાલાશ્રમ, જૈન ગુરુકુળ વગેરે નાની મોટી અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલા છે. અને વિનમ્રભાવે યથાશક્તિ સેવા કરી રહેલા છે. ધામધૂમ અને પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેવું એ એમની આસિચત છે.

તેમનાં ધર્મ તત્ત્વવિષયક જ્ઞાનનો લાભ સમાજને વિવિધ લેખો દ્વારા મળતો રહ્યો છે. એ લેખો એ સ્થળે પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થતાં જોઈને મને ધણો આનંદ થાય છે. હું માતું છું કે આ પુસ્તક તત્ત્વચિંતનના અભેદ પ્રવાસીઓને ઘણું રસદાયક તથા માર્ગદર્શન આપનારું થઈ પડશે.

શ્રી કૃતેહચંદલાઈને તંદુરસ્તીભયું દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છું છું. જેથી સમાજને તેમની સેવાઓનો વિશેષ ને વિશેષ લાભ મળી શકે.

શ્રી જયંતિલાલ રતનચંદ શાહ

(B.Com-London)

મંત્રી

મુંબઈ-કાલ્પુન

શુકલ અષ્ટમી

તા. ૧૩-૩-૧૯૬૨

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર શ્રાવિકાશ્રમ

શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર એન્જુકેશન સોસાયટી

શ્રી જૈન દવાખાના-પાયલુની વગેરે

(૯)

પોણોસોથી વધુ વર્ષની ઉંમરે પણ એક યુવાન જેવી શક્તિવાળા, દરેક જૈન સલામાં જેતું અગ્રસ્થાન હોય છે તેવા શ્રી કૃતેહચંદલાઈને મુંબઈનો જૈન સમાજ સારી રીતે ઓળખે છે. એમના છુટા છવાયા છપાયેલા લેખોનો સંગ્રહ એ પુસ્તકોમાં કરવામાં આવ્યો છે, જે વાંચવાથી તેઓ જૈન ફીલોસોફીના કેટલા સૂક્ષ્મ અને ઊંડા અભ્યાસી છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

મુંબઈ-ભાવનગર વગેરે સ્થળોની ઘણી જૈન ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં તેઓ અમલના કાર્ય કરે છે, જેમાં શ્રી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ મુખ્ય છે.

આ પ્રસંગે મારા એક સ્વં મિત્ર શ્રી મોતીચંદલાઈ સોલિસિટર મારા સ્મરણમાં આવે છે. માત્ર રોજની એક સામાયિકના ટાઇમમાં લખવાની ટેવથી તેમણે ઘણું જ જિન્યું અને મોટું સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે.

મારા વડીલ મિત્ર શ્રી કૃતેહચંદલાઈને હું વિનંતિ કરું છું કે જ્યારે તેઓ ઘણી જ ઉપાધિઓથી મુક્ત થયા છે ત્યારે તેઓ પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે ઉપર યુવક વર્ગની જૈન ધર્મ તથા જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તરફ અભિરુચિ વધે તેવી શૈલીથી એક પુસ્તિકા લખે તો જૈન તથા તત્ત્વની રુચિવાળા જૈનેતર સમાજ ઉપર કાયમનો અને મોટો ઉપકાર થશે.

કેશવલાલ નગીનદાસ શાહ (B. Com.)

વસંત પંચમી

વિં સં ૨૦૧૮

તા ૯-૨-૧૯૬૨

માનદ કેશાધ્યક્ષ

શ્રી જૈન ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ

માનદ મંત્રી

શ્રી જૈન સાહિત્ય સભા

(૧૦)

પત્ર-ગુણમ્

શ્રી કૃતેહચંદલાઈના અતિ નિકટ પરિચયમાં આવવાનું સહભાગ્ય મને મળ્યું નથી તેમ છતાં આ સૌજન્યમૂર્તિએ મારા મન ઉપર ઘણી જાડી છાપ પાડી છે, એમ કહું તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી. તેમની આજીવન સેવાપરાયણતા, તેમનો અધ્યાત્મરંગ, તેમની કર્તવ્યબુદ્ધિએ મારા હૃદયમાં તેમને માટે સભર સન્માનની ભાવના ઉભી કરેલી છે. તેમના લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાંના જૈનદર્શન મીમાંસા વગેરે લેખો ભાવનગર શ્રી આત્માનંદ સભા તરફથી પ્રકાશિત થાય છે. તથા અન્ય લેખો અને કાવ્યો મુંબઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકાશિત થાય છે.

જૈન સમાજમાં જે થોડાએક સહૃદય કાર્યકર્તાઓ છે તેમાં શ્રી કૃતેહચંદલાઈનું સ્થાન મોખરે છે. સ્વં શ્રી લલ્લુભાઈ કરમચંદ

દલાલ અને શ્રી કૃતેહુચંદલાઈ બંનેને અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં રસિયાઓ તરીકે અને જૈન સમાજના ધુરંધર કાર્યકર્તાઓ તરીકે મારા અભ્યાસકાળથી હું પિછાનતો આવ્યો છું. જૈન સમાજની ઉત્કાન્તિમાં બંનેનો ફાળો વિશાળ છે.

શ્રી કૃતેહુચંદલાઈની મુખાકૃતિ એવી છે કે તેને જોતાં હરકોઈને તેમનાં પ્રત્યે માન ઉપજે. તેમનાં હૃદયની ઉર્મિઓનો પડથો તેમની પ્રસન્ન અને સૌમ્ય મુખમુદ્રામાં પડે છે. તેમના દિલની સાત્ત્વિકતાનું સ્પષ્ટ ચિત્ર તેમની મુખ આરસીમાં અંકિત થાય છે. સેવા અને આડંબર ઘણી જગ્યાએ નિકટનાં સાથી હોય છે. શ્રી કૃતેહુચંદલાઈમાં સેવા અને નિરાડંબરીપણાનો અજબ સુમેળ થયેલો છે.

“ Do all the good you can as long as ever you can ” તમારાથી બની શકે તેટલો લાંબો સમય અને તેટલું સાઈ કરો. આ સૂત્ર શ્રી કૃતેહુચંદલાઈના દીર્ઘજીવનની દીવાદાંડી રૂપ બનેલું છે, એમ તેમને જાણનાર સૌ કોઈને લાગે છે. તેમની ધાર્મિક અને સામાજિક વિવિધ સમાજ કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ આ મહાન ધ્યેયથી સુવાસિત થયેલી છે.

શ્રી કૃતેહુચંદલાઈ એક અચ્છા વિચારક, સૂક્ષ્મ ચિંતક, તત્ત્વજ્ઞ અને સુંદર લેખક છે. તેમનાં વિચારોમાં જોડાઈ અને ગહનતાનાં દર્શન થાય છે. તેમનાં લખાણો આત્મતત્ત્વના અતિ વિશદ ચિંતનથી ભરેલાં છે.

એક વેપારી તરીકે વ્યવહારમાં ડૂબેલાં છતાં તેમનો આત્મા જાણે તેનાથી જળકમળવત્ ન્યારો દેખાય છે. એમ લાગે છે કે તેઓ આ દુનિયાથી ભાગી છુટવા માગે છે પણ સંજોગવશાત્ તેમ કરી શકતા નથી. તેમનું સંસાર સાથેનું સગપણ જાણે ધાવમાતા જેવું છે. તેમનાં લગભગ ચાલીશ વર્ષ પહેલાંના એક કાવ્યની નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી આપણને આ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.—

“ ગૂઢ તિમિરથી છાયું હૃદય આ,
શોધે તમારી આશ, વિભો ! હવે—
અણુ મૂલ રત્ન ત્રય કાંતિથી,
પ્રકટાવો સુઉન્નસ વિભો ! હવે—
બહિરાતમ ભાવે હું યાચું,
આંતરાત્મ-સ્થિર વાસ-વિભો ! હવે—

તેમનાં હૃદયમાંથી નીકળેલાં આ મતલબનાં અન્ય સ્કુરણો પણ આ બાબતની આપણને ઝાંખી કરાવે છે.

અતુષ્ટ તૃષ્ણામય આત્મ પ્રતિ, પ્રવહો રસ શાંત તણો જ ઝરો;
શુચિ આંતર શાશ્વત તૃપ્તિ થવા, પ્રભુ શાંતિ સદા સુખ શાંતિ ભરો.

જીવનનાં યૌવન કાળથી જ તેમના હૃદયમાં આ સાત્ત્વિક અને આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ ઉછળી રહી છે. સં. ૧૯૭૬ નાં એક જૂનાં કાવ્યના તેમના ઉદ્ગારો આ રહ્યા.

સુખદુઃખનાં નિમિત્ત વિષે સમચિત્તા,
પ્રેરો જેથી પ્રકટે શુભ મનોયોગ જો;
તત્ત્વતણી દષ્ટિમાં શાંતિ મેળવી,
અનાદિબંધન વિસરી સ્મરીએ આપજો.

બણે કાષ્ટ પરમ ઉચ્ચ હૃદયનાં ઉદ્ગારો ન હોય ! છતાં તે ભૂલતાં નથી કે પોતે સંસારી આત્મા છે. સંસારમાં પણ શ્રદ્ધાના અપૂર્વ બળથી તેઓ પોતાનું નાવ હંકારી રહ્યા છે.

કષ્ટોતણાં નિર્માણથી અભિભૂત થઈ ગભરાય શું ?
શ્રદ્ધાવડે સંસાર ચીલો કાપતાં કરમાય શું ?
[આત્મા તુચ્છ નથી અને દીન પણ નથી, સામર્થ્યવાન છે]
“ ના તુચ્છ ! ના નથી દીન તું ! સામર્થ્ય તારું જો રહ્યું,
સંતપ્ત કાં કર ચિત્ત ત્હારું ! આયુ નિષ્કળ જો વહ્યું.”

શ્રી કૃતેહચંદલાઇએ પોતાના દીર્ઘ જીવનમાં જે અનેકવિધ સેવા પ્રવૃત્તિઓ આદરી છે તે ઉપરથી જ તેમના આત્માનાં સામર્થ્યનો આપણને પરચો મળે છે. તેમનો આત્મા બળવાન છે. નાડયમ્ આત્મા બલહીનેન લભ્યતે—એ સૂત્ર તેમણે જીવનમાં બરાબર વણી લીધું છે.

શ્રી કૃતેહચંદલાઇને શૈશવકાળથી જ કુટુંબગત સુસંસ્કારો વારસામાં મળેલાં છે. અને જે વારસામાં મળ્યું તેને કેવળ જતનપૂર્વક જાળવી રાખ્યું નથી પણ ઉત્તરોત્તર તેમાં વૃદ્ધિ કરી છે. તેમનો ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલો આત્મા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યથી વાસિત થયેલો છે. તેમનાં હૃદયમાં જાણે એક જ ઇચ્છા બાકી રહેલી છે.

“ ઇચ્છા સર્વાત્મભાને રમણ કરવા વિશ્વબંધુત્વ ભાવે. ”

તેમની આ ભાવના પૂર્ણ થાય અને તેઓ આત્માના વિકાસક્રમની એક પછી એક કેડીઓ સર કરવા આરોગ્યમય દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરો— એ જ અર્થનો.

વડોદરા

કાલ્પુન વદી ૧

તા. ૨૨-૩-'૬૨

શ્રી નાગકુમાર મકાતી

(B. A., LL. B.)

(૧૧)

આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે આત્માનંદ પ્રકાશના પુસ્તક આઠમામાં જૈનદર્શનના ચાર અનુયોગ-દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, કથાનુયોગ, અને ચરણકરણાનુયોગને લગતી ક્રમસર પ્રકાશિત કરેલી લેખમાળા ‘ જૈનદર્શનની મીમાંસા ’ એ નામે ટૂંક સમયમાં પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થનાર છે તે જાણી અત્યંત આનંદ અનુભવું છું. આખીયે લેખમાળા હું અત્યંત રસપૂર્વક સાંઘંત વાંચી ગયો છું અને તે વાંચી ગયા પછી સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય સહિત શ્રી ઉમાસ્વામિજીનું તત્ત્વાર્થસૂત્ર જાણે ગુજરાતીમાં વાંચી ગયો હોઉં તેવું મને ખરેખર

લાગ્યું છે. આજથી પચાસ-સાઠ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે ગૃહસ્થવર્ગમાંથી વિરલ વ્યક્તિઓ જ મૂળ ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતી હતી તેવા અધકાર યુગમાં શ્રી કૃતેહચંદલાઈએ જૈનદર્શનનો સર્વાંગી ઊંડો અભ્યાસ કર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ તે જ્ઞાનનો ગુજરાતી ભાષામાં એક લેખમાળા દ્વારા સામાન્ય જૈન સમાજને રસાસ્વાદ કરાવ્યો તે તેમની ન્હાનીસુતી સેવા ન ગણાય. તેમ જ તે બાબત તેમને અત્યંત ગૌરવ આપનારી છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક જૈન ધર્મતું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર ગૃહસ્થોને તથા વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય Reference Book જેવું બનશે. પુસ્તકમાં લેખમાળા ઉપરાંત તુલનાત્મકદ્રષ્ટિએ જૈનદર્શન, શ્રી મહાવીરપ્રભુતું આંતરજીવન, છ-‘રી’ પાળતાં તીર્થયાત્રાની આધ્યાત્મિક પરિમલ તેમ જ વાચક યશોવિજયજી મહારાજતું ટૂંકું જીવન ચરિત્ર એ ચાર લેખો સામેલ કરી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં ધણો વધારો થયો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનો બહોળો પ્રચાર થાઓ એવી મહારી શુભેચ્છા છે.

મુંબઈ તા. ૧૮-૩-૬૨

અંબાલાલ ચતુરભાઈ શાહ

B. A. (ઓનર્સ)

(૧૨)

ભાવનગરનિવાસી સુપ્રસિદ્ધ શ્રીમાન ધીમાન શ્રી કૃતેહચંદ ઝવેરભાઈ કે જેઓ વર્ષોથી મુંબઈમાં નિવાસ કરે છે, તેઓ માત્ર આર્ટ સીલક કે ફેન્સી કાપડના વેપારી જ નથી પરંતુ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અસાધારણ ઊંડા અભ્યાસી છે, ધર્મશ્રદ્ધાળુ, સચ્ચરિત્ર, સેવાભાવી સદ્-ગૃહસ્થ છે. તેઓ સાચા અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રેમી પ્રચારક-પ્રસારક કહી શકાય. જેમણે પોતાનાં ૭૭ વર્ષોના જીવનમાં ચિંતન મનન પરિશીલન દ્વારા મેળવેલી વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ જન-સમાજને છેલ્લાં ૫૦ વર્ષોથી-અર્ધા સૈકાથી આપ્યો છે. ભાવનગરની જૈન આત્માનંદ સલા દ્વારા પ્રકાશિત થતા માસિક ‘આત્માનંદ પ્રકાશ’માં સંવત

૧૯૬૭ થી વર્તમાન સમય સુધી વિવિધ લેખો અને કાવ્યો દ્વારા પ્રકાશિત છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન આપનારા એમના એ લેખોના બે સંગ્રહો 'જૈનદર્શન મીમાંસા' ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી તથા સ્વાનુભવચિંતન હાલમાં શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકાશિત થાય છે એથી જિજ્ઞાસુ વાચકોને વિશેષ આનંદ થશે.

એ લેખોમાં જૈનધર્મની તુલનાત્મક વિચારણા, સાથે દ્રવ્યાનુયોગાદિ ચાર અનુયોગો, ચાર નિક્ષેપા, પાંચ સમવાયો-કારણો, સ્યાહવાદ, સમભંગી, સાત નયો, અને કર્મશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારણા છે. તેમાં વાચક મુખ્ય શ્રી ઉમાસ્વામિજીના તત્ત્વાર્થસૂત્ર, શ્રી સિદ્ધર્ષિની ઉપમિતિ ભવપ્રપંચાકથા, તથા અધ્યાત્મ-યોગનિષ્ઠ મહાત્માઓ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, ઉં શ્રી યશોવિજયજી, ઉં શ્રી વિનયવિજયજી, શ્રી આનંદધનજી, શ્રી દેવચંદ્રજી, આદિનાં મહત્વનાં વચનો પણ ઉધ્ધૃત કરેલાં જણાશે.

'પવિત્ર જીવન અને તેની પ્રતિજ્ઞાઓ,' સાત્ત્વિકી વૃત્તિનું ઝરણું, વજેરે અનેક લેખો મનન કરવા યોગ્ય અને જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય જણાશે.

વિશેષમાં સ્વં ધર્મનિષ્ઠ પિતાશ્રીના શુભ સંકલ્પો પૂર્ણ કરનાર પિતૃ-ભક્ત શ્રી કૃતેહચંદભાઈએ ભાવનગર, પાલીતાણા, મુંબઈની જૈન સમાજની અનેક સંસ્થા-સભા-સમિતિઓને પોતાની અમૂલ્ય સેવાઓ આપી પોતાના જીવનને ધન્ય-કૃતાર્થ બનાવ્યું છે, એટલું જ નહિ શ્રી વીશા શ્રીમાળી વણિક જ્ઞાતિને દીપાવી છે, જૈન સમાજને ઉજ્જવળ યશસ્વી બનાવ્યો છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. આપણે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ કે તેઓ દીર્ઘઆયુષ્યમાન થઈ જૈન શાસન-સમાજની વિશિષ્ટ સેવા બજાવવા શક્તિશાલી થાય.

વડોદરા.

વિ. સં. ૨૦૧૮ ફાલ્ગુન
શુકલ ત્રયોદશી

લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી
(નિવૃત્ત જૈન પંડિત)

(૧૩)

મુરબ્બી શ્રી કૃતેહચંદલાઈએ લગભગ અડધી સદી પહેલાં ભાવનગર “ આત્માનંદ પ્રકાશ ” માસિકમાં લખેલા લેખોમાંથી ચાર લેખો, ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સલા જૈનદર્શન મીમાંસાના નામથી પ્રકાશિત કરે છે તથા બાકીના લગભગ સાડત્રીસ લેખો અને પચીસ કાવ્યો, સમાજને ઉપયોગી હોષ મુંબઈ અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તેઓશ્રીની અનેક વર્ષોની સેવાના પ્રતિકરૂપે “ સ્વાતુલવ ચિતન ” નામથી પ્રકાશિત કરે છે; તે જૈન સમાજ માટે ગૌરવરૂપ છે.

જૈનદર્શન મીમાંસાનો તેમનો લેખ સંસ્કારી લાખામાં જૈનદર્શનનું વ્યાપક સ્વરૂપ અને જૈનદર્શન વિશ્વધર્મ કેવી રીતે હોષ શકે તેનું સવિસ્તર વર્ણન, નય, નિક્ષેપ, અનુયોગો, સપ્તલંગી અને પૂર્વના મહ-પુરૂષોની સહાદતોથી ભરપુર છે.

બીજો લેખ “ તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જૈનદર્શન ”માં વિવિધ ધર્મો, ષટ્દર્શનની તુલના, સ્યાદવાદ દ્રષ્ટિએ જૈનદર્શન સાથે કરી સર્વ દર્શનોનું અવતરણ પ્રાંતે જૈનદર્શનમાં સમાઈ જાય છે તે વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવેલ છે.

ત્રીજો લેખ “ શ્રી મહાવીરનું આંતર જીવન ” અને ચોથો લેખ એમના કુટુંબ તરફથી સં. ૧૯૭૧માં ભાવનગરથી સિદ્ધાચલ તરફ કાઢેલ પદ્યાત્રા સંઘની પરિમલરૂપે ટાણા મુકામે સ્વં ઊં શ્રી વીરવિજયજી મહારાજેલણાવેલી સમ્યગ્-દર્શનની પૂજના વિવેચનરૂપે છે.

પાંચમો લેખ “ મહાન જ્યોતિર્ધર ઊ. શ્રી યશોવિજયજી સંબંધમાં સં. ૨૦૧૩ માં લખાયેલો લેખ છે.

બીજા અન્ય લેખોમાં “ દિવ્ય ભાવના બળ ” “ સમયોચિત સેવા ” “ વિવેક બુદ્ધિનો વિનિપાત ” “ વિશ્વની વિચિત્ર ઘટનાઓ ” “ વિશ્વમાં આત્માનું સ્થાન ” “ જીવન અને મૃત્યુ ” “ માનસિક ખીલવણી ” વગેરેમાં સામાજિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક તત્વોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન છે, અને વાંચકને ઉચ્ચ પ્રકાશ સમર્પે છે.

કાવ્યોમાં શ્રી આનંદધનજીના આઠ પદોનો હરિગીતમાં અનુવાદ “મનુષ્ય જીવનનું અમૃત”, “આત્મિક સામર્થ્ય પ્રકટાવવા અભ્યર્થના”, “પરમાત્મા પ્રતિહૃદય નિમંત્રણા” વગેરે ભિન્ન ભિન્ન છંદોવાળા કાવ્યોમાં આત્માની ઉચ્ચ ભાવનાઓ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; જે તેમના આત્માને તથા વાચકોના આત્માને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે. ટુંકમાં તેઓશ્રીના લેખો અને કાવ્યો વિદ્વતાથી ભરપૂર છે; જૈન સમાજને ગૌરવરૂપ આવા વિદ્વાન અને શાસ્ત્રના અભ્યાસી મુરખી પાસેથી એમનો આ વિદ્વાનો વારસો લઈ થોડા વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ તૈયાર થાય એ ખૂબ જ ઈચ્છનીય છે.

મુ. શ્રી કૃતેહુચંદલાઈ જૈન સમાજની અનેક સંસ્થાઓમાં વર્ષોથી પોતાની સેવાઓ આપતા રહ્યાનું આજે ધણાઓ જાણે છે; પોણી સદી ઉપર વીતી ગયેલી ઉમરે પણ તેઓશ્રી ખૂબ જ ધનશૂર્વક સન્નિષ્ઠભાવે સમાજના ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રે તન, મન, ધનથી પોતાની સેવાઓ આપતા રહ્યા છે એ અનેકોને પ્રેરણારૂપ છે.

મુંબઈ, ભાવનગર, પાલીતાણા વગેરે શહેરોની જૈન સમાજની આગેવાન કોઈ પણ સંસ્થા એવી ભાગ્યે જ હશે કે જેમને મુરખી શ્રી કૃતેહુચંદલાઈની સેવાનો લાભ નહીં મળ્યો હોય.

આવા એક સેવામૂર્તિ અને પીઠ લેખકના પ્રકાશનનો લાભ જૈન સમાજને મળે તે પણ સમાજનું એક સહભાગ્ય છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી.

અંતમાં મુ. શ્રી કૃતેહુચંદલાઈ સમાજ સેવા અને સાહિત્ય સેવા વધુને વધુ કરે તે માટે તેઓશ્રીને તંદુરસ્તીભર્યું દીર્ઘાયુ બક્ષે એમ શ્રી શાસનદેવને પ્રાર્થના કરું છું.

સં. ૨૦૧૮
ચૈત્ર શુદ્ધ ૧
ગુરૂવાર
મુંબઈ

હીરાલાલ જીઠાલાલ શાહ
ઉપ પ્રમુખ
શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ
ટ્રસ્ટી
શ્રી અગાસી જૈન દેરાસર

(૧૪)

દર્શનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનાર વ્યક્તિ હજારોમાં માંડ એકાદ માનવી નજરે પડે છે. જેમ એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે દસ હજાર માણસે એક વક્તા હોય છે, તેમ દસ હજાર કરતાં પણ વધુ માણસે એકાદ દર્શનશાસ્ત્રી નજરે પડે છે. દર્શન શાસ્ત્રનો વિષય ધણોજ કઠિન છે. જ્ઞાનના ક્ષયોપશમ વગર એ પ્રાપ્ત થતો નથી.

શ્રીયુત ફતેહુલ્હુકુલ્લાહએ માત્ર પચીસ વર્ષની લઘુ વયમાં 'જૈન દર્શન મીમાંસા' ઉપર લખેલો વિશાળ લેખ તથા અન્ય ચાર લેખો જૈન આત્માનંદ સલા તરફથી પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થાય છે. તથા 'સ્વાનુભવ ચિંતન' રૂપે લખેલા લગભગ પાંત્રીશ લેખો અને કાવ્યો મુંબઈ અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકટ થાય છે તે વિચારતાં અત્યંત આહ્લાદ અનુભવાય છે. શ્રી ફતેહુલ્હુકુલ્લાહએ રજુ કરેલા પુરાવા સાથેની દલીલો તેમની પ્રતિપાદન શૈલીપૂર્વક સરલ ભાષામાં કરેલી રજુઆતે વિદ્વાનો તથા સામાન્ય માનવી માટે પણ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડશે તે નિઃશંક વાત છે. તેઓનું ભાષા ઉપરનું વર્ચસ્વ અને જ્ઞાનની ગંભીરતા જોતાં તેમની બુદ્ધિ અને અભ્યાસ માટે માન ઉપજે છે.

જેમ મહાસાગરના તળીએ પહોંચી શોધકો મોતી મેળવે તેમ શાસ્ત્રોરૂપ મહાસાગરના તળીએ પહોંચી શ્રી ફતેહુલ્હુકુલ્લાહ છ દર્શનનાં તત્ત્વોના ઊંડાણમાં ઊતરી શુદ્ધ તત્ત્વોરૂપી મોતીને બહાર લાવ્યા છે. તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ન્યાયપૂર્વક રજુ કરેલ છે. તેઓએ જુદા જુદા શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, અભ્યાસ, અવલોકન ઉપરાંત પરદેશી વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો રજુ કરી તે સર્વને ન્યાય પુરઃસર તટસ્થ દૃષ્ટિએ જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તેમની તીવ્ર બુદ્ધિ અને અંતરના ઊંડાણમાં ભરેલી ધર્મભાવનાનો પુરાવો છે. આ બંને પુસ્તકોમાં પ્રત્યેક વિષય ઉપર રજુ કરેલ દર્શન શાસ્ત્રનું ઊંડું રહસ્ય જોતાં શ્રી ફતેહુલ્હુકુલ્લાહએ

મહાન્ પુરૂષાર્થ સેવ્યો હોવો જોઈએ. એટલુંજ નહિ પણ એક દર્શન શાસ્ત્રીનું સ્થાન શોભાવે તેવું આ કાર્ય જોતાં એમજ લાગે છે કે પૂર્વે કેટલાએ ભવોની જ્ઞાનની આરાધના કરી હશે ત્યારેજ આવું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હશે.

એમના પિતાશ્રી શ્રીયુત ઝવેરભાઈ આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના ઝવેરી હતા. જ્ઞાન લેવાનો અને દેવાનો તેમનો વ્યવસાય જ થઈ પડ્યો હતો એના રોમે રોમમાં જ્ઞાનની ઉપાસના ભરી હતી. મળસ્કે ચાર વાગ્યે ઊઠીને હંમેશાં જ્ઞાનની આરાધના કરતા. ત્યાર પછી પોતે ભણુતા અને ખીજને સામાયિકમાં ભણાવતા. શ્રી કૃતેહચંદભાઈને વારસામાં આ મૂડી તેઓ સુપરત કરતા ગયા. તેઓનો વ્યાવહારિક વ્યવસાય તો જો કે કાપડનો હતો છતાં જળકમળવત્ અલિપ્ત રહીને હરહંમેશ તેઓ જ્ઞાનની આરાધના કરતા જ રહ્યા છે. શ્રીયુત કૃતેહચંદભાઈ દુકાને જતા હોય કે દુકાનેથી આવતા હોય, ગમે ત્યાં જતાં જુઓ પણ તેમના હાથમાં સરસ્વતી દેવીના પ્રતીક સમા એક બે પુસ્તકો અવશ્ય હોય જ.

શ્રી કૃતેહચંદભાઈ અત્યારે સત્તોતેર વર્ષની વયના હોવા છતાં આટલી ઉમ્મરે પણ શીર્ષાસન વગેરે યોગના આસનો નિયમિત રીતે કરે છે. જુદી જુદી કસરતો કરે છે. અને ચાલે ત્યારે યુવાનોની પણ આગળ નીકળી જાય છે. તેમના મુખ ઉપર પુણ્યની પ્રતિભા પડે છે. તેમના દેહની કાંતિ, મુખારવિંદની માયાળુતા, અમી ભરેલી આંખો, સરળ સ્વભાવ, નાના મોટાના ભેદભાવ વગર સર્વની સાથે એકમેક થઈ જઈ સહુને પોતાના કરી લેવાની કળા, સમય આવ્યે સત્ય કહેવા છતાં મિષ્ટવચન અને પ્રેમથી સામાના દીલને જીતી લેવું, પરાપકાર કરવાની તેમની તમન્ના, ખીજના કલ્યાણમાં પોતાનું કલ્યાણ સમજવું. આવા આવા અનેક ગુણોથી અલંકૃત એમનો સ્વભાવ તેમના સંસર્ગમાં આવેલ સહુ કોઇને પરિચિત છે.

તેઓએ જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠાઓ કરી છે. સ્વજન્મચિરિરાજનો સંઘ કાઢ્યો છે, અઘાઈ મહોત્સવો, શાંતિસ્નાત્રો,

નવકારસીઓ વગેરે ધર્મનાં ધણાં કાર્યો કર્યાં છે. સ્વામીભાઈઓને સહકાર આપવો, સમાજની સેવા કરવી, કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું તથા પ્રત્યેક ધર્મકાર્યમાં તન-મન અને ધનથી સદાય તત્પર રહેવું— આ બધું તેમના જીવનમાં રોમેરોમ રમી રહ્યું છે.

કૌટુંબિક રીતે પણ પૂર્વના પુણ્યયોગે તેઓ પુણ્યશાળી છે. અમારું કુટુંબ ‘લખાણી’ કુટુંબ કહેવાય છે. લક્ષ્યબિંદુ નક્કી કરીને કાર્ય કરવું એ કૌટુંબિક ગુણુ તેઓમાં ખાસ અંકાયલો છે. ‘ભાવનગર’ અમારું મૂળ વતન છે. ભાવના+ગૃહ ભાવનાનું ઘર હોય તેમ વિશ્વ-કલ્યાણની ભાવના તેમના અંતરમાં વસી રહી છે. એમના નામ પ્રમાણે દરેક કૈકાણે કૈતેહ જ થાય છે. તેમના ઉત્કર્ષમાં તેમના પિતાશ્રીનો અને મુનિ મહારાજનો અનન્ય ધાળો છે. એવી જ રીતે કૌટુંબિક કાર્યમાં તેમના પુત્ર સંસ્કારમૂર્તિ શ્રીયુત હિંમતભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની વસંતબહેન, શ્રી કૈતેહચંદભાઈનાં પુત્રી જસુમતીબહેન, લીલાવતીબહેન તેમજ પૌત્ર અજિતભાઈ કે જે B. F. માં અભ્યાસ કરે છે તથા જેને પૂ. આ. શ્રી વિજયલખિંધસૂરિજી ‘કથાપ્રેમી’ કહીને સંબોધતા હતા-વગેરે તરફથી સર્વ પ્રકારનો સહકાર-યોગ પ્રાપ્ત થયો છે. આખું કુટુંબ માયાળુ અને સંપીલા સ્વભાવ સાથે બાપુજીની સેવામાં સદાય તત્પર રહે છે-તે માટે તેઓ ખરેખર ભાગ્યશાળી છે.

શ્રીયુત કૈતેહચંદભાઈ મારા કાકા છે. અમારા કુટુંબના ગૌરવસ્થ છે. તેમનાં ‘જૈનદર્શન મીમાંસા’ તથા ‘સ્વાનુભવ ચિંતન’ અને પુસ્તકો અનેક વર્ષો પર્યાંત અમર રહ્યો ! અને સર્વનું કલ્યાણ કરો એ જ અભ્યર્થના.

રાધચંદ મગનલાલ શાહ

મંત્રી

મુંબઈ સં. ૨૦૧૮

ચૈત્ર શુક્ર ૧ ગુરૂવાર

શ્રી ગોધારી વિશા શ્રીમાળી જ્ઞાતિ

શ્રી ગોડીજી જૈન પાઠશાળા

(૧૫)

જ્યાં જ્યાં રસ ચુસવાની તક હોય ત્યાંથી રસ ચુસી લેવો એ બ્રમરની પ્રકૃતિ.

સતત પ્રયત્નશીલ રહીને સુમધુર મધપૂડાની રચના કર્યે જવી એ મધમાખીની પ્રકૃતિ.

એમ જ્યાં જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની તક હોય, આત્મોદ્ધાસનેા અધ્યાત્મ રસ મળવાની જ્યાં જ્યાં શક્યતા હોય ત્યાં ત્યાં પહોંચી જવું—રસ ચુસી લેવો એ ફૂલેહ્યંદલાઈની પ્રકૃતિ. અને કોઈ પણ શુભ પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી એટલે તે પાર પાડવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું એ શ્રીયુત ફૂલેહ્યંદલાઈનો મુખ્ય સ્વભાવ.

માનવ-જીવનમાં જ્યારે આવા ગુણો સહજભાવે અંકિત થાય છે ત્યારે તે વ્યક્તિને વિકાસ પણ સહજભાવે દિનપ્રતિદિન થતો જ આવે છે.

શ્રીયુત ફૂલેહ્યંદલાઈની જીવન રેખાનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ઉપરનો મહાગુણ એમના જીવનમાં સહજભાવે વણાયો હોય તેમ આપણને દેખાઈ આવે છે.

તત્ત્વચિંતન અને નમ્ર સેવાભાવ એમના જીવનમાં ભર્યો જ હતો. તેઓશ્રીના પિતાશ્રી ઝવેરભાઈ ભાઈચંદના તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મપરાયણ સંસ્કારી જીવનની છાયા તેમનામાં પડી, અને લઘુ વયથી જ દર્શન-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની શુભ વૃત્તિ તેઓશ્રીમાં જાગી, તેના પરિણામે દર્શનશાસ્ત્ર જેવા કઠણ વિષય ઉપર ઊંડું તલસ્પર્શી સાહિત્ય આલેખી શક્યા છે. આ ગ્રંથમાં રજુ થયેલ તેઓશ્રીના લેખો, અને એ ઉપરાંત તેઓશ્રીએ ખીજા જે અનેક લેખો, પ્રસ્તાવના, વિવેચનો વગેરે લખ્યા છે, તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડું ચિંતન, તુલનાત્મકદ્રષ્ટિ અને અધ્યાત્મભાવનાનું વહેતું ઝરણું આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

જીવનની ઉગમણથી જ તેઓશ્રીએ, જ્યારે જ્યારે, જ્યાં જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસની તક મળી છે ત્યારે ત્યારે ઉત્સાહપૂર્વક તે

ઝડપી લીધી છે, અને વધુ ને વધુ જ્ઞાન-સંપાદન કરી જીવનમાં તે પચાવ્યું પણ છે

એક અભ્યાસી તરીકે તેઓશ્રીને સફળતા મળી છે તેમ સાધક તરીકે પણ તેઓશ્રી એટલા જ સફળ નિવડ્યા છે. ભાવનગરમાં તેઓશ્રીના જાહેર જીવનની શરૂઆત થઈ, શ્રી આત્માનંદ સભા, સામાયિક શાળા, જૈન કન્યાશાળા આદિ સંસ્થાઓમાં સતત સેવા આપી સંસ્થાઓના વિકાસમાં સુંદર ફાળો નોંધાવ્યો અને વ્યાપાર અર્થે મુંબઈ જઈને પણ તેઓશ્રીએ ભાવનગરને દીપાવ્યું છે. આત્માનંદ સભાના ઉપ-પ્રમુખપદે રહીને, સભાના સાહિત્ય પ્રકાશન અને પેટ્રન આદિ સભ્યોની વૃદ્ધિ કરવામાં તેઓશ્રીનો ફાળો ખરેખર નોંધપાત્ર છે, તેમ જ મુંબઈની ઘણી સંસ્થાઓમાં અગ્રસ્થાને રહીને તેઓ સુંદર સેવા આપી રહ્યા છે.

ન્યાં ન્યાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાની તક હોય, ત્યાં ત્યાં મારા-તારાના ભેદભાવ વિના એક જિજ્ઞાસુને છાજે તેમ પહોંચી જવું અને અને તેટલું મેળવી લેવું. તેમ ન્યાં ન્યાં સેવાની તક હોય ત્યાં ત્યાં પોતાથી અને તેટલી સેવા આપવી એ એમનો તટસ્થ ભાવનાનો ગુણુ પણ એટલો જ નોંધપાત્ર છે. આચાર, વિચાર અને વર્તન આમ ત્રિવિધે તેઓશ્રી પોતાનું જીવન સફળ કરી રહ્યા છે

આજે સત્યોત્તર વરસની વયે, એક યુવાનને પણ શરમાવે તેટલી સતત જાગૃતિ અને કર્તાવ્યપરાયણુવૃત્તિથી તેઓ જે વેગપૂર્વક જ્ઞાન અને સેવાના ક્ષેત્રે જે કંઈ કરી રહ્યા છે તે જોઈએ છીએ ત્યારે સહજભાવે ઓલી જવાય છે કે—

એક સાધક ચાલ્યો જાય,
રોક્યો ના રોકાય,
એક સાધક ચાલ્યો જાય.

ભાવનગર, તા. ૧૯-૪-૬૨

ચૈત્ર શુદ્ધ પૂર્ણિમા,
વિ. સં. ૨૦૧૮

હરિલાલ દેવમથંદ સિંહ

(૧૬)

આગામી વિજ્યાદશમીને દિવસે જૈન સમાજના એક મૂક સેવક, ધાર્મિક સાહિત્ય અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સુંદર કામગીરી બજાવનાર શ્રી ફતેહુલ્લખાંદ ઝવેરભાઈ પંચોતેર વર્ષ પૂરાં કરીને છોતેરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમને અમે અંતરનાં ઊંડા અભિનંદન પાઠવીએ છીએ. જીવનની ત્રણ પચ્ચાશી વટાવી ચૂકેલા શ્રી ફતેહુલ્લખાંદભાઈ હજુ યુવાન જેટલો જ ઉત્સાહ ધરાવે છે, અને અનેકવિધ સાંસારિક ઉપાધિઓમાં પણ સમાજ અને સંઘ તરફનાં કર્તવ્ય પ્રત્યે સતત જાગૃતિ બતાવે છે, એ જેવી તેવી વાત નથી. સંઘની નાનીમોટી કાંઈ પણ યોજના તૈયાર થઈ હોય તો તેમાં શ્રી ફતેહુલ્લખાંદભાઈ આગળ ચાલે અને એ યોજનાને પાર પાડવાને પૂરતો પ્રયત્ન કરે, એ અમારા અનુભવ પરથી અમે જોયું છે.

તેઓ ધાર્મિક શિક્ષણ સંઘ ઊપરાંત બીજી પણ અનેક સંસ્થાઓને ધોતાની બહુ મૂલ્ય સેવાઓ આપી રહ્યા છે. જેમાં શ્રી જૈન શ્રવે. એજ્યુકેશન બોર્ડ, શ્રી ગોડીજી જ્ઞાન સમિતિ, શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ, શ્રી સિદ્ધક્ષેત્ર જૈન બાલાશ્રમ, શ્રી યશોવિજયજી જૈન ગુરુકુળ, શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા, શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, શ્રી લુહાર ચાલ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ જૈન સંઘ, શ્રી ગોધારી જૈન મિત્ર મંડળ જેવી પ્રખ્યાત સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે.

તેમણે આજ સુધીમાં લગભગ ત્રીશ ત્રંથોની પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે અને આત્માનંદ પ્રકાશમાં તથા અન્ય સ્થળે જૈનતત્ત્વ વિષયક લેખો લખ્યા છે જેનો સંગ્રહ કરીએ તો એક મોટા ઢગદાર ગ્રંથ થાય.

આ શુભ પ્રસંગે તેમને સો વર્ષનું આયુષ્ય ઇચ્છીએ છીએ અને તેમના દારા સમાજને વધુ ને વધુ લાભ થતો રહે એવી શાસનદેવને પ્રાર્થના કરી વિરમીએ છીએ.

મુખ્યર્થ

સં. ૨૦૧૬ આસો
સને ૧૯૬૦ સપ્ટેમ્બર

જૈન શિક્ષણ સાહિત્ય પત્રિકા

(૧૭)

શ્રીયુત કૃતેહ્યદલાધ સાથેનો મારો પરિચય થોડાં વર્ષો થયાં છે. તેમની ઉમ્મર સત્તોતેર વર્ષની છે. તેમણે લગભગ ચાલીશ-પચાસ વર્ષ પહેલાં લખેલ પાંચ લેખો ભાવનગર જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી તથા અન્ય લેખો અને કાવ્યો મુખ્ય અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી થોડાં વખતમાં પ્રકાશિત થશે. “ જૈન દર્શન મીમાંસા ” તથા “ તુલનાત્મક દષ્ટિએ જૈન દર્શન ” એ બંને લેખો તેમનો જૈન દર્શન પરત્વેનો જી‘ઊ અભ્યાસ દર્શાવે છે. તેમનાં પિતાશ્રી તરફથી વીલમાં લખેલ સૂચના અનુસાર સં. ૧૯૭૧ માં એમનાં કુટુંબે છ‘રી’ પાળતો સિદ્ધગિરિજનો સંઘ કાઢ્યો તે પ્રસંગને અનુસરતો લેખ છે. તેમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ કૃત સમ્યગ્ દર્શન પૂજનું સુંદર વિવેચન છે. ઉપરાંત શ્રી મહાવીરસ્વામીનું આંતર જીવન તથા પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી સંબંધીનો લેખ પણ છે. અન્ય પાંત્રીસ લેખો વિવિધ રીતે સામાજિક, ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક છે. તેમ જ કાવ્યો પણ વિવિધ છંદોમાં બનાવ્યા છે. શૈલી પણ સુંદર છે, અને વાચકો તે સર્વ લેખોનાં વાચનથી સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં જઈ શકે તેમ છે. શ્રી કૃતેહ્યદલાધને અભિનંદન આપું છું અને તેઓ અનેક સંસ્થાઓની સેવા કરી રહ્યા છે. તેમ જ લગભગ પચ્ચીસ પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ તેમણે લખી છે. તેથી સવિશેષપણે કરવા દીર્ઘાયુ થાઓ તેમ શાસનદેવને પ્રાર્થના કરું છું.

મુખ્ય વિ. સં. ૨૦૧૮

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ રવિ,

તા. ૧૫-૪-૬૨

રતિલાલ ચીમનલાલ શાહ

B. Com.

Member-Development Council

(Bicycles)

(૧૮)

અંજલિ

પોણી સદી પૂર્ણ કરી, ફલેહ પામ્યા જીવનમાં,
 ચંદન સમી સુવાસ પ્રસરી, આજ જૈન સમાજમાં;
 જવેરાતની કીમત ખરી, અંકાય ભારત વર્ષમાં,
 ફેરવે 'અમર' મંગળદિને, દીર્ઘાયુ હો સંસારમાં.

જૈન સાહિત્યનો જેમના હૈયે અવિહત રંગ છે, છેક બાલ્યકાળથી આજ પોણી સદી સુધી જેમણે જ્ઞાન ઉપાસનામાં જીવન વિતાવ્યું છે, જૈનદર્શનનાં યોગ અધ્યાત્મમાં જેઓ ખુબ જોડા ઉતરી તેનાં હાર્દનું તલસ્પર્શી આલેખન તેમની કલમમાં નીતરી રહ્યું છે.

જેઓ ધાર્મિકસંઘ-મુખ્ય, અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ-મુખ્ય, આત્માનંદ સભા-ભાવનગર વગેરે સંસ્થાઓમાં પોતાની માનદ અમૂલ્ય સેવા અર્પી સાહિત્ય પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિનો પોતાનો રસ આ સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજને પીરસી રહ્યા છે.

ગૃહસ્થયોગમાં વ્યાપારાદિની પ્રવૃત્તિ સાથે તેઓશ્રીનું સાહિત્ય જીવન ટકી રહ્યું છે, અને વિકસી રહ્યું છે. તેઓશ્રી ખુબ જ સરલ સ્વભાવી, માયાળુ અને લાગણીવાળા છે. જૈન સમાજના વિહંગાવલોકનકાર છે. તેમની ડાયરીમાં જૈન સમાજનાં વાર્ષિક સરવૈયાઓની નોંધ છે.

મંગળમય વિધાનો-આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતા રહ્યા છે. તે અન્ય લેખ સામગ્રીનો સંગ્રહ તેઓશ્રીનાં પોણી સદીનાં મંગળ અવસરે પુસ્તકરૂપે સમાજમાં પ્રકાશિત થાય છે-તે પ્રસંગે મારી ભાવભરી અંજલિ આપું છું.

મારા “અમર આત્મમંથન” ગ્રંથમાં તથા છેલ્લા “અમર સાધના” ગ્રંથમાં તેઓશ્રીએ તલસ્પર્શી વિદ્વતાપૂર્ણ યોગવાહિની કલમથી

જે પ્રસ્તાવના તથા પુરોવચન લખી આપ્યા છે તે મારા અદ્વૈતનાં સાહિત્યની શૈલારૂપ બન્યા છે તે બદલ હું હાર્દિક આભાર સાથે અભિનંદન આપું છું.

તેઓશ્રી જ્ઞાન ધ્યાન સાથે જૈન ધર્મનાં શુભ ક્રિયાનુષ્ઠાનો પણ એટલા જ રસથી આચરે છે અને એ રીતે જ્ઞાન ક્રિયાનો સુમેળ સાધી સાધ્ય સિદ્ધ કરવામાં બાકીનું જીવન આનંદમય, પ્રેમમય, શાંતિમય, આરોગ્યમય પ્રસાર થાઓ-એ જ શુભેચ્છા.

તાલધ્વજ - તીર્થ

ભાદ્રપદ શુકલ અષ્ટમી

૨૦૧૭

શુભેચ્છક,

અમરચંદ માવજી શાહ

વડલો ને વિચાર :

આમ જો, જમણી બાજુ નહિ પણ ડાબી બાજુ. ગર્ભ કાલે અહીં સામે પેલો વડલો કેવો શોભતો હતો ! એની કેવી મધુરી ઘટા-દાર છાયા હતી ! ત્યાં કેટલાં પંખીઓ કિલ્લોલ કરતાં હતાં ! આપણે પણ ધણીવાર ત્યાં જઈને વિશ્રાંતિ લેતા હતા ખરું ને ?

પણ આજ ?

આજ તો ત્યાં પેલો વડલો નથી, પેલી મીઠી છાયા નથી: અને ત્યાં આનંદથી નૃત્ય કરતાં પંખી પણ નથી !

આજે એક વાવાઝોડું વાયું ને એ મહાવડલો મૂળમાંથી ઊખડી ગયો !

શું ગર્ભ કાલે આપણે કે કોઈએ પણ એવી કલ્પના કરી હતી કે, આવતી કાલે આ મહાવૃક્ષ મૂળમાંથી ઊખડી જશે અને પાંચને અને પક્ષીઓને આનંદ આપતો આ વડ, સદાને માટે ભૂતકાળની ખીના બની જશે ?

મારા મિત્ર ! આ પ્રસંગ તું તારા ધ્યાનમાં લે. જરા વિચાર કર. આજનું સુખ જોષ, તું મનમાં મલકાય છે, તારો વૈભવ જો, તું પ્રસન્ન અને છે, હર્ષથી નાચે છે, આનંદમાં રાચે છે; પણ મારા ભાષ ! જરા વિચાર કરવા ઊભો રહે. આ સુખ સદા રહેવાનું છે ? આ વૈભવ નિત્ય ટકવાનો છે ? આ સાધનો તને શાશ્વત શાંતિ આપવાનાં છે ?

અરે, કેમ ભૂલી જાય છે તું ? ધણીવાર સુખના એક ડગલાં પાછળ, ભયંકર દુઃખ વાટ જોષને જ ઊભું હોય છે ! માત્ર એક જ પળ પછી અણુધારી રીતે ભેટી પડે છે, અને એ ભેટો થતાં, તારા આ સાધનો ક્યાં ચાલ્યાં જશે એની તને ખબર પણ નહિ પડે.

સુખનાં સ્વપ્નો સળગી જશે, અરમાનોની સૃષ્ટિ નષ્ટ થશે, દુઃખનાં પર્વતો તૂટી પડશે, આનંદની દુનિયા ઊડી જશે, આશાના મિનારા ઝોગળાં જશે અને વિપત્તિની રાત્રિ તારી ચારે તરફ છવાઈ જશે; ત્યારે તારી નજર ક્યાંય નહિ પહોંચે. અંધકારને લઇને તું એક પગલું પણ નહિ ભરી શકે, તારી સાથે ગેલ કરનારા મિત્રો અદૃશ્ય થશે, વાતો કરનારા ખસી જશે; માત્ર દુઃખ તારી ન ધમ્મિછા છતાં, તારા સાથીદાર બની જશે, માટે આ ઢળી પડેલા વડલા પર એક પળ શાન્ત નજર નાખ. વૈભવના ઘેનને ઉતારી, સ્વસ્થ થઇ વિચાર કર.

તું જે દોરી પર નાચી રહ્યો છે, તે દોરી કાચા સુતરની છે. એને તૂટતાં વાર નહિ લાગે, અને દોરી તૂટશે એટલે તને જોષ ખુશ થનારા-તાળીઓ વગાડનારા મંદ સ્મિત કરી ચાલ્યા જશે, કહેશે કેવો મૂર્ખ છે ! આટલા શબ્દો બોલી ખસી જશે, પણ તારાં શું થશે તેની કલ્પના મને ધુમ્બવે છે. એ અનંતના પ્રવાસી ! આ પડેલા વૃક્ષને જોષ જીવનનો જરા વિચાર કર.

—શ્રી. ચંદ્રબ્રહ્મસાગરજી
(ચિત્રભાતુ)

